

ISSN 0013-788X

YAYI XIEMI

65 1977

Чечен чогаал
сеткүүлү
66•1987

УЛУГ-ХЕМ

Тыял
АССР-нің
Чогаалчылар
экилемі

1946
ЧЫЛДА
ҮНДЕЗИЛЭЭН

НОМЕРДЕ:

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧҮГААЛАР

*А. Даржай. Хомудат.
А. Бегзи. Чойган.*

ШҮЛҮГЛЕЛДЕР, ШҮЛҮКТЕР

*Ю. Кюнзегеш, М. Доржу, С. Майнак,
И. Иргит, А. Уержаа, К. Чүлдүм.*

УЛУСТАРНЫҢ НАҢЫРАЛЫ —
ЛИТЕРАТУРАНЫҢ НАҢЫРАЛЫ

Украинаның чогаалчылары:

*О. Гончар, Д. Павлычко, Б. Олейник,
И. Драч, В. Коротич, В. Симоненко,
Л. Костенко, М. Пшеничный.*

СЫЛДЫСЧЫГАШ

Л. Чадамба, *О. Сувакпир, Э. Кечил-оол,
М. Эргеп, Ш. Суваң.*

«УЛУГ-ХЕМ» — ӨВҮР РАЙОНДА

*Б. Монгуш, Т. Монгуш, Ч. Чап,
Э. Монгуш, Э. Донгак, М. Мадон,
Н. Ооржак, М. Данзын.*

ТЫЯНЫҢ НОМ
ҮНДҮРҮР ЧЕРИ

КЫЗЫЛ

НАҢЫРАЛДЫҢ ОРУКТАРЫ
С. Суруң-оол. Бай-Кавай.

Александр ДАРЖАН

Хомудал

Тоожу

ОРЛАН. Чүге-ле улуска базындырып чоруур кижиге боор мен? Бодумну дээш туржуп шыдавас, канчап барган бараскан мен. Кижиге эвес, шынап-ла бараскан. Кижиге бодунуң аас-кежииниң дарганы болур деп мерген чугаа-даа бар болгай. Улустуң менээ хамаарыштыр кылган үүлгедиглерин кажанга дээр шыдажып, кулак дашты-биле эрттирип чоруур мен. Чыда өлүр чылан эвес. Чок, чылан черле чыда өлбөс, ол хоранын чажып чыда, дырбааныйнып чыткаш, өлүр. А мен кандыг-чүү-даа болзумза, кижиге-дир мен. Канчалза экил? Чүнү кылың, кандыг хемчег алың, кым менээ сүмө кадарыл? Кудумчуга кылаштап чораан кижиге бүрүзүн доктааткаш, менээ сүмөден беринер дээр болза, оода чаңгыс, чымчак сеткилдиг, эриг баарлыг кижиге тыптыр бе? Кандыгыл? Оозун билбес мен, ынчалза-даа чер кырында амыдыралдың дынын эки кижилер башкарып чоруур болгай. Эки кижилер бар, ынчалза-даа кижиге болган доктаай дүжүп, арга-сүмө берип шыдавас, мээң чайым чок-тур дээр, азы ону, сээң айтырыңны шиитпирлээр албан черлери бар-дыр дээр. Канчаайн, кымга барайн, кандыг эжикти соктап кире берейн? Сен чүнү чугаалаар сен, чүнү сүмөлээр сен, Чүрээм?

Орлан септин эриин дургаар кылаштап, сеткил-сагыжында дойлууп дүймөөн бодалдарга алзып, аймаарай берген базып турган. Чонаада-ла шыгайындыр агып бадып чыдар саарыгланчак шапкын суг безин чаңгыс черге тура дүжүп, шимчеш дивес, анаа-ла көк хөөлбекче хуула бергензиг кынып келген.

Ооң айтырымыга кым-даа харыы бербээн, арын-башты сергедик хап, челбир келир хем сырыны безин та кайнаар чашты берген, изиг ышкаш-на чүези дендеп келген. Хүннүн херелдери шуут-ла өрттөндир чиир — хензиг болза-ла, бо чаңгыс черде шимчээр-шимчeves септин суу, отта шай дег, бургурадыр хайнып, эрини ажа хөөрөп келир-даа ышкаш сагындырган. «Улус бүдүнун адаанга орбак-самдар чөргешки дег, ораажып чорбайн, бо көгөрип чыдар сугже дүлүндүр шурай берзе-даа канчап баарыл, авам хөөкүй-ле чүрээ керегеп артар оозу-ла кончуг-дур, а Чинчилдей канчаарыл, аныак кижиге ажырбас, бичиге ыглап чоруй, менден чараш, кадык-шыырак эрге дужа-ла бергей, а мен ооң чүзү мен, азыралда шилги бызаазы мен бе, ооң эвээш-биче акшазы-биле амыдырап-чурттап чор ышкажыл бис. Улустун чараш-чаагай, кан-кадык кызын түреди-ле бердим. «Чарлы берээл, ийи аңгы тарай кылаштажы берээл» деп чугаалаарымга, ол чүү дижит? «Тенек аарый берген кижиге сен бе? Сенээныак кижиге-дир мен. Моон сонгаар ындыг чүве чугаалава, аңчыг чүве-дир» диген. «Чок, сен мени чүгле кээргээш, менден адырлып ап чадап чоруур сен» дээн мен. «Сеткилиң дыка-ла каржы-дыр, Орлан. Канчап ынча дээр сен» — дээш, ыглай бержик... Канчаайн, чүнү сөглээр сен, Чүрээм. Чүнү-даа ыыттава, мээң-биле чөпшээрешкен чүве дег, чөрүшпес-даа канчап бардын?» — деп, Орлан боданган...

Ооң сеткил-чүрээниң ханызындан: «Өөдежок!» дээн килениг үн дынналган. Артында-ла бажынче докпак-биле улдапкан ышкаш болган соонда, бажының ишти аартап, ийи кастыын демир кыскаш-биле аартыр кызыпкан кыннып келирге, ол сайже аяар чавызап бады барган... Ооң чүрээниң ханы дойдугуп, хөлзеп, ажына бергени ол.

ЧҮРЕКТИҢ ҮНҮ. Өөдежок! Хензиг чүведен-не холу салдынып, өлүр-чидерин бодаан. Чүн дудааныл? Оң холун мөге шыырак-тыр, солагай будун аскак-даа бол, чер базып кылаштап чоруур-дур сен. Эртемин бар-дыр. Кончуг чараш, сеткили чаагай кадайың бар-дыр. Эр кижиге эвес болзунза, эр адын бодавас болзунза, эерем бо-дур. Баарында чыдыр, олче шурай бер! Че, чоп олур сен! Дидинмейн-дир сен бе, ол-дур, изиг тын деп чүве ындыг кончуг үнелиг чоор! Үнер-кирер эжиң чок бе? Кайы чуртта, кайы оранда чурттап-амыдырап чоруур кижиге сен? Кайы чурттуң хамаатызы кижиге сен?! Ону уттуп алдың бе? Сээң даргаларыңның үстүндө дарга чок бе? Азы кандаай чүвөл? Бир дугаарга кир! Өрээлинге үргүлчү олурбас деп че? Ынчаарга саазын биле демир-үжүктүн херээ чүл? Сөс кожуп, бижиш шыдаплаттар сен ыйнаан. Бижи, сайгарзыннар, хемчээн алзыннар. Кижини хомудал бижиш турар деп улус ала караа-

биле көрбөстөй бээр дидин бе? Чок, сен шын дээш, бодунун эрге-ажың дээш туржуп турар-дыр сен. Нүгүл болза, аңгы херек-тир, нүгүл кижини кажан-даа эки чүвөгө чедирбейн чораан, нүгүл барза-барза, бодунун ээзинин бажын эргиир боор чүвө. Сээң хомудалың — сеткилдин кышкызы, алгызы-дыр. Бижи, бижи...

Хамык шыңганнары кырлайып, шимчевес, каткан солагай холу безин дирлип, салаалары туттунуп келген ышкаш апарган соонда, Орлан хөндүрлүп туруп келгеш, ол-бо талазынче көрдүңгүлээш, сайже дүкпүрө каапкаш, солагай талакы будун сөөртү аарак эриктен базып үнүп каан...

Бажыңыңа кылаштап кээрге, ону шоочалыг эжик уткаан. Бажың биле аңмаар аразында хос черже холун суп киирипкен — дүлгүүр чыдар черинде болган. Дүлгүүрнү адызыңга салып алгаш, эргин кырыңга Орлан кезек олурган. Хүннээрек таланың азыындан Эгер кудуруун кулбуннадып бо маннап келген, ыт аңаа кезек ораанып, ооң холун чылгап чоруй, Орланның буттарының баарыңга чыдып алган.

Орлан ыдының сиртин эргеледип суйбаарга, оозу таалаан чүвө дег, шимчеш дивейн чыткан. Чинчилдей-биле олар Эгерни эник шаандан бээр азырап көрбөөн, та кандыг кижиниң ыды чораан чүвө, оозун-даа орта билбестер. Бир катап, бир ай бурунгаар хем кыдыыңга чугган хептер былгап турда, чудангы, дүгү түлөп дүжүп эгелээн ыт кээп оларның чоогунга кылаштап келгеш, чыдып алган. Ону топтап көрүп турарга, хлеб суп каан барбаже карак салбайн, думчуун борбаңнадып каап чыдар болган. Орлан ыттың аштаанын эскере тыртып кааш, хлебти чартыктай үзе соккаш:

— Эгер, Эгер — дээш, оозун сунарга, ыт чыткан черинден шимчеш дивейн, карактарын чажырып, чалданган чүвө дег, шийип каап чыткан.

— Хөөкүйнү, улуска мегеледип, тептирип, кактырып кезээн хевирлиг-дир. Ону хинчектеп турбайн, шала бичии ырадыр каап бер — деп, Чинчилдей ытты кээргеп чугаалаан.

Орлан каш базым кылаштааш, хлеб бузундузун калбак даш кырыңга аппарып салып кааш, Чинчилдейниң чаныңга кылаштап келген. Ыт ол дораан чыткан черинден дашта салып каан хлебче салып ыңай болбаан. Ковайып туруп келгеш, арты-иштин хынамчалыг көрдүңгүлээш, ам-на таваар базыпкан. Хлебти ол чыттагылааш, кижилерже каразып, хая көргөн, Орланның холунда даш чок боорга, ам-на ызырып алгаш, эл баары хөлегеже кылаштапкан...

Олар хемниц суунга чугган хевин былгап доозупкаш, дөгерни бээрге, эл баарында чыткан ыт ковайып туруп келгеш, оларның соондан чыда калбайн база базыпкан. Ыт Чинчилдей биле Орланны бажыңының чанынга чедир үдээн, херим эжиин ажыткаш кире бээрге, ол думчуун борбанадып туруп калган. Кежээликтей олар бажыңындан кино көөр дээш үнүп келирге, ыт херим доразында кайнаар-даа барбайн чыдар болган.

— Көрөм, Орлан! Бо хөөкүй кайнаар-даа чорбаан-дыр — деп, Чинчилдей элдепсинип чугаалаан.

Орлан ооң харызынга чүү-даа дивейн, дедир бажыңче киргеш, хлеб кескиндилери, сөөктер тудуп алгаш үнүп келген. Оон эккелген чемин ыттың чанынга чедип келгеш, салып берген.

— Че, ам канчаар, Эгер! Бажыңывыс кадарар-ла болган-дыр сен. Сени ажылга хүлээп алыр улус-тур бис, чурттаар чериң чогуу барымдаалааш, үгек кылдынгыжеге чедир бистин херимивис иштин оран-сава кылыр болган-дыр сен. Че, кир!— дээш, херим эжиин ажа тыртып бээрге, ыт чөпшүлү кончуг, бо бажыңның коданынга шаг шаандан бээр чурттап турган чүве дег, кудуруун кулбуннадыр чайып кире берген.— Бажыңны таптыг кадарар сен, Эгер!

— Ооң адын Эгер деп канчап билир кижн сен?— деп, Чинчилдей айтырган.

— Та. Анаа сагышка кирген атты адаплаттым. Ооң Эгерин, Қазарын кайын билир ийик мен...

Эгер шак ынчалдыр оларның коданынга турумчуй берген. Эгерниң коданчызы шору ыт болган... «Эргиде ээзи ону та чүгө ойладыпкан, маңаа келгеш, барык-ла бүдүн чартык ай болду, ол үениң иштинде чазыыл чок чаңы-даа билдиртпеди, азы ээзи өскээр көжүп чоруй баргаш, бажыңынга солуштур олурган чаа ээлерге чагып каарга, олары хап-соп тургаш, сывыртапкан чүвези, кым билир ону» деп, Орлан ыдының ооргазын суйбап ора, боданган.

Эгер бажын Орланның дөңмээнге салып алгаш, бир-ле чүве дыннаалаан чүве дег, өйде-өйде кулаан сүвүрертип каап чыткан.

— Чүл мон, Эгер! Аштап тур сен бе? Мен-даа аштай бердим. Бажыңче, кирээл. Чинчи биске чүнү белеткеп каан эвес, көрээл!— дээш, бажыңның шоочазын ажыткаш, эжикти чырта тыртарга-даа, ыды ынаар семевээн, ооң олче кылаңнадыр чайынналып турган карактары: «Эргелиг ээм сен баштай эргин артап кирбээнинде, мен багай ыт хөөкүй мурнуң былаажып, ынаар дывыржаан херээм чүл, баштай сен-не кирип көр» дээн-зиг болган.

Орлан эжикти ашкаш кирип келирге, ыды эжик аксынга олуруп алган. Ээзи идиктерин ушта тепкилептерге, Эгер чаңгыстап ызырып алгаш, эжик аксында чыскаай салгылап каан идиктер чанынга аппарып салып кааш, олурган черинге катап олуруп алган. Суугу кыдында сакпынның халывын Орлан ажыдуу көргөш, оон Эгерже эргилип келгөш, чугаалаан:

— Чинчи дыка амданныг мун кылып каап-тыр. Чүглө соой берген. Сеңээ болза, ажырбас. Мен даштын тавааң кирип эк-кээйн. Олур — дээш, үнө берген.

Оон ыдының таваанга быдааның чөвзөн кудуп берген.

— Мен чылдып ижейн — дээш, ол электрисуугуга сакпы-цын чылды салып кааш, уламчылаан.— Кым ажыл кылбайн турарыл ол чем чивес деп чүвө бар болгай. Ам канчаар, боттуг чылдааганнар бар болганда, чем чиир эргелиг кижидир мен. А сен база чиир эргелиг — кандыг-чүү-даа болза, бажың кадарар ажылдыг-дыр сен. Кадарчы, таңныыл. А мен—таңныыл-даа эвес, кым-даа эвес... Мындыг херектиг-тир бо, Эгер...

Эгер ээзинин чүнү чугаалаанын билип, оон кандыг байдалга таварышканын сеткип кээргээн-даа чүвө дег, кижидылынга чугаалаптар харыктыг болзумза, бүгү сеткилимни чугаалаай эртик мен дээнзиг, карактарын кылаңнадып, думчуунуң бажын борбаннаткан. Оон көрүжүндөн Орлан мындыг бодалдарны номчуп турганзыг болган:

ЭГЕР. Силерге таварышкан хүнүмге чедир кандыг бергелерни көрбөдим дээр. Берге-ле айлар, хүнперни эрттим. Ону чүглө бодум билир мен. Хүнде чиир борбак хлөб, сөөк дээш, ыттарга хердирип, кижилерге соктуруп кандыг хинчек көрбөдим дээр. О, чырык чер кырында эриг баарлыг, чылыг сеткилдиг кижилер төнмээн болдур ийин. Төнмээн, бар. Ону бодумнуң амыдыралымдан көрдүм. Ынчангаш, силернин, эргелиг ээлеримнин коданынче оор-даа, чазый-чилби ыттар-даа кирибес мен, кирер болза, олар чүглө мээң өлүг сөөгүм артай базып кирер эвеспе. Мен, ээм сеңээ, өлгүжемге чедир шынчы мен. А силернин, кижилернин аразында болуп турар үүлө-херектерге мен бодумнуң ыт нүүрүмдөн кирип шыдавас мен. А бо кижини тудуп каг деп чүккүрер болзунза, боостаазының борбаан-даа одура ызырып болур мен. Ынчалза-даа ол улуг хай болур, ээм сен мени ындыг херектерге ыдалап-даа шыдавас сен. Сээң анаа арын-нүүрүн-даа чедишпес. Багай тоянчы ытты бозин ижиктирип алган кижидың бак үүлө кылбас-тыр сен ийин. Силер кижилер, ыттар бистер дег, хербектешпес, бот-бодунарга камың болур ужурлуг силер. Бот-бодунарны деткижер аан. Ажыл чок мен деп олур сен. Мээң оруумга сээң таварышканың дег, база-ла бодун хуунда эки кижилерге дужа

бээр сен. Силерниң, кижилерниң аразында, бистер ыттар дег, дүктүг арынныг улустар бар харын, кажан эрге-дужаал туткан кижилер ындыгда, мен бодумнуң ыт угааным-биле чугаалап тур мен, шынап-ла оларның ытсый бергени ол-дур. Ажырбас, чырык хүн адаанга бирде соок-даа болур, бирде чылыг-даа болур чүве болбазыкпа. Эки кижилер бар, чырык чер кырынга чүгле ол бодал-биле чурттаар болза, аас-кежикти аяк долдур четтирер сен.

Орлан холун чунар-демир адаанга чуй берген.

— Сен менче көрүп алгаш олурбайн, чемнен. Мен база чемненин — деп, ол ыдынга чугаалаан.

Эгер кезек чип чоруй, бажын көдүрүп, узун дылын уштуп, чырыктарын чылгагылааш, чемненип олурган ээзин кайгааш, олуруп алган. Орлан чүве бижип каан саазынны эскере тыртып кааш, чазып номчуй берген. Чинчилдей хензиг чагаажыгаш бижип каан болган: *«Орлан! Мен бо дүне база хондур дежурныйлаар болган-дыр мен. Ажылдаар кижичок. Ак-кыс сестраның кады төрөөн акызы чок болган, телеграмма алган. Ынчангааш ооң ээлчөөн база эрттирер. Салбырда берге кижичок база бар. Кошкарлыгга оорларга бижектеттирген акый аан, байдалы дыка нарын. Демги баар болган черлериңге бардың бе. Ыдам-оолдуң чугаалап турган ажылы аан, РАҮК-те? Чүү болганын, кандыг түңнелдин меңээ кээп дыңнат. Быдаа суугу баарында, Эгерни чемгерерин утпа! Чинчилдей».*

Ийе, Орлан бертен районнуң агроүлеттүр каттыжыышкынының экономика албанын харыылаар килдизинге чораан. Оон ында ажылдап турар эжи Ыдам-оол, ажыл бар, даргаларга кирип көр дээрге, кирип чораан. Кол экономист ооң документи-лерин көрүп тургаш, мынча дээн:

— Эртемиң аайы-биле биске харын ажылдап болгу дег кижичок сен. Бир билдинмейн турар чүве бар ийин бо, дун-мам, сен бо районнуң социал хандырылга килдизинге санакчы-бухгалтер болуп ажылдап тургаш, чүге үнө бердиң?— деп айтырган.

— Ажылдың бодунга тааржып болур турдум. Чүгле кол бухгалтерниң сагыжынга кирбейн барган кижичок мен. Ажыл шагы үзүп, корум-чурум-даа үрөөн кижичок мен — деп, Орлан үш-танывазы кижиге херектин чогуум ужур-бажын бирден бирээ чокка канчап төөгүлөп чыдар боор дээш, чүгле допчулап чугаалаан.

— А бир эвес бис таарышпайн барзыйысса, канчаарыл? Бо күш-ажыл дептеринде алды айның он үште ажылдан үнген

болуп турар. А бөгүн сес айның сестин хүнү. Барык ийи ай иштінде ажыл чок туруп келген мындыг кижидир сен, ажыл чокта акша чок, хырын хыыгайны бээр, кадай хыйланы бээр чүве болгай, чүнүң-биле амыдырап турар кижидир сен, оол?

Орлан бичин пенсия ап турар кижидир мен деп чугаалаарындан дидинмээн, чүнү-даа ыттаваан.

— Чүве айтырарга, харылаваас берге эр-ле-дир сен. Дедир кижидир эвес сен бе? Анаа кайын ажылдан үндүрткен деп сен! Көрөм бо, мен сеңээ көөрдө, оранчок улуг кижидир мен, сеңээ барык ада-даа болуп болур, бо канчалдыр туруп турарын ол, артында кармактанып алган. Оода холуң уштуп ап көр, алдын аспактап алган кижидир эвес сен? Азы адыжында аът бажы алдын бар чүве бе, оол, ха-ха-ха!— деп каттырбышаан, кол экономист Орланның кармактанып алган солагай холунче айыткан.

Шимчеттинмес кылдыр, адыштындыр кадып калган солагай холун Орлан улустан чажыра кармактанып алыр чаңчылдыг кижидир, ынчангаш чайның изинде-даа үргүлчү костюмнуг чоруур. Орлан чүве чугаалаар дээрге, артында-ла үнү үнмээн, боостаазын дуй ап келген чараазын ажыра кааптарга, ам-на харын оозу аштып келген.

— Силерниинге ажылдаар аргам чогу ол бе, дарга?

— Ийе, шын-на билдиң, дунмай. Адыр-адыр, мана. Эргиде ажылдап турган черин-биле чугаалажып көрейин. Чүү дээрлер эвес — дээш, кол экономист Орланның ажылдап турганы социал хандырылга килдизинче телефоннаан.— Экий, Дарый Кончуковна, мында, менде бир оол келди. Силерниинге ажылдап турган сурагылыг болду. А богда че, пат-пат бе? Бараскан... Ындыг-дыр че, четтирдим, Кончуковна, байырлыг. Бодадым-даа — дээш, телефон даңазын салып каан.— Эки ажылдакчызын улус кайын үндүрүптер, оол. Мен-не сени ажылга хүлээп ап шыдаваас мен. Боттун бажы кончуг деп чүве бар. Сан-түн — миллион-миллиону-биле санажыр. Районнун ийи муң чедер-четпес пенсионерлериниң саньыг пенсиязы эвес болдур эвеспе...

— Дарга, силер ажылдаан хүнүңерден эгелээш, шуптузун билир турган силер бе?

— Чү-үже?

Орлан чүнү-даа ыттаваан.

— Бо-дур, көрбөспө! Тураң улуу моон-на билдинип тур. Че, үн! Сэң-биле ынчап, үе-шак чидирип турар харыым чогул! Документилерин бо-дур — дээш, Орланның дипломун, күш-ажыл дептерин стол кырынче шарт кылдыр октапкаш, дарга чугаалаан.— Бар, оол! Меңээ таарышпас-тыр сен. Бо мөзүң-биле чоруур болзунза, чон аразынга та канчап чоруур кижидир сен ыйнаан.— Ол аразында телефон кынгырт диген.— Алло, Иргит

дыннап тур. Таптыг чугааланар! Дыңналбайн-дыр — деп, хө-
ректенген, оон кезек када шак дүжүп, ак маңган арны өрт дег
кызып хуула берген.— Ойт, силер силер бе, Деңзин Данзын-
ович!.. Буруулуг болдум. Ийе, дарга,.. Ындыг, дарга... Ийе-ийе,
ону бодап көрүп тур бис... Шын-шын, дарга... Ийе-ийе, кызып
ажылдаар апаар...— дээш, телефон даңказын салып каан.—
Па-а! Ам-даа чорбаан сен, оол! Бар, бар...

«Силер боттарынар та канчап чон аразынга чоруур ирги
силер, дарга! Бергедээр-ле боор силер, кызып-ла ажылдап кө-
рүңер»— деп, үнүп чыда, Орлан кол экономиске мону сөглөк-
сээн, ынчалза-даа ол чүве-даа ыттавайын, иштинде дарганың
ону базымчактаанынга сеткили хомудап үнө берген... Ыдам-оол
ону даштын манап турган.

— Канчалдың?— деп, ол четтикпейн айтырган.

— Ча-а!— деп, чөгенгенин илереткен чүве дег, Орлан хо-
лун чаңгаан.

— Албады бе? Тудуг ажилдарының талазы-биле бухгал-
тер херек чүве эвейикпе. Канчап турар дарга боор, шору-ла
кижи болгай. Сен соора чугаалажып албаан сен бе?

— Соора канчаар чугаалаптар. Кара сагыштыг Дарый
Кончуковна деп, караа соок кадайның хайы-дыр. Олче долга-
ды. Оон дедир тепкен. Сенде чүү боор, четче-бүрүн эр-дир сен,
каң-кадык, а мээң хол-будум даргаларга таарышпас-тыр, мооң
иштинче көрбес-тирлер — дээш, Орлан бажынче айыткан.

— Харалаан. Хей сени чааскаандырзыңны киирдим. Чес-
темнің кончуг эжи болбазыкпа, Иргит дарга. Дүүн кезээ чес-
тейге чугаалаан болза, ол маңаа аът-сарлык мундурар-дыр
ийин — деп, Ыдам-оол чугаалаан.

— Аът-сарлык мундурар деп чүн боорул ол? Ындыг чүү
чүвөл?

— Аа, бо-даа эрни. Коньяк-тыр ийин. Конь-як... билдің бе?

— Сен база аът-сарлык мундурдун бе?

— Та, оозун билбес мен, угбам-честем-не чугаалашкан
турган боор.

— А мээң ындыг угба-честем-даа чок. Аът-сарлык садар
талон, акша хамаанчок, кара хлеб садар көпей тыппайн чор
мен. Чүнү чугаалап турарыңны билип тур сен бе?

— Чүнү?

— Чүнү-чүнү деп алган. Аът-сарлык эвес, ол дээрге хээли
деп чүве-дир. Хэ-э-л-и! Билдің бе?— дээш, Орлан Ыдам-оолдун
хаваан согуп каан.

— Чүү хээли?

— Четпейн тур бе, Аът-сарлык! Соонда угаан кире бергеш,
биле бээр сен. Долгандыр көр: солун-сеткүүлдү номчу, радио-

ну дынна, телевизорну көр! Эде тургустунуушкун, дүргедээш-кин! Ам четти бе?— дээш, Орлан хая көрүнмейн-даа, карааның көргөн уунче кылаштап чоруп каан. Ол-ла хевээр баскаш, хем севиниң эринге базып чеде бергени ол-дур ийин...

— Че, тоттунд бе, Эгер! Мен тоттум! Че, Чинчиге четтирдивис дээли. Сен хөлегеге чыт! Мен хомудал бижиийн. Хому-дал! Билдин бе, Эгер. Че, бар че — дээш, Орлан ыдының бажын суйбааш, үндүрүпкен.

Оон стол кырын арыглааш, баарынга ак саазын биле демир-үжүктү салып алган. Чангыс арга ам чүгле — бижиир, бижиир...

Орлан район төвүнүн бухгалтер, санакчы хереглели дег-ле бүгү албан черлерин бо эрткен ийи ай иштинде кезип каапкан: барган черлериниң дарга-бошкалары ооң ырбыскы бичии оолдарзыг мага-бодунче, кылаштаарга шала сөөртүнүп чоруур будунче, кармактанган холунче көрүп-көрүп, чамдыктары хүлээп албас бис дээрин чажырып, соң даарта кел азы амдызында ажыл чок, айтырып кээп тур дунмам дээр ийикпе, азы чамдыкта шуут-ла ажылды угбас сен, хүлээп албас бис деп дорт-ла чугаалаар турган... Ам чүгле чангыс арга — үстүү черлерже, партия райкомунун бирги секретарынга хомудал бижири арткан... Чүгле бижиир, дыннадыр, хомудаар...

Демир-үжүүн Орлан холга алгаш, баштайгы сөстөрни бижип кирипкен:

*«СЭКП Шынаа райкомунун бирги секретары эш
Ортун-оол Оолакович Монгушка.
Дөргүн суурнун Алаак кудумчузунун № 49 бажың-
да чурттап олурар хамааты Орлан Дондукович
Долаандан*

ХОМУДАЛ.

Хүндүлүг Ортун-оол Оолакович!

*Силерже чажында озал-ондакка таварышкаш, инвалид
апарган хамааты Орлан Дондукович Долаан бижип олур мен.
Мээң амыдыралымга, амы-хууда салым-чолумга бо хуннерде
таварышкан берге байдалга чүгле силерниң киржилгеңер дуза-
лап болур дээрзинге идегээш, силерден дуза дилеп орарым бо.
Херектиң ужур-чөвү силерге билдингир болуру-биле мээң-биле
болган чүүлдү тодаргай кылдыр бижип көрейн.*

*Баштай-ла, Ортун-оол Оолакович, силерни бо чагаам-биле
чай чок чымыштыг ажыл-ижиңерден чардыктырып турарым
дээш буруум миннир кижидир мен.*

Мен ам чээрби бир харлыг мен. Он ийи харлыымга чедир каң-кадык, өске арткан үе-чергем дег, сагышсыраар чүве чок. чаш назынның оюн-тоглаазың ойнап, каткы-хөглүг өзүп келдим. Тос чыл бурунгаар...»

Орлан демир-үжүүн салып кааш, боданы берген...

Тос чыл бурунгаар... Кыштын ийи дугаар айы... январь... Хөглүг кышкы дыштанылгалар... Тос чыл бурунгаар... Орлан боданы берген...

ОРЛАН. Ийе, тос чыл бурунгаар... Ынчан таптыг-ла он ийи харлыг турган мен. Таптыг-ла январьның тозу. Ооң неделянын кандыг хүнү турганын билбес мен. Мээң чаш назынымның, харын-даа бүгү амыдырал-чуртталгамның «хапның улуг-хүнү» ол болган.

...Ынчан бистер Элдиг-Хемге чурттап турган бис... А ол хүн авам аарыг чыткан. Чөдүл-какылы-даа кедергей, ээгилерим кагылып тур деп турган чүве. Эртенги шакта авам турар харыы чок боорга, мен суур эмчизин чалап эккелдим. Шурумаа эмчи авамны шинчип-шинчип, ону чемелеп олурганын чарт сактырдыр мен.

— Бичии тенек уруглар дег ишкээр-дашкаар чуга хептиг үнс маңап тургаш, соокка алыскан-дыр силер. Өкпедө дегдирген-даа чадап чок, район эмчизинге баар болзуңарза эки-дир. Бо эмнерни амдыызында ижинер. Орундан турбас эвеспе — дээш, эмчи менче көргөш, мынча дээн.— Бо хире улуг эр авазынга чүве кылдыртпас болдур ийин. Ындыг аа, Орлан!

«Ындыг аа, Орлан! Бо хире улуг эр...» дээн эмчинин сөстери ол үеде меңээ эң-не дээди шаңнал болган. Ийиги улдунда эки өөрөнгөн дээш Соок-Ирейден алган Хүндүлүг бижимиден-даа артык өөрөөн мен. Шынап-ла бодумну улуг эр кылдыр бодай кааптарымга, меңээ чүү-даа дескешпес ышкаш, орукка дуй чыдыпкан улуг инек-дашты-даа, тоолчургу маадырлар дег, каш даглар ажылдыр, каш хемнер кежилдир тевектеп чорудуптар чыгыы кыннып келген мен. Херек үезинде эки сөстөр хензиг оолду безин күштүг-шыырак мөге кылыптып болур деп чүвөгө ынчан тос чыл бурунгаар бүзүрөөн ояар амга чедир бүзүрөп чоруур мен...

Авамның канчап соокка алзыпканын билир-ле болгай мен. Ол дээрге, демги кара кижиниң хайы-ла болгай. Кара киж дээрге — ачам-дыр ийин. Мээң төрөөн ачам. Мени чырык чер кырынга төрүдүп каан ачам... Ол боду дыңнап олурда, ону кайын «кара киж» деп баар ийик мен, улуска ынча деп көр-

бээн мен, чүү-кандыг, дүржок, дерзии, арагачы-даа болза, мээн төрээн-не ачам-дыр... Мээн төрээн-не ачам... Ооң оглум деп эргелеткенни, чассытканын-даа дыңнап көрбээн мен, ынчалза-даа ону дөмөй-ле арнынга ачай деп, элээр олурда олче чызаалаар мен, ол чүгле кыза берген карактарың шагжок көргөш, анчыын деп каар... Ачам дугайында ынчаар бодаарымга-ла, мээн мага-бодумну чидиг бижек-биле шылый кезип турганзыг кыннып келир.

Азамның аарый бээриниң мурнуу чартыында, кежээликтей иелээ чемненип олурган бис. Ачам Чаа чыл байырлалында-ла арагалааш, үнүп келген Чаа чылды уткувушаан, эрги чылды үдевишаан хевээр турган. Оон ийи хүн иштинде чиде берген — сураан дыңнаарывыска район төвүндө «гастрольдап» турар болган. Ачам өске черлер чорааш, аңаа ийи-үш хонук ишкенин «гастрольдап чордум» дээр кижиге. Ынчангаш ол сөстү бис адап өөренип калган бис, ааска эптежиң калган сөзүвүс апарган.

— Кара кижиге гастрольдап чоруп каарга, артында-ла шөлөөн-дир аа, авай?

— Ынча дивес, оглум. Арагачы, чүү-кандыг-даа болза, адаң-дыр. Бо соокта-чарда, тос-тостуң чыккылама соогунда доңуп, улус шүүдөдир болду-ла бе? Ынаар, сергедир черге шагдаалар хондуруп, торгап көөр чүвези болза...

— Дөргүн шагдаалары дөгөрезиге куда-баарым, дөргүл-төрелим деп хөөрээр ийик, авай. Каяа ону алырлар. Ол черге ырмажок хөй акша төлээр эвес чүвө бе, авай — деп чугаалап чыдырымда-ла, Мойнак деп ыдывыстың сыйылаан алгызы, ачамның кускуннаан үнү дыңналган.

Эжик хак-хок дээн соонда, ачам шулу-боду ак хар апарган, бажында бөргү-даа чок, кызыл кулак бо кире халып келди. Идиктери дээрге, чылгыры шуут-ла хаак-ла, эмдик малга октаткан чүвө дег, эргинни ажып кел-ле ачам час ойда дүштү.

Бис-даа үнүвүс чиде берген олур бис. Оон туруп чадап, дөрт-даяктап өңдөйип туруп олурда, кээп ужар ыйна дээш, барып сегирип алгаш, ооң турарынга дузалажы бердим. Ачам туруп келгеш, мээн читкемден алгаш:

— Ы-ы! Сидигенчик! — дээш, мени идипти.

Кээп уштум. Авам тура халыды.

— Чаш оглунну ол канчаарың ол! Кемдеп-кергей берзе канчаар. Согар болза, мени сок! — дээш, авам алгырды.

— Ы-ы! Херээжок! — дээш, диштерин кыжыратпышаан, холун чайып, авамның кырында-ла барды. — Чок! Силерни кемдеп-жергетпес мен. Силерден донганым негеп алыр мен. Үнүңер

моон! Үнүнер! Мээң бажыңым-дыр!—дээш, авамны ачам ча-
жындан сегирип алгаш, эжикче сөөртү берди.

— Ийе! Сок, сок! Сирбекте! Бажым дүгүн чул! Кончуг
сек! Уё-уё!— деп, авам алгыра берди.

Мен-даа ыглап-сыктап, хензиг чудуруктарым-биле оон оор-
газын шашкылап тур мен. Ачам авамны чуга платьези хевээр-
дирзин үндүр идипкен. Мен-даа тонум-бөргүм алгаш үнө ха-
лыдым.

— Дондук! Аа, Дондук! Соогун. Оода тонум ап алың —
деп, авам чанннып чугаалады.

Ачам эжиин ажыдып алган:

— Тонум-таным деп алган. Қажан-каая тоннуг чоржук сен,
чаргаш чүве. Менээ кээрде, эдиң чажырап чаңгыс платье.лиг
келген сен. Бар-бар — деп чалчыттынды.

— Ачазы, болгаап көр! Оглуң корга бээр. Бисти киир. Ын-
чаарга болбастыйн, күжүр ачазы — деп көгүттү.

— Баар чериңерже барыңар! Дөргүн шагдаазы дөгөрезин
куда-баарым, төл төрелим. Хош чүве-дир! Тываның чаңгыс
оглу-дур, канчаптар силер! Хамык дунмаларың-биле мени дом-
зактадыр дээш ол чадап каан сен. Долаан оглу силерниң баа-
рыңарга доңгая дүжүп, довурак пактап! Хош чүве-дир. Бары-
ңар! Сүйт!— дээш, эжиин хак кылдыр хаггаш, тырттыыштап
алды.

Авам эжикти чудуруу-биле соктап, буду-биле теп шаанга
кирди. Мен тоннуг-бөрттүг кижин безин доңа берген мен. Ачам
эжикти ажытпаан, авамдан арага дилээнзиг, чүдек сөстөрүн
холуй, чалчыттынып, ырлап чыткан:

— Спирт туткаш, келзинерзе,
«Сиди со мной!» дээр-ле мен.
Спиртинни ижип алгаш,
«Иди туда!» дээр-ле мен!

Водкалыг келзинерзе,
«Подь сюда!» дээр-ле мен!
Водканы ижип алгаш,
«Пошел туда!» дээр-ле мен.
Шу-у!..

Тываның чаңгыс чүвези-дир!.. Долаан оглун Доңгактар
канчаптар силер!.. Ку-уу!..

Орус, тыва сөстөрүн холуп-бүлүп, ааска эптешпес сөстөрүн
эдиң чыткаш, ачам-даа ужуп калганы ол боор оң, бук-даа
дивейн барды. Шыпшың барган.

— Че, оглум! Кожаларга бараал! Анаа сынмарлажып хо-
нуп аалы — дээш, авам мени четкеш, чорупкан...

А богда! Авамның шыдамык деп чүвезин! Ава кижиге дег маадыр кижиге кайын турар. Өзөөнгө кири доңгаш, дондум-даа дивес. Бодунун ажыг-шүжүүн бодунга кадагалап, шыгжап чоруур, ажы-төлүм-не анаа чорза, бодум ажырбас деп чоруур. Ону ол шаанда кайын билер турган деп мен... Ам кээп ындыг чүве-дир деп билип оорарым ол-дур.

...Даартазында бажынга келиривиске, ачам чок чораан, та дүне секперей бергеш чоруй барган, та даң бажында чоруткан. Авам кожавыс угбайның тонун экинге каап алгаш келген чүве. Авам келген дораан от-көзүндө-ле барган. Кежээки чем артыын менээ чылдып бергеш, авам харыксырааш чыдыпкан: сооктуң деггени аажок хире болган, ол бичии тынгаш-ла он талакы ээгилерин туттунар болган. Ынчангаш Шурумаа эмчини чалап эккелгеним ол.

Январь тостуң хүнү... Эмчи авамны шинчип-шинчип чоруй барган. Суугуну изидир одааш, шай чылыткаш, авамга изиби-ле аякка кудуп бердим. Авам аякты орун баарында сандайга салдыртып алды. Оон мээң чүрбээжимни суйбааш:

— Өөрүн-биле барып ойнааш кел, оглум. Үр болбас сен, шүве — деп чугаалай-дыр.

Ам кээп иштимде халактап чоруур мен. Аарып чыткан авамның чанынга олурга хүнзеп, ол хүн дашкаар үнмээн болзумза, хай мени оюп эрте-даа бээр турду ыйнаан. Салым-хуудан чайлаар харык бар эвес дижир болгай. Салымым-на ындыг турган кижиге боор мен.

Школа хериминиң иштинде тургузуп каан чуңгуда оолдар, уруглар-даа эндерик. Мен чылгыр болзун дээш, сапык кедип алган мен, оолдар дөгере ындыг чүве болгай. Мен чуңгудан беш-алды-ла кижиге соондан чангыс-ла катап баткан мен, ол бадарда адаанга барып час ойда кээп ушкан мен. Оон бажым чык-чак-ла дээн...

Эш бирги секретарь!.. Силерге мен хөйүнү-ле чугаалап болур-дур мен ийин...

О, ыт ишпес ажыг кара суг!.. Та чеже кижиниң чырыткылыг, чараш күзелдерге оруун моондак болуп дуй турган сен?.. Та чеже кижиниң тынын үскен сен?! Та чеже кижиге кемдеп-кергеп арткан чүве?.. Та чеже ажы-төл ыглап-сыктап, өскүс-чавыс арткан чүве?.. Ону кым санап төдөр боор... Чоокка чедир-ле улуг улус хамаанчок шаразы катпаан бичии оолдар безин сени ижип алган, дымаа-чараазы төктү берген, албыстаан чүве дег салчып турбады бе?.. Мээң кемдеп-кергээнимде безин араганың буруузу бар деп бодап чоруур мен: бистин школаны бир чыл бурунгаар дооскан бир оол ол хүн чуңгуга

эзирик турган, мээң соомдан атпайндыр баткаш, ындында-ла доң дошка улдаткан бажымны кээп ушкаш, улуг сапы-биле база тепкен болгай, ону сөөлүндө дыннаан мен. Оюн үезинде болган чүвени кижини истеп сүрөп эвес, ооң кадында өжөгээр ынчанган эвес...

Арагага удур чарлаттырган демиселди бүгү сеткилимден деткип, мээң ажы-төлүм көрүп эрткен чүүлдеримни көрбезин-деп чалбарып чоруур-дур мен. Ийе, шын-на турам-биле чон-нуң ол демиселин сүзүк кылып, чалбарып чор мен. Тенек-сак-пай, эртем-билин кызы кижилер хамаанчок, угаан-сарылы бедик, улуг эрге-дужаалдыг кижилер безин ол ажыг сугже бажын «суп алган» чытканын каш-даа катап көргөн мен.

Кожавыс районнуң «Хаяа» совхозунуң профэвилет комитетинге барык ийи чыл ажылдадым — санакчылап турдум. Кожуун төвүндөн, Кызылдан аалчылар-ла кээр, оларны уткуурда, үдээрде — ужа-төш, арага... О, совхозтун хою та канчап төнүп кагбаан чүве, кижини кайгаар чүве ийин... Арагалаашкыга болгаш алкоголизмге удур нам-чазактын доктаалы үнгениниң соонда харын улуг тынган бис ийин. Мурнунда хүндүлөп уткуп турган аалчыларывыс ооң соонда келирге, хеле-бүдүү совхозтун даргалары айтырып турган болчук: «Даргалар, кандыг чарлык болур ирги?» «Тенип, калчаарап турган үе эрткен-дир. Чаа ёзу-биле ажылдаар, эде тургустунар бо-ла» дээр болган. Оозу-ла чөп...

...Тос чыл бурунгаар... Таптыг-ла январь тос. Ооң неделянын кандыг хүн турганын билбес мен. Мээң чаш назынымнын, харын-даа бүгү амыдырал-чуртталгамнын «жанныг улуг-хүнү» ол болган...

...Орлан улуг тынгаш, аякка шай кудуп алгаш, ону пактай шаап алган. Бодалдар ооң бажынын иштинде бөрбек дөннелчек өөндө дүймээн кымыскактар дег кыймынайчып-ла турган. Орлан олудундан тургаш, өрээл иштинге кезек кылаштап тура, катап бижиттине берген...

«...Тос чыл бурунгаар, таптыг-ла он ийи харлааш, кышкык дыштанылга үезинде чуңгуга ойнап тургаш, кээп ушкаш, бажымга аар кемдээшкин алдым. Миннип келиримге, Кызылдың төп эмнелгезинде чыдар болган мен. Соонда чүгээр сегип келгеш дыңнаарымга, мени ынаар самолет-биле чедире берген дээр чораан. Угаан кирип келиримге, солагай талакы холум, будум билинместеп, чартыктай берген болган. Ол чылын черле эмнелгеден үнмээн мен, эмчилерниң буяныг дузазы-биле кижини болдум, сегип үндүм, ынчалза-даа будум эки шимчеттинмес, холум

салаалары билинмес, чоорту чиңгелеп эгелээн чүве. Аарышкы-
лыын шыдажып эртип, сула шимчээшкиннер кылып тургаи,
будумну мүн-не шору шимчеп турар кылып алган мен, а хол
шуут-ла алдыртпаан. Ол-ла хевээр, чаңгыс-ла хомудаар чүүлүм
бар — каң-кадык үе-чергем оолдар дег чашкы шаамның оюнна-
рын мага хандыр ойнап, амга чедир-ле буттарымга хаак, конь-
ки сун, сугга эштип көрбээн мен. Ол-даа канчаар, дириг
болганда, кижжи-сوماзы деп атка кирбейн, чырыкче, билигже,
бүгү-ле күжүм-биле чүткүп шырбайып чор мен. Ёзулуг эр кижжи-
лерниң кылыр аар ажылын дыка-ла кылыксаар турдум, ынчал-
за-даа күзел анаа-ла күзел болуп артып калган. Ортумак шко-
ланы доозуп турумда, эмчилер бухгалтерге өөренип ал деп
сүмелээн чүве. Ынчангаи Новосибирск хоорайның инвалидтер
профтехучилищезинге социал хандырылга органнарының шугу-
му-биле өөренип чорупкан мен...»

Орланның холу шылай берген. Хомудал-билдиришкин би-
жири анаа ындыг-ла амыр эвес болган. Чурттап эрткен эвээш
каш чылдарының дугайында сактышкыннар ол оруктарнын
кезик-чамдыын-даа болза, катап сагыш-биле эрттиреринче ал-
бадап келген. Калбак Обьту кежилдир астынган канчаар-даа
аажок улуг, узун көвүрүгнүн ындыы эриинден ырак эвесте
училищези оон караанга көстүп келген...

ОРЛАН. Кызылдан ангы улуг хоорай көрүп чораан эвес,
Новосибирскиге чеде бергеним бир дугаар хүнүмде шуут-ла
аймап калган мен. Сибирьниң эн-не улуг бо хоорайынга ачам
мени үдеп чедирбээн чүве болза, та канчаар азып теннир тур-
дум ыйнаан, ыңай-бээр баарындан сестип, мени Тывамдан
ужудуп эккелген самоледумнуң хонган чериниң чанындан ыра-
вас-ла турган боор мен. Дедир чанар билет-ле канчап-чооп су-
раглаар турдум ирги бе? Азы... Думчукка тулганда бызаа
база-ла сугжу болгай... Ажырбайн-на баар турган боор мен,
еске даштыкы чуртта эвес мен, ада-чуртумнуң бир булуңунда-
ла чедип келген болгай мен, ол-бо улустан айтыртынып чорааш,
орус дыл билбес эвес мен, борастанып, ис-дашты тыплаттар
турган болдум бе!.. Ынчалза-даа, ачам мени үдеп чорааны
дөмөй-ле эки болган. Ырак чер чоруп көрбээн, мугулай чүве дег
пий амытан та канчаар-ла ирги бис деп бодаан мен. Ачамның
эрес-кашпагайын, угаангыр-сагынгырын ынчан көргөн мен, ха-
рын-даа аңаа иштимде чоргаарланып, үргүлчү бо хевээр чоруур
чүве болза деп күзеп тургаи.

Аэропорттан такси хөлгеленип мунупкан бис. Орук ара чоруп ора, ачам сонга уунда каржып эртип тургулаан бедик бажыңнарны, узун хоолайларлыг бүдүрүлге черлерин ол чүү деп чер чүвөл деп, чолаачыдан айтырып, эрткен кудумчу бүрүзүн ылавылап ап чораан. Мырыңай саадаваан бис—училищениң кирер эжииниң аксынга такси бисти дүжүрүп каан...

Училищениң директору Иван Васильевич Щукин биста эвилең-ээлдек уткуп алган. Мен сандайга анаа олурган мен. Ачам-на чугаалажып турган чүве.

— Долаан Орлан... Херек ужурлуг документилери четче кижидир. Ам чүглө кызып өөренир. А өөрениринге бүгү байдалдар бисте бар — сургуулдар күрүнениң долу хандырылгасынга турар — дээш, директор бодунуң чугаазын уламчылады. — Че, Тывавыс кайы хире туруп тур? — деп айтырарга, кайгай берген мен, ооң айтырган аянындан бо башкының аңаа чорааны, аңаа чурттап турганы билдинип турар болган.

— Силерге чүү деп чугаалаар чүве ийик. Сайзырап-хөгжүп-ле турар. А силер Тыва чораан хевирлиг ышкаш силер ийин? — деп, ачам айтырды.

— Чораан мен, каш чыл улаштыр Кызылга башкылап турган мен. Оон бээр хөй-ле суг аккан болдур ийин — деп, Иван Васильевич Щукин чугаалады.

— О, Кызыл-даа кайгамчык өскерилген. Хөй каът кирпич, бетон бажыңнар эндере туттунган, харын мырыңай хоорай ховуже херлип чоруп каан болдур эвеспе. Ленин, Кочетов аттыг кудумчуларның ийи аразында шагда ыяш универмаг турган черде база төп кинотеатр турган черде хөгжүм-ший театрының, Сайыттар Чөвүлелиниң ордулары, фонтан, а шөлдүн ортузунда Ленинниң хүлер тураскаалы бедип турар. Кудумчуларның делгеми аажок, асфальтылыг. Бир-ле улуг хоорай болган. Чеден ажыг муң чурттакчылыг... — дээш, ачам бар-ла шаанче хөөрөп олур.

— Ынчанмай канчаар, амыдырал чаңгыс черге турар эвес. Кижиди харын кырып, бажы буурарып каар чүве-дир, а хоорайлар чыл келген тудум сайзырап, чалыыткаар. А кижиди ындыг эвес, кырып, ында хомуданчыг чүве чок. Ол — назын кырып-дыр. Хар-назыны биче-даа бол, сеткил-сагыжы дыка кыраан кижилер бар. Эң-не коргунчуг чүве ол — сеткил-сагыштын ядаралы. Бистид сургуулдарывыстың амыдыралы берге улус, оозун силер угаанныг улус билип тур боор силер.

— Ийе, билип тур мен, Иван Васильевич. Билип тур мен. Шын чугааладыңар. Сеткил ядаралы — эң коргунчуг чүве ол харын.

-- Ол-даа канчаар, силерден бир чүве айтырайн, хомудай

бербезинерни баш бурунгаар диледим — дээш, Иван Васильевич кезек када ыт чок орду.— Силер арага ижер силер бе?

— Чок-чок! Ишпес мен!— деп, ачам шала девидеп, дүргөн харылады. Шынап-ла ол үеде ачам арагалаарын соксадып алган турган. Өг-бүлеге тайбың, ыржым доктаап турупкан чүве, авам-на харын, ында-хаая ачам ол-бо черлер чорааш, кээр хуусаазында келбейн баарга, «дадайым ижип алган боойн-на моозу, өршээ хайыракан» деп олургулаар чүве.

— Ынчаарга кончуг эки-дир. Орлан дугайында сагыш чо-ваваңар, бүгү чүве эки болур. Өөрөнмишаан, эмчи хайгаара-лынга база турар. Ойт, уткан-дыр мен, тывалар ногаа аймаа чип өөрени-ле берди ыйнаан? Шагда бежен чылдар үезинде пат улус болгай силер, чүгле эът чиир. Тывада аьш-чем хандырыл-газы-биле кандыгыл?— деп, Иван Васильевич айтырган.

— Силер ийн айтырыг салдыңар, Иван Васильевич. Шаам-биле харыылап көрейн. Тывалар ногааны чиир хамаанчок, бот-тары бажың чанында эндере тарып турар апарган. Аьш-чем хандырылгазы эки, магазиннерде эът-чем долу, далдап тургаш, алыр. Чүгле күрүне өртээ-биле. Бо талазы-биле Тыва шор-шор, ыштаан колбасалар чиксезинзе, каш килди алыр сен, ал...— даа дигилей-дир...

— Эки-дир оо! Тывалар эр хейлер — деп, Иван Васильевич чугаалады.— Чаа, эш Долаан, оглуңарны интернат эргелекчи-зинге душтуруп канар, улуг эр-дир, боду тургустунуп алзын. Байырлыг, менди-чаагай.

Бис байырлашкаш, үнүп келдивис.

— Ачай, ол канчаар мегелээриң ол! Ыткаш, ат бол частым. Бистиң суурну безин алырга, огородтуг, ногаа тараан кижиг бар эвес. Ыштап каан колбаса кайда чүвөл. Чүгле хоорай улузу талон-биле садып алыр чүве дижек — деп чемеледим.

— Чурттун кижиг кажан-даа бактап болбас, оглум. Ол дээрге, бистиң невис-тир. Сен аванны ындыг-мындыг деп бак-гаар сен бе. Чок! Ол база-ла шак ындыг чүве-дир — деп, ачам сургап кагды.

— Бир эвес Иван Васильевич Тывага чедип келзе, кан-чаарыл?

— Угаанныг кижиг биле бээр, ажырбас. Аңаа хомудавас. Ол кээп турда, Тывага ол бүгү чүве элбей бээр болгай. Ындын база бодап чугаалаар болбазыкпа, оглум...

Ындын бодап чугаалаар ужурлуг харын. Ындын бодаваска, кайын боор, кижиг чаңгыс хүнү-биле чурттаар эвес, даартагы хүн, келир үе деп чүве бар. Ынчалза-даа эрткен үезин утпайн,

оон өөренип чоруур болза, ол мырыңай эки. Ачам элээрде, дыка угаанның чүүлдер чугаалаар киж, амыдыралга туруп келир айтырыгларга дүгжүп болгу дег харыыларны тып үндүрүп келир...

Директор биле ачамның чугаазын дыңнап олура, тэрээн суурумну сактып келген мен. Бир чыл болгаш чеде бээримге, оон бажыңнарының чанында турар кажаалап каан, сарыг чашпан үнген хос шөлдери ногаан чайт чыдар кылдыр сагындырган. Хүн аайы-биле тарымал тооруктар сарыг тырыкы баштарын өрү сунуп алган кажаалар иштинде бедип, кып-кызыл помидорлар сыптарында бөрбейжи берген тургулаар — ындыг чурумалды сагышка-даа болза көөрге, кайгамчык-ла чараш болур чораан...

Келир чылында суурум мени чай ортузунда мээң караамга чанчыккан чурумалы-биле уткаан — биеэги-ле хос херим-кажаалар, сарыг чашпаннар. Бистиң чон ногаа аймаан шынап-ла чип өөрени берген — базаардан район төвү азы Кызыл чорааш садып алыр... — Ол-ла бүгүнү солун-сеткүүлге бижип-ле турар, хурал-суглаага чугаалажып-ла турар, улус ону чүүлдүг дээш, доктаал-саавырыны хүлээп ап-ла турар...

Училишсеге мени ачам тургузуп кааш, эртенинде чаныпкан. Ачам мени хөрээнче чыпшыр тутпушаан, чүрбээш бажымны канчаар суйбап турганын утпаан мен. Ачамның мөге шыырак холдары менээ ынчан дыка-ла эргим, хоюг болган. Караам чажы артында-ла бүлденейини төктүп келген, чөлбөнейини ыглай каапканымны ол эскерип каан.

— Эр киж орта сен бе? Карааң чот! Ындыг чөгенчиг болурга, кайын боор. Эки кызып өөрөн, оглум. Ол чүгле бодунга эки чүве-дир. Кызып өөрөн, оглум — деп, ачам чагый-дыр.

А мээң ол та канчаарым ол чүве, мынча дээн мен:

— Ачай, сен ам моон сонгаар арага ишпе. Авамны хомудатпа. Арага иже бербе!

Ачам менче буруузунган хевирлиг көрүп тур.

— Ийе, оглум, сээңниң шын. Арага ишпес мен...

...Училишениң сургуулдары мээң үем оолдар-уруглар — шулту чажындан тура инвалид болган кижилер. Кандыг-даа салымныг киж бар, киж бүрүзүнүң сеткил-сагыжында балалбас сорбулар, өйлөп-өйлөп, эпчок байдалдарда саргып келир аарышкылыг балыглар.

Мээң чыдар орунум база кичээлдерге олурар олудум Красноярск крайдан, Енисейск райондан келген Володя Поляков-биле кожа. Училишсеге өөрөнгөн чылымның дургузунда Володя-биле шуут өңнүктежи берген бис. Ам аңаа көөрдө, буттарым харын бүрүн киж-дир мен, а оон, Володяның, чодатарындан

чок, кылымал буттарлыг, оозунга эжим шуут чалынмас, холунга даянгыыш-даа тутпас, кылаштап чорда, буттуг кижн-биле дөмей-ле, кашпагайы аажок. Ооң канчап ынчап барганын айтырарындан черле дидинмээн мен, кижиниң аарышкылыг черинге кайы хамаанчок дээри дээрге, ону улдап сопканындан дора, ону бодумнун амыдыралымдан билген мен, ынчангаш кижилерден, эң ылангыя амыдыралга кызаттырган кижилерден, кайы хамаанчок чүүлдер айтырбас мен. Володя меңээ ону боду чугаалап берген.

Ооң төөгүзү мээниинден безин берге, аар... Володя, Володя, хайыралыг өнүүм, эжим! Обь хемниң эрининге селгүүстөп чорааныысты сактып олур мен. Хемниң агымынче көрүп алгаш, чугаалап турганың ам-даа кулаамда чаңгыланып тур.

— Чангыс хемниң эрининге өскөн улус-тур бис, сен — оон эге бажынга, мен — ооң ортаа агымынга. Бистер Енисейниң төлдери-дир бис. Сен-даа суун ижип өскөн сен, мен-даа ооң суун ижип өскөн мен, Орлан. Сен менден аас-кежиктиг-дир сен, аван, ачан бар. Ачаңны көргөн мен, эки кижн чораан. Ынчалза-даа мен сээң аас-кежинге адааргавас мен. Кырган-ачам мынча дээр чораан: «Бурганның кижиге хайырлаан салымын кижн канчап-даа шыдавас». Ол чүдүлгелниг кырган кижиниң чугаазыдыр. Ол оон ыңай мынча дээр турган: «Бурган бүгү-ле чүвени билин, көрүп турар». Ындыг-ла кончуг чүвени билип көрүп турган бурган болза, мени чоп чырык чер кырынга ада деп чүве билбес кылып кааныл, кажан авам мээң билдинмес ачам-биле харылзажып турда, оларны чоп хай кылып тур силер деп чүге доктаатпааныл, кажан мени кыштың карангызында, харлыг, хаттыг шуурган үезинде эзирик сонгу адам бажындан үндүр сывырыпканда, ону хүрүмнүг бачыт кылып тур сен деп чүге соксатпааныл, адактың соонда шуурганныгда кожа суурда кырган-ачам сугже ыглап-сыктап бар чыда, орук часкаш, азып, чангыс черге тырыкыланып, шаг-шинээм төнгөш, өзээмге киш донуп чыдырымда, меңээ чүге дузалавааныл? Орлан, мен кырган-ачамның аайы-биле бурганга чүдүп, аңаа бүзүрөп бар чыткан мен, ол бүзүрелдн эмчилер ийн будум-биле кады кезип октапкан мындыг чүве-дир.

Ажырбас, дуңмакыжым! Протез-даа болза, ам чер кырынга быжыгып туруптар мен. Бистиинде арга үлетпүрүнүң салбыры бар, ооң даргазы өөредилген дооскаш, чедип кел дээн. Доозуп алгаш, бажың апкаш, авамны ап алыр мен, ол сек-биле чуртатпас мен. Авамны азырап шыдаптар мен...

Обь хемниң чалгыглары, шыдаар сен, Володя, деп чытканзыг, шинледир чалгып чытады бе, эжим.

Ол хүннү сакты-дыр сен бе, Володя Поляков, кезжээ дипломнарны холга туткан болгай бис...

Орлан билдиришикинин катый номчуй берген. Дараазында кандыг сөстөрни бижиирин бодап олурган.

«...Училищени 1984 чылдың чайынында доостум. 1984 чылдың күзүнүнден 1986 чылдың апрельге чедир кожавыс районунуң «Хаяа» совхозунуң профэвилел комитетинге бухгалтер-санакчылап ажылдадым. Ол үениң иштинде ажылымга багай-даа диттип көрбедим. Коллектив база кончуг эки, эп-найыралдыг, эвилең-ээлдек болган.

1986 чылдың апрельде ол ажылындан хосталып алгаш, амыдыралым аайы-биле бээр Дөргүнче чедип келген кижин мен. Өскөн төрзэн-не районум бо чүве. Ол үеде мээң душтуум уруг Кызылдың эмчи училищезин доозуп алган. Ону бээр республиканың кадык камгалал министрствозунуң хуваалдазын ёзугаар ажылдадып чорудупкан. Ол ам мында район эмнелгезиниң кезип эмнээр салбырында эмчи сестразы болуп ажылдап турар. Ынчангаш келир үедеги амыдыралывыс бодап, Алаак кудумчузунда дөртөн тос дугаарлыг бичии хензиг чавыт бажыңчыгаши хөлезилеп алгаш, май айда кады олуржуп алгаш, чурттай берген бис...»

Орлан чаагын оң холунуң иштии талазынга сыртандыр салып алгаш, боданып олурган. Ооң караанга ийи чыл бурунгаар болган таварылга ол хевээр чуруттунуп келген...

Чеди айның он ийиниң хүнү. Каңгылыгның арт кыры. Болчашкан чүве дег, ийи «Икарус» уткуштур салчып келгеш. арт кырынга доктаап турупкан. Бирээзи Кызылдан Дөргүн чедер, а бирээзи Чадаанадан Кызылче углай бар чоруур. Автобустарнын эжиктери ажыттынган соонда, Кызылдан үнгенинден Орлан, а бирээзинден студент-тудуг отрядынын дайынчызынын хезин кеткен, холунда чүктешки туткан, шала бичежек дурт-сынның уруг дүжүп келген. Автобустар оруун уламчылап чорупкан.

Каңгылыгның арт кыры... Хараачыгайлар хачыландыр ушукулаан, аяс, дунааргай чайгы хүн. Дээр шаар хамнаарактын хоюг үнү куттулгулаан... Ак-көк чиргилчинче чаштып чиде бериксээн-даа чүве дег, изиг хүнге час хавактарын оя чиртир чиде берген даглар боданганзыг, тургулаан... Арт кырында кара дипломат туткан оол биле чүктешкилик студент кыс оруктун ол-бо талазында бот-боттарынче кайгажып алган турган. Оларнын аразында асфальтылаан чазаглыг кара орук, кештинмес хем-даа ышкаш, шөйүлгеш чыдыпкан.

Каңгылыг кырынга чүгле Арыг-Адаа суурже баар чорумалдар дүжүп каар, азы маңаа артка ол чер улузу машина дозуп желир...

ОРЛАН. Училищени доозупкаш, аалымче чанып олурганым ол. Дөргүнче өттүр чоруй барып болур турган мен, ынчалза-даа аңаа суур үнөр машина тыппайн баар ирги мен бе деп бодааш, арт кырынга дүжүп калганым ол чүве. Улуг оруктан мурнуу чүкче базыптарга, барык ийн шак болгаш, Арыг-Адаанга чедө бээр. Мээң автобузум-биле карышкан автобустан дүшкен уруг оруктун ол чарында мени кайгап турбушаан. Ээн черге үш-танывазы оол-биле чааскаан артып калгаш, уруг сестихона берген боор.

— Арыг-Адаа баар силер бе, эниим?— деп, уругдан айтырдым.

Уруг ыт чок тур. Мен-даа оон ыңай чүнү-даа ыттабайн, Арыг-Адаа баар орукка кирип алгаш, хая-даа көрүнмейн базып чоруптум. Элээн, чээрби базым хире черни эрткеш, хая көрдүм: уруг соомда барык он базым хире черде чор. Уругнун хевин алгаш көөрге, хирези бистиң суурда ажылдап турар студентилерниң бирээзи хевирлиг. Уруг тура дүштү. Мен база-ла туруп алдым.

— Кортпа, эниим. Акың ызырыптар азыы чок кижин болдур ийин. кортпа. Харын хөглүг кылдыр кады базып орзувусса, эки боор. Орук узун болдур эвеспе, он беш километр.

— Силерден корткаш чоор мен. Силер дег дуңмаларым чок эвес. сарыым — деп, уруг ам-на үнү үнүп бо ыйнаан.

Бистиң чер улузунга сарыым деп сөс шала-ла чиктиг дыңналыр сөс болдур ийин. Ону улус чүгле херечи чок черге чугаалаар, ынак оглун, азы кызып шак ынчаар эргелиг адаар. А бо кыстың чугаалаан аянында мени ынаам дээн утка чок-ла харын, а оон ол сарымайлааны мээң ону эниимейлээни-биле дөмей. Ынчалза-даа мээң ону эниим дээнимде база-ла ону кыжыраан сагыш чок ийин. Мен кысты ыт оглу эник дивейн-не турар болгай мен, бир эвес ол бистиң суурга элээн каш хонук чурттапкан турган болза, бо кыс мээң чугаамдан ону куду көргөн кандыгдаа аян тыппас ужурлуг. А менээ «сарыым» деп сөс дыка онза, уярал, эргелел-чассыдыг аяны-биле дыңналган. Амдыгаа чедир мени кым-даа сарыым деп көрбээн, моон мурнунда уругларже чызаалаарындан арай сестир кижин мен, шыны-биле чугаалаарга, бодумнун хире-шаамны билип, бодумдан чөгенир турган мен... Черле ынчаш, ол хүнге чедир-ле сагыжымга уруглар кирбес чораан, мени кандыг уруг тооп, ынакшый бээр боор деп бодап чораным ол ыйнаан. А кыстарга мөге шыырак, бот-тус-

кайлаң эрлер тааржыр деп угаап билип чораан мен. А мен бодум азыранып чадап чорааш, ооң кадында кадымның байдалын билбес эвес мен, кыстар дугайында айтырыгны бирги чергениң деп санавайн чорааным ол ыйнаан.

Ийе, студент уруг менээ «Сарыым» деп сөс-биле ынакшылын илеретпээн, а бодун менден хар-назынының улуун көргүзүп, менден черле хөйүнү көрүп, кажараанын илередиксээн сеткилибиле чугаалаан. Ооң-биле кады оон ээн хову ортузунга чугаа эреп, чавана дег чыпшынып, чызаалай бербезин дилээн сагындырыг шинчизин база илереткен. Тенек, сакпай эрлер дег, чорук кижизин кайын ынчап баар ийик мен, менде улус хөмө таварыыр хире сеткил чок.

— Ындыг болза, ылгын ийи шилгилеривисти денге бастырып олурзувусса, эки боор, угбай. Кады төрөөн дунмаңар дег боданар — дээш, уругже удур бастым, ол турган черинде турбушаан тур. Дипломадым черге тургузу салып кааш:—Орлан—дээш, олче холум сундум.

Уруг арны кызып-кызып, арты-иштин көргүледи, оон менче холун сунуп:

— Чинчилдей! — диди.

Холунуң адыжының изиин чүү дээр, хоюг-хайыг деп чүвезин, ону кандыг сөстөр-биле илередир боор. А карактарнын хоюг чымчак деп чүвезин, ында бир-ле уяралдың демдээ-даа бар ышкаш...

Шак-ла ыпчалдыр Чинчилдейни кангылыг кавызынга тыпкан мен. Чамдык-чамдыкта ону мен оруктан тып алган чинчимдаа дээр мен. Чамдыкта ону эргеледип адаанымда Олча дээр ийик мен.

Шынап-ла мээң аксымның кежи-дир ийин, Чинчилдей-биле канчаар таныжып, ооң-биле канчаар даң хаяазын кады үткуп турганывысты бирден бир чок чугаалап шыдавас мен, ол дээрге өске кижилерге ажыт-чажыт чогу-биле чугаалаар хире чүве эвес-тир, ол дээрге, бистерниң чүректеривистиң чажыды-дыр. Бот-боттарыңардан айтырып көрүнер даан, канчалдыр ынак кижилеринерге душканыңарны силер чүгле ниитизи-биле чугаалаар болгай силер. Артканын ынак кижилер чүгле боттары чугаалажыр ийикпе, азы ол дугайын оларның чүректери шыгжап артып каар.

Чаңгыс-ла кижиге мени өске улус-биле бир дөмей, анаа кижиге деп санап чоруур. Ол дээрге, мээң Чинчилдейим-дир. Мээң хол-будумнуң чүстериңиз эглип чымчай бээринге, чүс хуу бүзүрээр кижиге, ажылче чоруурунун мурнуу чарыында массажаар, сула шимчээшкиннер кылдырар—ооң уламындан будум барык-ла эттинип чазалып эгелээн, солагай холумнуң салааларының баштары кызып, миннип келгилээн.

— Чүглө бодундан хамааржыр, Орлан. Холуң шимчей бээр деп бодаар болзунза, ол шимчей бээр, хамык дамыр чүстериң ажылдап эгелээр. Эки-ле шимчедип тур, чаш уруг дег ону кээр-гээн херээ чок. Аарышкылыын бодава. Аарзынар болзунза, холуң кадып каар — деп, Чинчилдей үргүлчү чугаалап келген.

Мен шаам-биле ооң кыл дээн чүвезин кылып тур мен. Амыдыралдың чаагай кежиктерин четтирер дизе, бодунга кам-хайыра чок болур ужурлуг деп чүвени билдим. Бодун черле кээргеп болбас, ындыг-мындыг кижини мен деп бодун куду көрдүмөс, ара амытанның адак багы мен деп бодаар болза-ла, чырык черге чүү дээш чурттаарының бүгү-ле үнези анаа-ла хей салгын дег чүве болур. Бо хүннерде мээң бажымче чүдүрүлген бүгү-ле чүүлдер, кезек чаашкын соонда, челээш тыртып, дээрнин аязы бээри дег, мээң оруумга доктар-моондак болуп шыдавайн арлып чиде бээр.

Шаг шаа-биле турбас деп чүвениң шынын көрүп чор ышкажыл бис: нам-чазак бүгү чүүлдерниң эзулуг үнезин, ооң ады-биле дорт адаарынче чонну кыйгырып турар-дыр. Чаартылганың эзин-хады бүгү чуртту, кижини бүрүзүн хөмө ап турда, аас-биле ону деткээн бооп, эргиде-ле ажылдап, аажылап чаңчыккан аайы-биле хөделир кижилер ам-даа бар-дыр. Кижини бүрүзү чырык чер кырында чурттап чоруурунун мөңгө эвезин билер болза, эки-дир ийин. Килдис эргелекчизи-даа, кол бухгалтер-даа. Иргит-даа дарга мөңгө эвезин чедир билбейн чоруур чоор бе, оларның орнунга соң даарта чаа кижилер ажылдаар болгай, оларның олуттары салгал дамчып келбээн чүве-дир. Чонунга ажыктыг, буянның үүле-херектерини кылып чоруур кижини өлзе-даа, ооң ады мөңгө, кижилерниң сеткил-сагыжынга дириг артып каар. Ол бодалды кижини бүрүзү бодавайн чоруур, ындыг-мындыг херектерини кылган мен, адым артып калыр деп, ол шаанда кижини кайын бодаар, ооң кылган ажылынга үнелелди чон бээр болгай. Карак кызыл, ак сеткилди кижилер анаа-ла чонунга бараан болуп чоруур. Бистиң кырган кожавыс, эки турачы Сундуй акый хеймер оглун шеригже үдеп турда, ооң оглунга мындыг чагыын дыңнаан ийик мен:

— Каяа-даа өскөн тэрээн чериң бодап чор, оглум. Экин чүүл кылзынза, бир дугаарында ава-ачаң бистерниң, чаңгыс суур чурттугларының сеткил-сагыжынга экин болур. А багай чүүл кылзынза, эр адың кирге боразынза, бир дугаарында ада-иениң, чаңгыс чер чурттугларының сеткил-сагыжын карартканың ол. Харысалга деп чүве ол-дур, ону бода...

Ийе, мен база-ла бо хайнып-доюлган ажыл-херектерге киржиксээр-дир мен, чүглө мээң күзелімге, тура-соруумга чөлөнгиштен бериңер!

Мен Николай Васильевич Гогольдун «Шинель» деп тоожу-зунуң маадыры Акакий Акакиевич эвес-тир мен. Мени чүү-даа чүвеге, кымга-даа күш четпес хензиг аргажок бараскан деп бодаанының ажыы чок ийин, эштер.

Орлан «Эштер!» деп сөстү ыткыр чугаалапкан, сактырга бичпи чавыт бажыңчыгаштың ханалары безин сирлеңейин берген ышкаш болган. Ооң хайнып хөлзээн бодалдарындан мойну-нуң хан-дамыры кырлайып көстүп келгилээн... Ол демир-үжүүн холга алгаш, өске бодалдардан хоорлуп, бодунун хомудалын төндүр бижиир дээш, боданып олурупкан...

«... Мен ажылга кирип алыр дээш шуут бир бергени бо чазын көрдүм. Ажылдапкы дег черлер барын бар болур чүведир, ындыг-даа болза, бо кижини чагдатпас, кижиниң даштыкы хевирин көөр чүве ийикпе, черле аайын тыппас мен. Барык бир ай кылаштап келдим. Оон районнуң социал хандырылга килдизиниң эргелекчизи эш Момбуш Седенович Дүдөргө ажыл дилеп кирдим. Ол бо чылдың апрель 26-да чүве. Эргелекчи эвилең-ээлдөк хүлээп алгаш, апрель 30-дөн эгелеп, санакчы-бухгалтерлеп ажылдаар сен, дужаалдан үндүрүп каар мен дээн. Ол аразында байырлал хүннери база таваржы берген.

Майның бештиң хүнүндө ажылдаар дугайында дужаалды алдым. Бо чурттап келген назынымда ындыг-даа берге, кара хүннер көөр боор деп черле бодавайн чораан мен. Ажылга кирип алдым деп хей-ле амыраан мен. Килдистиң кол бухгалтери Дарый Кончуковна Чылбак эргелекчиниң дужаалы турда-ла, ажылга хүлээп албаан, ажылдаар стол-сандайым-даа айтып бербээн, ажылга хүлээп алыр дээн кижим бар чүве дээш, тоовас болган. Оон канчаар боор, Момбуш Седеновичиге катап четкен, ол тургаш, ажылда дээр, а бухгалтер мени хүлээп албас.

Ындыг чорук май 11-ге чедир үргүлчүлээн. Ол беш-алды хүн иштинде эргелекчи биле бухгалтер аразынга кылаштаарынга өйлөжи берген мен... Ол хүн мүн-не ажылдаар столум артынга олурар «кежиктиг» болдум. Дүш соонда Дарый Кончуковнаның ажылга хүлээп алыр бодаан кижизи-ле долгаан турган боор, телефон даңказын тудуп алган дораан-на ол менче хыйыр-кылчаң көргүлээш, мени дорамчылап мынча диди: «Мындыг бир чүве-ле ажылга хүлээп алган ашак-тыр. Та ажылдап шыдаар, та ажылдап шыдавас бараскан чүве. Долган тур, эжим».

Ол хүнден эгелээш, кол бухгалтер меңээ амыр-дыш-даа бербестээн. Бакка бак улажып дээн ышкаш, ол үеде база бир берге байдал мени азыгже кызап келген: паспортум киир биждер дээримге, шериг биледим чок болган. Шериг билетти назыным иштинде эдилеп көрбээн кижиги мен, ону бистерден, ийиги бөлүктүн инвалидтеринден, училищеге-даа, совхозка-даа негевес чүве чораан. Ындыг-ла чүве ыйнаан дээш, олче-даа сагыш салбас кижиги мен.

Ам канчаар боор, хоойлу-дүрүмден эртер, ону ажа халыып эрге бар эвес. Эр кижиги болганымда, инвалид-даа болзумза, шериг билетти холга тударым албан кижиги-дир мен. Ынчангаши шериг комиссариадынга четтим. Олар мээң сөзүм барымдаалап меңээ чүге билет бижип бээр чүве ийик, эмчи шинчилгези эрт дээн. Халык эмчилерни эргий киргеш, комиссияны эртип алырымга, республика эмнелгезиниң нейрхирургия салбырынга бир улуг-хүн дургузунда хыналдага чыдар бижик бергеш, Кызылче чоктадыпкан.

Эмчи хыналдазы эртип алыын дээримге, кол бухгалтер бар шаанче ажынып: «Ажыл шагы үзүп, чүгле бодуңуң хуу херээң кылып чоруп турар сен. Мегелеп, аарыг кижиги болуп алган. Күрүнениң халас акшазын чип амдажаан чүве эвес сен бе!»— деп кончуур болган. Ам канчаар, эргелекчиге чугаалап кааш, Кызылче чорупкан мен. Менде улуг аарыг-даа чок, шуут-ла чадыга берген кижиги-ле болгай мен, эмчиге алды хонгаши, катап чедип келген мен. Дарый Кончуковна мени хыйыр-кылчаң карактары-биле уткуп алган. «Ажылың кажан хостап бээр сен?» деп, ол мээң кулаамны хүнде каш-даа катап коңгалаар, мээң кылыр ужуруг ажылымның уг-шин-даа орта айтып бербес мындыг болган. Бистиң чаргывысты Момбуш Седенович билир — ол ажылда дээр, а бухгалтер — үнүп чор дээр.

Ажылдан кара турам-биле шөлээ-чөпшээрел чок чоруп турбаан кижиги мен, чылдагаан чок черге ажыл шагы-даа үспедим, ол дугайын бадыткап турар эмчи шынзылгалары килдисте бар чүве.

Бир ай дургузунда меңээ ажыктыг арга-сүме, дуза-даа көргүскен чок, ажылга кирген хүнүмден эгелеп, кол бухгалтер Д. К. Чылбак меңээ таптыг ажылдаар арга-даа бербейн, берге байдалды тургузуп, частырыг кылыптарымны кедеп, ажылың баай деп коңгалап, элээн сандайыңдан чайлап бер деп туруп берген. Чеже-даа тускай эртемниг болза, чаа ажылга мергежил. коллективке дораан чаңчыгары ындыг-ла амыр эвес болгай. Ол ажылдаан кижиниң чаңгыс бодундан хамаарышпас, ында хөй-ле талалар бар. Ажылды меңээ кол бухгалтер шыңгээдил алыр үе-даа бербейн, үндүрер чылдагаан дилеп турганы ол.

Май ай ынчаар бодунуң чырыткылыг байырлалдары болгаш Дарый Кончуковнаның коңгалаашкыннары-биле мээң хөрээмге аар кара дашты хойлаткаш, эрте берген. Май айда чүү боор, мээң эң-не ынак айым ол чүве, а бо чылдың майы меңээ мурнукузу дег өөрүшкү-хөггелди бербээн...

Июнь тостуң хүнү. Ажылдап олурумда, Дарый Кончуковна бир херээжен кижини эдертп келгеш: «Ажылың хостап бер. Ажылдаар дээн кижим, ажылындан үнүп алгаш, чедип келгени бо-дур»— дээн. «Ажылындан үнүп алырга, мен буруулуг эвес мен» деп харыыладым.

«Сен килугурну канчаптар эвес мен. Соң даарта дөмей-ле маңаа чыдың-даа артпас эвес бе, билдин бе?»— дээш, эжиктин хак кылдыр хаггаш, үне берген.

Даартазында кол бухгалтер даараткан платьем бар чүве, ону хемчээткеш, келир-дир дээш үнгеш, удаваанда дааранылга комбинатындан телефоннап келди. «Мен удавас чеде бээр мен. Ажылыңдан үнген дугайында дужаалды бижидип ал. Мээң столумга салып каар сен...»— дээш, телефонунуң даңазын каап кагды...

Он килдис эргелекчизи эш Момбуш Седенович Дүдөргө баргаш, бухгалтерниң чугаазын дамчыттым, ол оргаш, ажылда, ажылда, дыка кержээлээр болза, бодун үндүрер бис дээн чүве. Ооң ол чугаазын улуг инспектор Кара-кыс Борбак-ооловна Монгуш дыңнап олурган чүве. Кажан мен ажылдаар өрээлимге бажым туттунуп алгаш, муңгарап олурумда, Кара-кыс Борбак-ооловна узун хуусаалыг шөлээже үнүп турар инспекторнуң орнунга ажылдаар дугайында Седеновичиге билдиришкинден бижи, бисче шилчип ал, мен ажылдың аай-бажын билгижеңге чедир дузалажыр мен деп сүмөлээн чүве.

Өске ажылче шилчидер дугайында дилег-билдиришкинни июнь айның он ийиниң хүнүнде бижидим...

Бүдүн ай иштинде холга шалың деп чүве тудуп көрбедим. Бухгалтер шалыңымны кара өш-биле бербээн, «ажылын хостап бээрге, ынчан бээр сен» деп кассир Ындыраа Демдекпенов-нага дужаап каан. Ону чүгөле июнь 12-ниң кержээзинде ажыл шагы төнүп турда алдым. Кам-хайыра чок аажылаашкынның тергешделиниң, Дарый Кончуковнаның мени ажып тишээр хүнүнүң бүдүүзү турганын ол шакта кайын билир ийик мен.

Дарый Кончуковна шынап-ла социал хандырылга килдизинде эгинниң чүве эннежиң болбаан, кончуг-ла «күчү-шыдалдыг» кижилерниң бирээзи чүве-дир. Бодунуң бодап алган чүвезин ап үнмээн шаанда, ара доктаавас, беш мегелиң, алды аргалыг кижилерниң бирээзи болду.

Ортун-оол Оолакович! Шак-ла ынчалдыр бир ай иштинде хилинчектенип, ийн изиг от аразынга муңгайталып, багай чөлдүр арган хөкпөк дег, сири-кавы чурттап келдим.

Июнь 13-түң эртени. Тос шак үжөн минута. Мени эргелек-чиниң өрээлинче чалаан. Кире бээримге, Момбуш Седенович Дарый Кончуковна-биле кады олурлар. Эргелекчи бухгалтерден мээң канчаар ажылдап турарымны айтырарга, багайдан өске чүвези чок болду, ажылындан үндүрер дээр болган. Оон эи Дүдөр өске ажылче шилчитсе кандыгыл деп айтырарга, Чы.Либак олургаи, хоржок-хоржок, бо ажылын чадажып каан кижги ону угбас-даа, ажыл шагы үзери база бар кижги дээш шуут-ла чаг-датпас болду. «Бо оолду ажылга арттырар чүве болза, мен ма-ңаа чаңгыс-даа хүн туруп шыдавас мен, Седенович. Шиитпир-леңер, силерге арга-дуржулгалыг кижги херек бе, азы ажылдың ужу-бажын билбес хензиг оол херек бе?»— деп, Дарый Кончу-ковна чыккыладып каапты.

Момбуш Седенович бажын туттунуп алгаи, кезек ыыт чок оргаи, менче хамаарылга чок көрүш-биле көргөш: «Даштыгаа манап тур. Сээң салым-хууңну шиитпирлептер бис»— дээш, ме-ни үндүрүптү.

Мен шиитпир манап барык-ла чээрби хире минута иштинде хөлзеп турган боор мен. Момбуш Седеновичиниң кижизиг, са-гыш човаачал чымчак сеткилинг дыка-ла идегээн мен. Бо бир ай иштинде хилинчектиг даржылганың хүннеринде ол бүгү та-лазы-биле мени деткип-ле келген болгаи. Ооң Дарый Кончуков-наның талазынче каш-ла чээрби минута иштинде чайгыла бээ-рин черле сагыжымда бодаваан мен. Дарга бодавыже ийн ки-жиги сагыжында деңзилей бодап көргөни ол ыйнаан, а деңзи караан Дарый Кончуковна чая базыпкан.

Момбуш Седенович эжиктен бакылап келгөш, кир дидир. «Ажылыңдан бо хүнден эгелээш үнгөн сен. Дөргүл-төрелиң-биле сүмелешкөш, понедельниктен эгелеп, бодуң ажылдан тып ал. Сээң инвалид чергеңни эмчилер үшкү бөлүкчө бадырып каан чү-вө чораан. Үшкү бөлүктүң улузу ажылды боттары тып алып чүвө болдур ийин, хоойлу-дүрүм ёзугаар, дуңмам. Байырлыг!— дээш, столунуң артынга олуруп алды.

Мен бажым халагар үнүптүм. Мээң дөргүл-төрелимде мени ажыл-хожулга кирип апкы дег, улуг албан-дужаал ээлээн удуртукчу кижги-даа чок... Мен ышкаш инвалид кижилерге оор-га-өмөк болур, ажылга тургузуп кишер, ээ көрнүр социал хан-дырылга килдизиниң кол удуртукчулары ажылдан үндүр сывы-рыпканда, моон соңгаар мени кайы организацияның удуртукчу-лары ажылга хүлээп алып чүвөл?

Бөгүн августуң сестин хүнү. Пятница. Алды айның он үш-

түң хүнү база пятница турган. Ажылдан үндүрткен хүнүм ол. Июнь он алдының понедельнигинден эгелээш, бо пятницага чедир таптыг-ла ийи ай чедер чыгап тур. Мынчага чедир ажылдаа тыппадым, совхоз фермазының азыралда шилги бызаазы дег, кадайымның долу хандырылгазында туруп тур мен. Эр адым оскунарының кырында келдим.

Чеже албан чериниң эжиин ажыдып кирбедим дээр. Комсомол кежигүнү кижидир мен, комсомол райкому бо талазы-биле дуза көргүзүп шыдавады, райкуускомнун куш-ажыл килдизинге база чордум, «кирип каап тур, дуңмам» дээрден башка өске сөс дыңнавадым. Ажыл шагы үзүп, ништинин корум-чурумун үрөп, арагалап-дарылап чоруур дерзии арагачы кижиги база эвес-тир мен, чүгле эштер Дүдер, Чылбак олар ышкаш четчөбүрүн эвес, инвалид дээрден башка, база-ла бүрүн эргелиг совет хамааты-дыр мен.

Майда килдизин аппарат хуралына эргелекчи эш Дүдер М. С. СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чажындан инвалид болган хамаатыларга хамаарыштыр 1986 чылдың март 27-деги № 400 Доктаалын бүгү ажылдакчыларга таныштырып турда, олуржуп дыңнаан кижиги мен. Партия-чазактың мен ышкаш кижилер дугайында ада сагыш салыышкынын өөрүп, хүлээп, амырап олурдум. Ол доктаалда мен ышкаш чажындан инвалид болуп, кемдеп-көргөзгөн, аарып-аржаан кижилерге хамаарыштыр бистиң партиявыс дыка-ла хөй чаагай хемчеглерни тодарадып кылган чораан. Чажындан инвалидтерниң кадыын, өөредилгезин, материалдыг байдалын экижидер, ажыл-агыйга тургустунарына боттуг дузаны көргүзөрин социал хандырылга, кадык камгалалы, профэвпелдер органнына дааскан чораан.

Инвалидтерни ажылга тургузар талазы-биле айтырыгны социал хандырылга килдизиниң эргелекчизи боду харыылаар чүве деп чүвени чоокта чаа билип алдым.

Шынаа районнуң социал хандырылга килдизиниң удуртукчулары эштер коммунистер Дүдер М. С., Чылбак Д. К. олар партия-чазактың бо буянныг доктаалының күүселдезин амыдыралга боттандырап талазы-биле хемчеглерни чажындан инвалид болган мени ажылдан үндүргени-биле эгелээни ол-дур деп билдим.

Өске ажылче шилчидер дугайында билдиришикимге, эргелекчи: «Бодунуң күзелин ёзугаар ажылдан хостаар» деп, холунуң үжүүн салып каан чораан.

Ынчангаш районнуң социал хандырылга килдизиниң удуртулгазы меңээ хамаарыштыр ийи удаа совет хоойлу-дүрүмнү каржызы-биле үрээн болуп турар-дыр.

Хомудалым мындыг кижидир мен. Чүглө узун, шөйүлчек болганы дээш буруулуг болдум, ынчаар тодаргай биживес аргам чок болду.

Бо чагаамның хоолгаларын Тыва АССР-ниң социал хандырылга министерствозунче база Шынаа районнуң улус судунче чорудар анаарымны база дыңнаттым.

Д о л а а н.

1986 чылдың август 8-тиң хүнү».

Хомудал билдириишкинниң төңчүзүнге эн-не сөөлгү улуг секти салып кааш, Орлан улуг тынган. Бажың ишти херлип, чырып чоруй барган ышкаш болган. Сактырга-ла, онзагай, күш четтинмес үүле-херекти эчизинге киир кылыпкан ышкаш кынган. Орлан бодун четче-бүрүн, улуг херектерни чогуруп шыдаар ёзулуг кижиде кылдыр бодай каапкан. Оон мурнунга амыдырал, ажыл-иш эжиктерин ажа тыртып, ону хөмө бүргөп келген ышкаш болган. Оон оруунга доора чудуктар, доктар-моондактар кажан-даа туруп көрбээн кылдыр сагындырган. Эвээш-биче чурттап эрткен чылдары чүглө хүннээректеп турганзыг кыннып келген. Орлан бажын туттунгаш, боданып олурупкан. Оон сеткил-сагыжынга Момбуш Седенович кончуг кээргенчиг болган...

ОРЛАН. Эх, Момбуш Седенович! Оргу черге-ле тендирий берип канчаарыңар ол? Арын-нүүрүңерге эптеш чок чүүл кылып канчаарыңар ол? Мээң чуртталгам чаа-ла эгелеп чоруур кижиде ышказым чүл, а силерниң харыңар бежен ажа-ла берген болгай, пенсияга чедир каш-ла чыл арткан деп ордуңар чоп. Инвалид оол ажыл тып алган чүве ирги бе деп оода чангыс катап сагыш човап бодажы ирги силер бе? Ол дугайын бодаан силер, билер мен, сагыжыңар чангыс эвес саргаан, дүнелерде июнь 13-түң кежээзин сактып келгеш, чүрээңер туттунуп, валидол пақтап, шааңга кирген-даа база чадаваз силер. А бир эвес херек кырында ындыг сарыннал силер-биле болбаан болза, хомудавас мен.

Бир-ле катап инспекторлар өрээлинге адыңарның тывылган төөгүзүн чугаалап олурдуңар. Момбуш дээрге, «помощь» деп орус сөстү тыва аян-биле адааны ол чүве дидинер. Тыва дылче очулдуарга, дуза дээн ышказыл.

— Социал хандырылга ажылдакчыларының ажыл-херээ кижилерниң чаагай чоруун хандыраынче угланган. Нам чазактың кижиде дээш сагыш салышкынын, буянын кырганнарга,

нелерге, өскүстөргө дамчыдып берип чоруур улус-тур бис. Ынчангаш бистин дузавысты кээп ап турар улуг-биче кижилерге каржы-хажагай болбайн, оларнын өөрүшкү, качыгдалын долуз-биле билип, деңге үлежир уjurлуг бис. Биске кандыг-даа салымныг, кандыг-даа аажы-чанныг, амыдыралдын бүгү кежиктерин четтирер шаанче четтирип каапкан, амыдыралдын бергелеринге кызгаттырган-даа кижилер келир — оларны алалай көрүп болбас. Кижн бүрүзүңге камныг-ла болза эки, кыстарым, ынчангаш айтырыг тургузуп келген улуска эвилең-ээлдек болуп көрүнөр. Бис чүгле пенсия санаары-биле кызыгаарлаттынмас уjurлуг бис. Кырганнарга, инвалидтерге — даянгыш, иелерге, өскүстөргө — оорга болур улус-тур бис. Ону уттуп болбас. Оларнын эрге-ажыын камгалаар ыдыктыг хүлээлгеде бис деп чүвени кажан-даа уттуп болбас — деп, аныяк инспекторларга чагып олурдунар...

Эх, Момбуш Седенович, ам силерни чүү дээш хүндүлээр кижн боор мен. Мээң эрге-ажымны кым камгалаарыл? Силернин инспекторларга берип олурган чагыг-сөзүңерни чүү деп билип алыр мен. Азы анаа-ла чараш, бедик сөстөр сөглөксээш ынчанган деп билир мен бе? Дыка-ла нарын-дыр. Мени Дарый Кончуковнаның чидиг аспактарынче каап бергеш, мени канчаар дамдыктап кааптарын кыдыындан анаа-ла хайгаарап олурганыңар ол бе? Күштүг шыырак кол бухгалтер-биле чаа ажылдаан оолдун аразында болган чөрүлдээни бодап келгеш, кайызынын талазын тыртарыл деп айтырыг силернин мурнуңарга туруп келген. Силер күштүг кижинин талазынче чайлы бердинер, силер талыйтыр көргөн силер — кол бухгалтернин ооргазынын артында силерден-даа күштүг кижилернин турарын кончуг эки билир силер. Бир эвес силер мээң таламче чайлы берген болзунарза, Дарый Кончуковнаның артында кижилер-биле тутчур апаар силер. Ол силерге ажык чок, пенсияга чедир ам-даа бешалды чыл арткан, ынчангаш улуг чөрүлдээ үндүрбези-биле мени чишке каап бергениңер ол-дур.

Мээң хомудалым бирги секретарьга четкен соонда силернин мээң-биле чугаалажыр апаарыңарны билип олур мен. «Чай чок, бачым ажылда кижилерни чардыктырып, чөгенчиг херек дээш улус дүвүредип, чүгле бодунун хууда хомудалынны үрдүндүр хөөредип алгаш, чүнү чедер сен? Болбаан эр-дир сен. Күш-ажылчы амыдыралынның эге базымнарын хомудал-биле эгелээринге тааржыр бе? Аныяк кижн-дир сен» деп чемелээр силер. Момбуш Седенович, хомудал бижииринден аңгыда силер меңээ кандыг-даа арга арттырбаан болгай силер. Силер мени албадаптыңар. «Дөргүл-төрелиң-биле сүмелеш» дээн болгай силер, район төвүнде меңээ сүме кадыптар чангыс-даа төрелим

чок, ынчалза-даа кандыг шиитпир, кандыг базым кылырын чүг-
ле кижиге боду билир болгай.

Дарый Кончуковнаны авам ышкаш ие кижиге, менээ
ажылдың бергелерин шыдап эртеринге дузалаар боор деп бо-
даан мен. Чок, мээң ынанганым бажын ыт чиди — ында ындыг
сеткил чок болду, ол мен ышкаш бертик-межел эвес-даа болза,
ажы-төлдүг кижиге, ындыг-даа бол ол мени бодунуң уругла-
рынга-даа дөмөйлөткөч кээргээр баары чок болду. Херек кы-
рында килдистиң бүгү удуртулгазын ол бодунуң холунда ап
алган, эргелекчи-даа ооң кара айындан эртпес, Дарый Кончук-
овна чүү дээр болдур, ооңуу-биле болур...

Дарый Кончуковна ышкаш чергелиг кижилерден корткан
херээ чок, ындыг кижилернин оруу бо шагда боглуп турар.
Амыдырал оларга удур бодунуң кеземчезин ажит-чажыт чогу-
биле көргүзүп эгелээн. А Дарый Кончуковнаның дугайында хэй
чүве чугаалаар-даа хөңнүм чок. Чүгле аңаа: «Мен шинелин
имир каксы улуска ужулдурупкан яды, түрөңги, кээргенчиг
Акакий Акакиевич Башмачкин эвес болдур мен ийин!..» деп
мону чугаалаксаар-дыр мен. Бистиң үевисте, бистиң чуртувуста
«хензиг, чөгенчиг барасканнар» чок. Харын, хензиг бараскан
боттарынар эвес силер иргн бе, Дарый Кончуковна?

Менээ Дарый Кончуковна коргунчуг эвес, а харын силер.
Момбуш Седенович, коргунчуг-дур силер. Кижиниң арнынче
хүлүмзүрүп, бир холу-биле эктинче эш-хузуу-биле часкап турза,
бир холу-биле баарже харлыктыр шанчыптар кара сагыштыг
улус чоруур боор чүве. А силерде ындыг аажы бар-дыр. Ол ды-
ка-ла коргунчуг-дур, Момбуш Седенович! Ындыг кижилерни
«эшчок-ла болдуйн» дээрин кайын уткан деп силер.

А мен Акакий Акакиевич эвес-тир мен...

Орлан дашкаар үнүп келген. Хүн ону чылыг, чыры-биле
куспактапкан. Дээр кажангызындан-даа артык херин делгем,
кааң аяс болган...

Александр БЕГЗИ

Чойган

Тоожудан эгелер

1

Өлчейлигнин бир кырлаңын ажырбайн, хоюмну ээлдир до-
зуп алгаш, чайгы эртенин сериин агаарын таалап тынмышаан,
сирт кырыныч үндүр чортуп кээримге, аярым кулактары сүвү-

реш диди. Аар ийден меңээ уткуй араазай бора малдыг, аяк хээлиг хүрең атлас платъелиг, он чеди, он сес хире харлыг, хүнге додуккан-даа бол, чаражы аажок ак шырайлыг уруг чортуп келди. Ындында ой иштин өрү хойлар база оыттап үнүп ор.

Черниң черинге үш танывазым үе-чергем кыска хенертен мынчаар уткужа бергеш, чожуй-даа берип-тир мен. А ол уруг база менден дээредээр хире орлан-шоваа эвес-ле турган боор, чүнү-даа ыттавады. Черле ооң дозураш кара карактары кандыг-ла бир эскертинмес сонургал-биле мени шинчилей кааптылар. Мен шак ол угаанныг болгаш чазык көрүштен сорук кирип, ам-на:

— Экии!— дей кааптым.

Ол ыттавадас-даа, чүгле менче бажын согаш кылып кагды. Мендим харызы ол-ла болган. Ам база улаштыр чугаалаар чүве тыппайн бардым. Ынчалдыр бот-боттарывыс бүдүү көржүп каап, манашкан чүве дег кезек тургаш, аыттарывыстың оыттаан уу-биле чоорту ийи тарай чоруптувус. Кадарган хойларывыс аразы ынча-мынча чорза-даа, ооң соонда ол уругнуң чанынче барбаан мен. Чугаалажыр хөңнү чок кижини канчаар мен. А кезээки одарда ооң боду-даа, хою-даа бо чоокка көзүлбээн. Чай-лагда аалдар-ла эндерик, та кайы өгнүң төлү чүве? Мен эжим Болаттың ачазы сугга келге-ле, чаа беш хире хонган болгаш ону танывазым-на чөп.

Кезээ аалга келгеш, ындыг уруг көргенимни Болатка-даа ыттавадым. Ооң баштаа, кыжырымаа аажок чүве: «Келген дораан-на бир кыска ынакшый бердиң бе?»—дизе хөңнү. А мээн уругну сонургааным-даа аргажок. Ооң чингежек сыны, чараш тырайы, бышкан чодураалар дег кап-кара карактары кезжэни эрттир сагыжымдан үнмеди.

Даартазында хойну Болат кадарды. Аалга ооң авазы, дөрт классчы Айланмаа, мен үжелээн артып кагдывыс. Ол Айланмаа дээрге Болаттың эң улуг акызының уруу-дур. Чогум бо өгнүч ажы-төлүнүң эң хеймери Болат чүве. Болаттың авазы бежен хар ажа берген, узун чаагай боорда, аажок семис, ана чиндиннеше кадай чорду. Ынчалза-даа ооң шимченгир, кашпагайын кижии кайгаар. Ол-бо үне-кире халып, паштанып-иштенип турда, ындыг шалыпкын кижии ховар-ла турган боор. Чугаакыры, баштаа база хөлчок. Анаа көөрдө, ачазы кадан, бичежек мага-боттуг, тап-билээ аажылыг, алдан хар чедиксей берген, чүнү-даа «Хээ» — деп алгаш чугаалап эгелээр чачныг ашак чораан. Ол ам мында чок, бурунгу хүн-не ишкээр хем алаагынче сиген кезип кире берген.

Бөгүн изии хөлчок болду. Ынчангаш дүш чогоап орда. Айланмаа-биле иелээн Дүргенниң эриинче кириптивис. Эштип,

чүнүп алырвыс ол. Бо Дүрген дээрге, дуу-ла Ирбиштиг тайга-зындан шөйлүп бады келген, Өлчейлиг база Өлүктүг деп адаар ийи сынның аразында агып чыдар шапкын болгаш терең суглуг даг хеми-дир. Бис ооң суунга мага хандыр эшитип, серииттенип алгаш чанып орувуста, хой өдекче кирип келди.

Болат өггө келгеш, чүглө чемненип алгаш:

— Че, чоруулам, эш — дидир.

— Кайнаар?—деп кайгай бердим.—Хойну кым кадарарыл?

— Өрү аал баар-дыр. А хой одарже дүш соонда, сериидей бээрге, үнөр-ле болгай, ооң бетинде эеп кээр бис — дээш, ол авазынче:— Бис даайым суг четкеш кээли, шува, авай, чалгаа-ранчыг-дыр. Күүйүм база өөвүске кирбес сен деп мени чектээр боор — диди.

— Ынчалыңар даан харын, оглум, а мону Салбак дунман сугларга аппарып бээр силер көрөм — дээш, авазы хапка шоко-лад, печенье суп бээрге, аътка ушкашкаш, чоруптувус.

Дүүн мээң хой кадарып хүнзээним кырланнн Дүргенге кээп үскен шенээн эрте бээривиске, каш чодур теректерлиг, бедик эрик кыры черде ак өг тур. Аалдың хою өдээнде девээлеп чыдыр. Бисти бирээзи улуг-ла селбегер кара, өскези безерек көк ийи ыт ээрип уткуп алдылар.

Өгден семиссимээр чолдак сынның, дөртен хар үезинде херээжен киж и бакылап келгеш, ыттарын чаңчагылап чоргузупту.

— Экии, күүй — деп, эжим ооң-биле ырактан-на мендиле-жи-дир.

— Экии, оолдар! Танывас эвес, сенче ээрип чүзүл болар-ның, Болат. Кажан келдиң?— деп, ол база эжик аксындан Бо-лат-биле чугаалажы берди.

— Келге-ле, беш-алды-даа хондум.

— Элээн апарган-дыр сен. Мынчага чоп өөвүске келбээнин ол. Улузуң эки олулар бе?

— Эки орлар-ла.

— Аваң бажым аарыыр дээр болгай, ам эки-дир аа?

— Ийе, анаа чорду.

— Че, өгже кирип көрүңерем.

Эргинни чүглө артап киреривис билек, мээң караамга до-раан илдигип, мени хөлчок кайгадаыпкан чүве, дөрде хая көрнүп алгаш, хол машиназы-биле дааранып орган чинге сынның, ак-шокар платъелиг уругнуң чажы болду. Чаңгыс буттай өрээш, төнгөн ужун чаштың дөзүңге чедип эккеп катый кыстырып-даа каан болза, ооң ортузунда эгли берген чери ширтек кырында дээп тур. А чоонун суг чүү дээр, ам артында дас кара. Киж и магадап-ла ханмас.

«Оо, сула салыптар болза балдыр ушчок эрте бээр-дир

эвесле. Ол хире узун чаагай чашты чаңгыс часкаш, дедир өрүп алыры безин берге ынаан»— деп бодай кааптым.

Болат кирип келгеш:

— Экии, Чойган?— дээрге, ол уруг көрнүп келди. Мээн ар-ным изиш дээн. Ол дүүн дагга душканым кадарчы болган!

Болаттың мендизинге ол бажын согаш кынды. Таныырым мендилээшкин, таныырым көрүш. Элдеп-ле болгай. Дүүн та канчап эскербээним ол, кайгамчык чаштыг уруг болган-дыр! Бис кире бээривиске-ле, ол шыгжаны берди.

Болаттың күүйү бисти орун кырынга олурарынче чалааш, демир суугузунга шай тип, от кыпсып олуро:

— Он классты доосканың ол, але Болат — дей-дир.

— Ийе, доосканым бо, күүй,— дээш, Болат менче көргеш,— бо база онну дооскан кижиге — деп, та чүге-ле ийик немеп кагды.

— Чангыс классчың дедаан.

— Чок, эжим, школа-интернаттың доозукчузу-дур. А мен ийи дугаар школага өөренип турган-на болгай мен.

— Ам өскээр өөренип чоруур ынаан силер?

— Чок, күүй, бо чылын бистиң район төвүнүң тудуунга ажылдап кыштааш, келир чылын өөренир — деп дугуруштувус.

— Ажылдаар бис дээринге улузун чүү дээр-дир?

— Тудуг ажылы берге дээш авам ынаксаваска, ачам чажындан ажылга өөренирге, боларның боттарынга эки, бичии улусту дораан-на түрүй бербес, аралаштыр өөредип тургаш, шуудадып каар чүве дижик, баарлар ынаан деп ону аайынга кирип-ле кагды.

— Ынчаарга чоруур ышкакжыл силер?

— Ийе, сиген белеткели шуудай бээрге, чоруур бис. Ооң бетинде ачам сугунуң хоюн кадаржып, боттарывыс база чайлагга бир ай хире дыштанып алыр диштивис.

— А бо чылын тудуг, хоорай деп турбайн аваң-ачанга дузалажып кыштазыңа, хоржок чүве бе, Болат?

— Харын аан, ынчанган болза эки-ле чүве. Ынчалза-даа келир чылын тудуг институтунче дужаар дээн болгай бис. Бо кыштадыр ажылга көрүп, билип алган чүвевис өөренирде бичии-даа бол дуза болур ирги бе деп база бодадывыс — дээш, Болат куду көрдү.

— Ол база шын-на-дыр, харын. Ажылдың уг-шин көрүп аарга, ажыктыг болбайн аан — дээш, күүйү кезек ыт чок ора:

— Аван-ачаңнын ажы-төлүндөн оларның дуюун базып, мал кадарар кижиге чок болганы ол-дур ийин. Улуг акың Каадыр — чолаачы, Маадыр биле Солун-кыс — башкылар, Алдын-кыс уг-баң — эмчи, а сен тудуг чугаалаар мындыг ышкакжыл сен — дидир.

Болат ак хар-даа ашпады.

Даарап олурган пөзүн машиназы-биле кады аайлай салып шыгжааш, чоон чажы селеш кылдыр туруп кээп, өгнүн үлгүүрлүг чарындан дашкаар үнүп бар чораан уруунче авазы:

— Деспиде тараавысты эглетер сен бе, кызым — дей кааптарга, оозу чөпшүлү кончуг үлгүүр адаандан тараа уштуп эглей берди.

Болат айтыра-дыр:

— Даайым, Салбактың кырган-авазы суглар кайыл, күүй?

— Кырган-ававыс суурда эмчилеп турар кижиге, ам удавас чанып кээр боор. Даайың ачаң суглар-биле сизген белеткей берди. Бистиң бригадавыс хойжулары шупту дем-биле ажылдап турар улус эвеспе — дээш, ол угбай ам менче көргөш:— А бо эжиңни чоп көрбөөн мен, Болат — дидир.

— Мооң мурнунда маңаа черле келбөөн кижиге — деп, Болат харыылады.

— Ындыг хире-дир харын. Кайызының оглу сен, дуңмам? — деп айтырыг ам менде келген.

Бо-ла чорааш эң бергезинер айтырым ол чүве.

— Та... угбам — дей каапкаш, кезек олура харыым долуге эвезин билгеш, — көңгүс өскүс кижиге мен, ынчангаш ада-иёмни билбес мен — деп кагдым.

Мен улуг класстарга келгеш: «Кымнар деп улустун төлү мен?» — деп чүвени аажок билип алыксап айтыртыңган мен. Өскүстөр бажынының архивинден мээң намдарымны бижээн саазынны тып бергеннер. Ында ат-сывымны бижээш, төрүттүнген ай-хүнүмнү айыткаш, төрөлдери билдинмес — деп каан ола болду. Салым-чол мындыг база болгулаар-дыр. А бо Кежиктир Аяс Херелович деп адым безин эки сеткилдиг өске улустун менээ шаңнаан кежиге-дир деп чүвени ынчан билген мен. А мындыг өскүс чашты мынчаар өстүрүп, кижизидип каан чо-нумга өөрүшкүмнү илередиштер сөс-даа тыппас мен.

Он классты доозуптарымга башкыларым институтче өөренип кирип ал деп сүмелээрге ынавадым. Мени азыраар, мени өөредир ужурлуг акша-хөреңгиге оң орнунга мен ышкаш көңгүс өскүс бичиге чаштар өстүреринге хензиге-даа бол немере болгай. Бо хире ашак апарганда ажылдап тургаш, бот-өөредилге-биле-даа эртем чедип ал болгай. Төрөөн чуртумга, чоно-нумга-даа ажыктыг ыйнаан дээр бодалымны башкыларга тайылбырлаарын оралдашкан мен.

Болаттың күүйү:

— О, хөөкүйнү. «Делегейге дески чүве турбас» деп чүве бо-дур ийин — дээш, улуг тынды.

Дужувуста орган уруг база «кайы, мындыг салымның ки-

жи сен бе?» дээн ышкаш, менче көре кааптарга, харын-даа оон бодунуң карааның чаштары ынаар-ла ырак ханы шоозунда мөндүш дээн ышкаш сагындырды. Шак ол муңгак хөөннүг көрүштөн сеткилимге аажок аар апарган. Та чүгө чүве өске улус мени кээргээрме, хөңнүм баксыраар кижжи мен. Бо удаада база хензиг-ле апардым.

Өг ишти анчыы сүргей ыржым апаарга:

— Адыңны кым дээрил, дунмам?— деп, ону үрөптер айтырыгны ол угбай тып эккелди.

— Аяс дээр.

— Харың кажыл?

— Он айда он сестээр мен. Болат-биле чажыт бис — деп, ам-на чугаам хөнүп олур.

— Боо, мырай үжелээ чажыт уруглар-дыр силер. Сен база декабрьда он сестээр сен але, кызым — дээш, авазы уруунче эргелел-биле көре-дир.

Оозу муңгаргай-даа ышкаш хүлүмзүш кынгаш, эглек каан тараалыг таваан авазынче сунду.

— Че, ам шайлаалыңар, уруглар — дээш, Болаттын күүйү чаа эскен сүттүг шайын аяктарга куткулааш, бисче сунду. Уруу база үлгүүрдөн шөйгөн быштактыг, долу өрөмелиг тавактарны уштуу салгылапкан.

Болат быштакты аяанга дооравышаан:

— Орлан, Салбак суглар кайыл, күүй?— дидир.

— Хем кыдыынче ойнай бердилер ыйнаан, хүннүн кылыр ажылы ол чүвелер ышкажыл. Пат-ла шагзырап аштай бергеш, чанып кээрлер-дир — деп, күүйү харыылаан.

Ынчаар шайлап, кезек хөөрежип олур, бистер чаныпты-выс. Аалдан элээн ырап келгенивисте, Болат менче хөглүү хөлчөк көргөш:

— Чойганны аажок-ла кайгадың але, эш, чаражы аажок-тыр бе?— дээш, каттырыпты.

Мен черле оон бодалым чажыраар эвес мен, ыядыксай берзимзе-даа, ону билдирбезим кызып:

— Ийе эжим, шынап-ла дендии уруг-дур, томааннын база аажок. Чажы биле карактары ам-даа сагыжымдан үнмейн чор — деп, шы-на сеткилимден билиндим.

— Чойганның чаражы шынап-ла кайгамчык кижжи харың, эжим — дээш, кижим хүлүмзүрүп чоруй катап-ла каттыра берди.

— Чүнү-ле каттырып чор сен, эш?— дээримге,

— Сени — дидир.

— Чүгө? Чүнү канчаптым?

— Чүгө, чүгө?.. Чүгө мээң аямны алгаш ижиптиң!

— Кажан?!

— Дем, ол өгге! Чойганны көрүп кааш, чүнү-даа эскербейн баар кижн чордуң чоп — деп, Болат бо!

— Таанда!

— Шынап! Ынчаарга сен аяачче быштак дооражык сен бе?

Аа халак!.. Ам-на сактып келдим. Мен Болат сугга безин шайга быштак доорап чымчатпас кижн мен, анаа чиксээр. А демги өгге доораап быштак чин организмны сактып келдим.

— Хаа, шынап-ла але, аал. Сен чүге чугаалавааның ол?!

— Мен канчап чугаалаар мен. Аяам эккел деп баар эвес. Сээнинче катап доорап-ла алдым — дидир.

Ам мен безин каттыра бердим. Бодап-бодап келиримге, оон-даа артык каттырынчыг. Иелээ өлгү-баргыже каттырыш-тывыс.

Хенертен-не:

— Ойт — дидим.

— Чүл?!

— А демги ол, бистин оовусту ол улус эскерип кагбаан бе?

— Та, карактыг улус көрдүлөр-даа ыйнаан — деп, Болат ынча дээрге, ам каттырар-даа харыым чок апарды.

Шынап-ла эскерип кааннар болза! Ындыг деп ыянчыг чүве кайда боор. Бир-ле тоолда балыкчы Өскүс-оолдуң даңгыназын көрүп кааш, албараан Караты-Хаан эвес.

Болат сактып-сактып ам-даа каттырып чор.

— Чойган база бо чылын онну дооскан бе, эжим?— деп, ону өскээр будулдурар сагыштыг айтырыг салдым.

Ону дыңнааш кижим хенертен каткызы соксай берди. Арны бодамчалыг шириин кыннып, менче хая көрнүп көөр-даа.

— Ээ, сен база билбээн-дир сен, але — дидир.

— Чүнү?

Ол ээккеш, аъдының мойнунга хонупкан улуг-ла көк маасты адыжы-биле ужур шаапкаш, чугаалап эгеледи.

— Эрткен чыл бо үеде совхоз төвүнден практикант мал эмчизи эр келген. Аныяк, бистен чүгле бир-ийи хире хар улуг боор. Бистин бо аалдарывыстың өшкү-хоюнга бир аарыга удур тарылга кылып чораан. Ооң-биле таныжып алган бис. Ол мени — санитарлап дузалаш, Болат, нарядын хагдырып бээр мен — дээрге, он хонук хире кады ажилдадым. Кажан Аланды даайым сугнун хоюн эмнеп чеде бээревиске, демги эмчим орта Чойганны көргөн кижн. Ооң соонда-ла мени амыратпастаан. «Ол уруг-биле таныштырып көр, чээн оол, ужураштырып көр. Ам бир катап ол өгге кады бараалы»— деп туруп берген. Аксын ажарга-ла, Чойган. Канчап баар боор деп бодааш, бир кежээ эдерткеш чоруптум. Ол аал мырай чоокшулай бергеш, кижим:

— Каш класс дооскан уругул?— деп айтырды.

— Дөрт класс дооскан — дидим.

— Мегелеве, ашак, улуг уруг чорду чоп, тос-он класс хире. Мени шоодуп чор сен бе — деп баар болгай. Дырыжаңнааш, кырган шугагачылар дег язы болган.

Чойган дөрт класс дооскан чылында, хенертен корткаш, үнү чиде берген кижиге болбас ийикпе. Оон өөрөнмейн барган. Ол эриң ынчан Чойганның үнү чогуң билбээн кижиге бооп тур. А сен база ону эскербейн барган-дыр сен, эш. Мен-даа ол дугайын сенээ чугаалаарын сагынмааным ол-дур. Буруулуг болдум көрөм — деп, Болат бо де! Кайгап-ла кагдым.

— Таанда, эжим! Чойганның үнү чок кижиге бе?!

— Ындыг кижиге — деп, Болат муңгаргай бадыткады.

Черле бүзүрээр хөңнүм чок.

— Канчап ындыг чоор? А чоп дем чаа-ла авазы-биле чугаалажып турду.

— Чүү деп?

— Демги ол, тараа эгле кызым, шай кудуп бер, уруум — дээрге, эглед, кудуп турду чоп.

— Чок аан, эжим, ооң кулаа дүлөй эвес, чүгле үнү чок кижиге-дир ийин, үнү чок аан. Чүге дээрге ол төрүмелинден ындыг эвес, а он бир харлыында корткаш, ынчап барган деп чугааладым ышкакыл.

Мен ам-на бүзүрөй бердим. Чайгаар-ла ол уругнуң кылаң-нашкан карактары сагымымга чуруттунуп келди.

Эх! Ол хире аныяк назынында үнүнден чарлырга халалыг-ла боор аа дээш баарым ажый берди. Ынчангаш ыттавас хөөкүй бооп тур. Бир эвес төрүмелинден ындыг болза херек аңгы-ла ыйнаан, чаяалганы канчаар деп.

Кезек ытташпайн чорааш, демги чугааны сактып келдим.

— Оон ол эмчиң канчалды?

— Үнү чок дээримге баштай сен ышкакш бүзүреведи. Элээн болганда, чүвениң шынын билип кааш, дедир чанаалы деп барган.

— Чүге?

— Үнү чок уруг-биле канчаар чугаалажыр ону, имнежиң билир эвес. Эртең класы база чок-тур. Шаа барып ону кым азыраарыл. Оон ыңай башкы институтунда таныжым уруг база бар. Дендиги кыс. Кругозору суг чедер. Ырлап, танцылап турда, ана бир артистер-ле дээн ышкакш хөй чүве чугаалап каапкаш, мундурлаан болгай. Оон ол аалга-даа барбайн, дедир ээпкен бис. Ол олчаан ооң-биле ажылдаваан мен — деп, Болат чугаа-зын шириин доозуп кагды.

— Эки-дир — дидим.

— Чүү эки?

— Ол эрний дедир чоруй барганы аан. Ачаа Чойганның херээ чүл. Ындыг кижиге «кругозору чедер, акша-шалынның, азыратпас уруглар херек ыйнаан — деп, шугулдаксап харыладым.— Элдеп аа. Чамдык улус аас-кежи чүгле эртем-билит-де, акша-шалында деп бодаар аан. Билии хөйде харын эки-ле ыйнаан, ынчалза-даа сеткили ак, кечжээ, шынчы-ла болза, кижиниң четпес-дудуузу-даа кандыг хамаан боор.

Ону дыңнааш, менче хая көрүмүшаан:

— Шын-дыр, эжим, мен-даа ынчаар санаар мен — дээш, Болаттың арнында өөрүшкү чырый берди. Чойганны сактып келгеш, мен база чайгаар-ла хүлүмзүрүй кааптым.

— Че, ам шошкудуп олураал. Бир эвес сонuurгаар болзун-за, Чойганның дугайын кечжээ чугаалап бээр мен, шува — деп, эжим ынча дээрге, амырай-ла бердим.

II

Дүннүң ыржым, чылыг айдыны-даа аажок. Серн кырында хой манап чыдыр бис.

— Он үш чаа-дыр — деп, Болат ынчалды.

Ол айны көргөш, эрги хүн санаашкынында бөгүн кажыл дээрзин билир кижн. Ооң черле угаашны, шийтпирли, чүве утпазы аажок болгай. Кажан хөерей бергенде суг, чаа-ла он чедн, он сес харлыг оолак эвес, а амыдыралды элээн көрүп каапкан улус дег апаар. Болаттың арын-шырайы, хевир-сыны безин улугзуг. Авазы ышкаш хөрлүг-чаагай мага-боттуг, калбак шырайлыг арнында арай коңзаң думчуктуг, оожум көрүштүг сарыгзымаар кара карактарлыг, далаш чок тап-билээ чугаалыг эр чүве. Мен ооң чугаалап эгелээрин манап чыдыр мен. Дээрний мурнуу чүгүнче бир сылдыс чүгүре берди.

— Керем Болат, дуу-ла сылдысты!

— Ийе, көрдүм, эш. Дүрген-не аа, чүгле сы-ыг дээр ол-ла. Чойган база хой манап чыдар болгай, бо сылдыс чүгүре бергенин ол көргөн боор ийин оң.

— Канчап?! Кыс кижн база хой манаар чүве бе?

— Чүге манапас деп?

— Удуй берзе, корга берзе, азы оорлар келзе канчаарыл?

— Оо, ынча диве, өннүк. Чойган мынчага чаңгыс хураган-даа алзып азы чидирип көрбээн кижн-дир. Ол кодан дээрге колдуунда ооң кадарган малы ышкакыл, саазын кырында-ла даайым улуг кадарчы.

— Чүге? Ачазының чалгаазы кончук бе?

— Чо-ок, ол чүү дээрин ол. Даайымның база ажилга кызымаа денди-ле.

— Ам, ынчаарга?

— Чойган боду ындыг — мен кадарар, мен манаар мен — дээр.

— Чүге ындыг кижил?

— Адыр, сеңээ канчаар тайылбырлаза эки чүвөл? Бо, мындыг-дыр ийин. Бирээде, ооң кежээзи, ажылга чүрекири ол-дур, але. Оон ынай чалгаарааш, бууккаш ындыг дээр мен. Бодап көр даан, кым-даа кижиге омак-хөглүг, эш-өөрлүг чурттаксаар ындыг аа?

— Ындыг харын.

— А Чойган бис ышкаш ырлап-хөглөп, улус-чон-биле хөөрежип чорбас-тыр. Чылдагаанын бодун билир-ле болгай сен, үнү чок. Че, харын, үнү чок-даа бол, аажы-чаңы орлан-шоваа болза ажырбас-тыр ийин але. Чурттаары чиик болур аан. А бо Чойган дээрге ындыг эвес, эмин эрттир томаанныг, пөрүк. Өөнге өске улус келирге суг карыштыр үнө бээр. Уруглар-биле безин чоокшулажыр туразы чок. Анаа-даа улуста аажок пөрүк кижилер чоруур але. Ол ындыг болганы ол-дур ийин. Оон ыңай сенден чажыргаш канчаар, Аланды база багай уруун хоржок ашак боор.

— Кандыг хоржок?

— Уруун көрбес.

— Чүге?

— Аа, оон оозу херек чок чүве-дир ийин. Шагда Чойган бодунун кады төрөөн дың чангыс дунмазы оол-биле каттап чорда, оозу одуругдан андарылгаш чок апарган. Оон бээр даайым уруун көрбестээн. Мооң мурнунда эзирий бергеш, оозунга хол безин чеде бээр турган. Ынчангаш ачазы арагалай бээрге, уруу ооң аксындан ырап, чаъс, соок, караңгы дүн-даа дивес, черге суг хонар дээр болгай. Ол Долчаң күүйүм база ооң соңгу иези ышкакжыл. Ындыг-даа болза, экизи кайгамчык кижиге. Чойганга аажок, болчур. Даайымның эки-бак аксын тура тутчуп тургаш, ол харын ам чидиргени ол-дур. А бичии Эрестин канчаар чок болганын авамдан дыңнаан мен.

Бодунун төрөөн авазы аарааш калырда, Чойган үш класска, Эрестин бир класска турган улус-тур. Оон бир чыл эрте бээрге, ийи өскүс чаштары-биле Аланды Аржаанныг-Хемнин бажыңга эжи кадарчы-биле өшкү кадарып, чайлаглап чыткан. Ол черлернин кадыр-берти аажок, чүрек сиилээр чалымнарлыг, одуругларлыг дижир чүве.

Бир-ле катап күскээр чайын Чойган биле Эрестин инек-караалаар дээш чорупканнар-дыр. Ол черде ооң хөйү-даа хөлчок. Чүглө анаа чедерде, өгден улуг-ла ырак эвесте айыылды, кадыры кончуг одуруг эртер турган. Оруу ындыг берге дээш ачазы ынатпас боорга, угбашкылар кежээликтей өгден бүдүү

дургуннапкаш, каттыг черге четкеш, саваларны буу-хаа дол-
дуруп алганнар. Шак ынчан-на Эрес хая тиинде узун куу хаар-
жак көрүп каап-тыр. Бичии кижн сонуургай бербес бе. Угбазы
ынчанма деп турда-ла, бедиктенип алгаш ону шеле сон бады-
рыпкан. Кургаг, чиик хааржак чылып баткаш бир ужу-биле
черге төк кылдыр тура дүжерже, аксы хоорлуп кээп ушкан.
Ооң соон дарый, чиге-ле Чойганның кырынче, карартыр кадып,
соглуп кагза-даа чүс-сөөгүнден адырылбаан, азыг-диги арза-
гар-оңгарар кижн сөөгү андарлып келген. Мырай бо келген
сөөктү чалданган аайы-биле Чойган ойтур иде каапкаш, дун-
мазын чедипкеш салып-ла берген. Кажан одуругну эрте хал-
чып орда, дүп чок кашпалче Эрес чүгле караш дээн. Чойган
өөнге караа дедирлени берген халып келгеш, эргинни артап
чыда-ла моорап кээп ушкан. Дунмазы-даа чок. Улус сестип
корга берген. Кожа-хелбээ аалдар дыңнажып чыгып алгаш,
чамдыызы уругну тынгарып турда, өскелери оолду дилеп үн-
ген. Караңгыда чүү тыптыр, хондур чадашканнар. Даң бажыи-
да Чойган онгарлып келзе-даа, чүве чугаалап чадап каап.
Чүгле карактары кылаңнаар. Оон ооң үнү чиде берген
болган!!!.

Аланды даайым ынчан агарып-ла калган дижик. Эннр
чылын чаа кадайындан чарылгаш, ам оглун оскунарга, кижн
хөөкүйде чүү боор. Багай уруу Чойганны-ла — дунмаң кайыл,
дунмаң кайыл?— дээринге өй болган.

Ол таварылганың канчаар болганын бир катап саазынга
бижээш, Чойган авамга көргүскен-дир. «Ынчанма дунмам —
деп турумда-ла, Эрес хааржакты тыртыпкан, кижн сөөгүн
ойтур идипкеш, дунманы чедип алгаш маңнапкан мен. Оду-
ругже Эрестин тая бээрин билбээн мен, оон башка ону куспак-
тап аар ийик мен. Ачам ол дээш мени кончуур-дур. Чойган
буруу чок деп ачамга чугаалап көрем, кырган-авай. Мен шы-
нап-ла дунманың тая бээрин билбээн мен»— деп бижип
берген.

Авам ону номчааш каш-даа хондур ыглап келген. Ында-
хаага арага ижипкеш суг, ооң чагаазын чугаалааш, ам-даа ыг-
лай бээр. Дунмазы Аландыны кончуур. Ынчангаш даайым
авамдан, кады төрээн угбазындан сестир болгай. Өвүске
безин ховар кээр — дээш, Болат мунгаргай улуг тынган.—Чой-
ган мындыг чүвеге таварышкан кижн-дир ийин ол, эш.

Кайывыс-даа кезек ыт чок чыдыр бис. Бүлдейип келген
караам чажын бүдүү аштавышаан:

— Хөөкүйнү але, кээргенчин — дидим.— А ол Аланды
кандаай кижн боор? Дунмазын Чойган андарыпкан эвес, аас-
кежик чок таварылга ышкажыл.

— Харын аан. Чойган артында ол дунмазынга аажок кижн боор. Ам бо-дур, дунмазын база, үнүн база чидирген. Даайым оода-ла уруунун оозун-даа бодавас ышкажыл. Оон черле дедир, хедери хөлчок чүве. Харам, хыныр чаң база бар. Бо мындыг бак аажылары-биле уруун ам-даа хиледип чорууру ол-дур. Чойганның чажыды уруглар ам тос-он классты доозуп турар, омак-хөглүг, эш-өөрлүг, таныш-көрүштүг. А бо бүгүнү ол чүгө күзевес деп! Ынчангаш бууккан-мунгараанын ажил-ижи, мал-маганы-биле-даа чазып ап чоруур кижн ыйнаан ол. Оларны кадарып, хайгаарап чоруурга, хоюп, дешкилежип, үс-күлежи-даа бээр ышкажыгай. Кижн хөңнү ынай, ындыг чүвени безин чаптап, аңаа өөрүй бээр, ындыг аа.

— Ындыг харын.

— Ынчангаш кадарган мал-маганындан Чойганның чар-лык-савас чүвези ында деп бодаар мен. Шын-дыр бе, Аяс?

— Шын-дыр, эш.

— Оон ынай кажан ол багай таварылга болган соонда даайымга улус: «Уруунну улуг эмчилерге аппарып көргүс, эм-неп, эдип-даа каар чадавас, азы үнү чок уруглар школазынга кпирип каг, чаш кижн чүү-даа чүвеге өөренип алыр-ла ый-наан»— деп чугаалап шаг болган. Арга-дузаны башкылар-даа саналдап турганнар. Даайымның та күзели чок болган, та эм-неп азы өөредип каарынга бүзүревээн чүве, ол чылын уруун ынаар-мынаар-даа чедирбээн. Ынчалдыр-ла чылдырып турза-турза ам ол-дур, узамдыгып, уттундуруп калган. Ынчалза-даа Чойганны шуут-ла чүве билбес арткан деп болбас болдур ийин! Угаанны, номчуттунары суг дендии-ле. Орус-тыва-даа дылда бижээнин саадатпас. Дораан өскени номчуй берген ту-рар. Ол хамаанчок номнарның утказын, чедер-четпес часты-рыгларын безин сайгара бээр. Дем ол өгдө, аптаралар кырын-да шып каан хөй номнарны эскердин бе. Олар шупту Чойган-ны-дыр. Оон ынай Чойган бир чыл болгаш-ла дараазында класстың өөредилге номнарын бүрүнү-биле саттырып алыр болгай. Ынчангаш олары-биле боду бичиилеп өөренип турар. Энир чылын ол аалга халды бээримге, Чойган бодалга бодап олур де. Каш класстың деп?

— Та?

— Чединин алгебразындан! Мен чеде бээримге, бодажып көр — деп барган. Иелээ бодап эгеледивис. Мен мырыңай оон дора болдум. Өөренип эрткен дүрүмнерим уттундура берген боор чорду. Оовустун харызын колдуунда Чойган боду тып үндүрүпкен болгай! Оон черле сонuurгай бергеш:

— Ам диктантадан бижип көрөм, Чойган — дээш, Горь-кийниц «Ава» деп романындан үзүндү номчуп бердим. Кан-

чаар бижээн деп? Бешке! Чангыс үжүк демдээ безин час-паан-дыр. Моон мурнунда даайым, көште аартык номнар сөөртүр — дээш база хыйланыр турган. Оон бир-ле уруунун номчуп каапканы «Уйгу чок Улуг-Хем» деп номун улуг каралап тургаш, боду база «амдажаан» дээр болгай. Ам ындыг чаны читкен. Харын-даа ном сураглап чоруур апарган. «Номчуттунары дээрге хоозун үе чидири-дир» дээр черлик бодалындан ынчаар адырылган ашак-тыр — дээш, Болат каттыра-дыр.

— Оо! Чойган шыдаар-дыр ала, эжим — деп, магадаарынга өй болдум.

— Ийе, оон тура-соруу чедер-ле. Бир эвес үнү читпээн болза, та кандыг кижиге болур турган — деп, Болат ынчалды.

Мен эжимниң бо чугаазын дыңнааш хондур удуваан мен. Сагыш-бодалымда корткан-моораан бичии уруг, эзирик адазындан дескеш донуп-чожаан, ыглап-сыктаан Чойган. Чаактарында сыртылааштыг, хүрең-кызыл бичежек эриннерлиг, хатка, хүнге додуккан чараш арын. Узун, хилиң чоон чаш. Ээлгир, чиңгежек хөнү сын. Уян-чымчак көрүштүг дозур кара карактар.

— Экин, хөөкүй Чойган! — деп, оон-биле бодалымда мендилештим. — Мен сээң чуртталганны эвээш-бичии-даа болбилип ап, сеткил-сагыжымның ханызындан дыка-ла хөлзедим. Бир эвес салым-чол бисти моон соңгаар душтуруп, өңүктөш-тирип каар чүве болза, сээң чуртталгаң оон ыңай эки, хөглүг, өөрүшкүлүг болзун дээш чүмнү-даа харамнанмас пийик мен. Чүге дээрге сен мээң чүрээмге эн-не чоок, эн-не эргим-дир сен, Чойган!

III

Мен даң бажында кум кынны бергеш-даа арнымга өл чүве дээптерге дораан оттуп келдим. Чазс дымырадып келген болду. Ол хүнзедир чагаш, кежээ мырай сууккуру дам барган.

Болаттың ачазы ол кежээ чанып келгеш:

— Мындыг өлдүгдө сизген кылдынар эвес, шупту чанып келдивис — дидир.

Ол дүне бир-ле шимээнден оттуп келдим. Сактырымга улуг аэродромдан хөй-ле реактивтик самолеттар кооладыр ужуң үнүп турганзыг.

Уйгум безин чаштаваанда тура халып кээримге, Болаттын ада-иези дең кыпсып алган хөөрежип орлар.

Мени көрүп кааш:

— Уду, оглум, уду. Дүрген хайыракан дажый берген-дир, оон шимээнинден оттуп келген боор сен. Чарлыктыг чүве да-

жып-дажып савазынче чаларап кире-ле бээр ыйнаан — деп, кадай мени оожуктуруп кагды.

Эртен дашкаар үнүп келгеш кайгап кагдым. Өөвүс турганы тейжигештиң ол-бо талазында шыктарны, дуу чарыкта калбак дазырны, шуптузун суг апкан болду. Ана бир кызыл далай! Дүргенивис хам-калчаа-ла чыдыр.

Ирбиштиг уунче боданганзыг көрбүшаап, Болаттың ачазы: — Хээ, тайгада улуг чаъс болган-дыр, оо. Ынчангаш ында хар эрээн-дир — деп кагды.

Кудай ол хондур база аяспаан. Бертен чүъкке чыткан майгын уштуп тиктивис. Улуу хөлчок, өг-даа хире бар боор. Ооң иштинде Болаттың ачазы артык демир суугу салып кагды. Оон ыяш доорап майгынче киирдивис.

Мен баштай, дыка чаъстаарга өө дамдылаар улус боор бе деп бодаан мен. Чок, ындыг эвес, ооң иштинге хөлүн эрттир чайы бээрге анай, хураган кургадыр майгын бооп тур.

Ону тип доозуптарывыска ашак:

— Хээ, ол боор көрем, көжүп келгеш, мону тигер чай албаан улус бис — дээш, кадайынче:— Хээ, кадай, бо чаъс черле өскелиг-дир, дедир соок сырын база бар. Ону бодаарга, чоткан-даа болур чадавас. Кудайга кым бүзүрээр. Тайга тырта чер болгай бо. Мен куду Шактар-оолдардан бээр четкеш кээйн. Дагдыныкчызы-даа болгай мен. Аныяктар барык-сарык бодай берип болур. Кичээндирип каайн. Силер ам иштээ-даштаа от-көзүңер салып, хойну аралап турунар. Мен дораан кээр мен — дээш, доруг аъдын эзертеп мунгаш чорунту.

Бис ооң айтышкынын ёзугаар тип каан майгынывыска от салгаш, донуп баксыраан хире хойларны аңаа кургадып, секпередиң эгеледивис. Элээн болгаш чылыгып чүгээртей бергеннерин дашкаар үндүрүп, өскелерин солуй киирер, амыр эвес ажыл болду.

Үр-даа болбаанда, ашак дедир чедип келгеш:

— Хээ, бодалы-даа чүгээр, деми-даа шыырак улус-тур. Бир эвес хат-соок кежээлеп келзе, чаа кыргаан хой үдеп, донуп болур, ынчангаш арай баксырай бергеннерин ийи өөнөр бирээзин хостааш аңаа от чылыынга чүгээртедиң ап болур силер деп чагыдым-на — дээш, ол чаа-ла бир аяк шай аартап олурда, даштын аът даваны дагдады.

Эжик халырт дизе-ле, чаъска кедер бөргү тудуш плаштыг, резин идиктерлиг, Чойган кирип келгеш, Болатче саазын суна каапты. Бирээзи ону чазып номчупкаш:

— Артыналарның коданын, Көжээлигни үер алган-дыр, ачай!— деп бо.— Суг бетинде деспектен ажып келди, ат болду-вус! Хойну бетинче кежирип көрүңер!— деп каан-дыр.

— Дадайым ай! Хөөкүйлерни, чаш ажы-төлдүг улусту!— деп, авазы база менней берди.

— Хе-хээ, ана элдеп-тир але. Ынчаар черле көдүрүлбес хем болгай. Бир эвес деспектен ажып келген болза, аалды үзе кирипкен ышкажыл — дээш, ашак кадайынче,— Хээ, сен багай уругларың-биле борастанып олурам, авазы, бис дүрген өскевес болзувусса кайын боор. Хээ, Болат, сен эзерлиг чүвени доруг аьдың мунгаш, куду аалдарже хак, оон соовустан шаап кээр сен — деп ачазы ынчаарга, ол аъттангаш, садырт-ла диди.

Ашак кула аскырын эзертей бээрге, чанынче халып чеде бердим.

— Хе-хээ, оглум, бээр эвес. Бо мал эмдик, ушкаш билбес болгай. Үнгерерге ажырбас, а хокпалдайындан кижиргенир моома. Дуу дунманга ушкажывыт — диди. Дедир халыдым. Чойган шагда-ла аьдының кырында олур. Ол чавыдак болду. Черле мал эвинге пат болгай мен, кажаага бедиктенип тургаш, арай деп ушкаштым. Дап бердивис. Сойгактыгда аът ушку дег коргунчуу сүргей. Уругнун чинге белинден кужактангаш олур тутум.

Ол аал Чойган суг биле барык кожа, чүгле үстүнде баалык ажылдыр болган. Дажаан хем шынап-ла өг турган дөңчүгеш-тиң бетинден ажыр шаап келирге, аал коданы бичии ортулук апарып-тыр.

Болаттың ачазы халдып келген уу-биле сугну сүстүрүп кежиптерге, оон соондан Чойган база дап берди.

— Ой-ой, оода бо Чойганның канчаар ол, соска, уруум, хем-далай кончуг болгай!— деп, бетики эрикке турган херээ-жен улус алгыржып чыдып кагды.

Ажа шаап келген сугнун калбаа тос-он-даа метр бар боор. Чогум тереңи эзенги безин четпес. Ындыг-даа болза шапкыны дендии. Өшкү-хой ышкаш чүвелерни чүү-даа кылбас, андара шааптар хире.

Ашак сугну кежип чыда-ла, уткуй хой үнгериپ келген аныак эрже:

— Хоюң саны каш ийик, оол?!— деп алгырды.

— Дөрт чүс он чеди чүве, акым!— деп харыы келди.

— Хээ, хөй хой-дур. Чүү хирезин кежирип алдынар!

— Харын дээ, бежен-алдан бар боор!

Мээң улузум ол-ла дораан хойлар үнгерипкеш дедир ке-жиптилер. Мен ында хой үнгерип турар, калбак кызыл шырай-лыг, кара сегел салдыг дөртөн хар үезинде ашакка демнежи бердим.

Ынчаар-ла ажылдай бердивис. Чеже-даа чаъс чаап, суг улгадып олурза, бо улуста девидээн, аймаараан шинчи чок,

чүглө шырайлары кадыг-ширийн кынны бергилээн тус-тус үүлө-
зин кылып, аразында кыска болгаш долчу чугаалажып каап
чоруп турлар.

Мен иштимде үнгөргөн хойларым санап эгеледим.

Бирээ, ийи, үш... он... чээрби... чээрби беш. Арам, мен чээр-
би беш, дуу кижиге ол хире, каттышкаш бежен. Баштай кежир-
гени бежен деп аарга шупту чүс! Ам үш чүс он чеди хире хой
арткан.

Чээрби алды, чээрби чеди... үжен...

Мээң бир бодаар чүвем Чойган. Аңаа аргалыг болза бичии
сөөктүг дөтпө, хураган хевирлиг чүвөлөр ап бээрин кызар мен.
А чанымда акый эр улус аразында чангыс бичии уруг бар, ам
артында чавыдак деп чүвени-даа эскербес, туттунганын-на
Чойганга үнгөртиптер болду.

— Ага, дөртөн бир, дөртөн ийи — дээш, хой үнгөрип чыда
дуу-ла даг бетинде ийи аъттыг кижиге шаап ораарын эскерип
кагдым.

Ура! Ам чеди аъттыг тос кижиге апарган бис. Ол чарыкта
хойлар дагже үндүр хай деп турар херээжен улус база бар. А
суг?, Хаа, эзегиге чедер деп барган! Кижиге көвүдөөнде Чойган
ам бээр кешпес болза. Ынчангаш бир аңаа хой үнгөрип берип
чыда:

— Ам бээр кешпө, Чойган, улус көвүдөөн-дир — деп самы-
рандым.

Ол тоовас-даа, кежип кээп-ле тур. Кызымаа, дузааргаа,
чүткүлдүү эмин эрттир уруг-дур ийин.

Болат база дөрт-беш хире аъттыг улус эдөртип алган кел-
ди. Ол-ла, ам черле ажырбас! Ынчалза-даа чаъс чагбышаан,
а сугнуң мырай коргунчуу аажок апарды. Ортузу артында
кырланайнып чыдар саарыглыг! Багай аъттар тендирип
турлар.

Чойган дээш чүрээм ыстаары улам-на дыңзып ор. Сагы-
жым бир-ле коргунчуг халаптың чайгылыш чок болурун баш
удур эндевейн-даа турганзыг.

Ортулукта ам чүс хире хой арткан. Эгезинде-ле сүстүрүп
турган бир эрийн ады буруй берди. Адыгуузун-даа болза чүү
боор, пат чилчии үзүлдү ыйнаан. Ону каш кижиге мурнундан
чедип, соондан кымчылап тургаш, дуу чарыкче арай деп
кежирди.

Бодалымда анчыг чүвө, оон соонда мырай эрийн ашкан.
Сактырымга-ла Чойганның ады бүдүрүй бээр, азы боду суг-
же андарлы бээр-даа ышкаш.

— Чойган! Ам бээр кешпө, сенээ хой үнгөргөс мен! — деп
алгырыпкан болдум.

Ол сырбаш — дээш, менче чиктин аажок апарган көрүп олур. Карактарында та чаштар, та дамдылар? Черле ынчан кээп, ооң аажок сирилеп, дидиреп турарын эскерип кагдым. Эриннери безин көгөргилей бергилээн, идик-хевн көк мөөн, чажы безин частып, саглайып бады келген, демги плажы-даа чок болду. Аьдының база чүгле ишти огдаңшаар. Мээң чүрээм соолаш дээп. Ол менээ ындыг кээргенчиг көзүлдү. Өске улус база ам кээп, ону чаа эскерип каап ышкаш, ооң чана бээрин дилей бердилер.

Болаттын ачазы:

— Уруунуңу, ам чана бер, бис ажырбас бис деп көрсөм оол — деп, мээң кады ажылдап турганым кижини ынчаарга: Бо дээрге Чойганның ачазы, Аланды деп кижидир дээрини ам чаа билдим.

Чойган боду-ла адырыкты сүстүрүп кешкеш, хая-даа көрбөйи баалыкты ажыр чорта берди.

Ынчан Аланды тура:

— Хөлчөк дедир төл боор, мен чана бер дээн болзумза чорбас-тыр ийин ол — деп уруунуң соондан хөөн чок ынчан кагды.

Чойган чоруй-даа баарга, сагыжым чоп саарзыяр чоор?!

Үр-даа болбаанда өшкү-хойнуң шуптузун кежириштивис. Ынчанмайи канчаар, кижиди-даа, аьт-даа ам көвүдээп болгай. Эң сөөлүндө чөлөгө турган ийи бызааны эрлер төрөпчилеп кежирди. «Думчукка тулганда бызаа сугжу» деп чүвени ам-на көрдүм. Чеже-даа баанайнып чөрүүлөп чорза, суг бажын ажа бээрге, бызаа боду-ла эшти бээр чорду.

Ол-ла-дыр. Аьттыг кижилерден аңгыда амылыг чүвө бо ортулукта чок, ам улус: «Өгнү канчаарыл?» — дижи берди. Ынчан Болат суглар-биле кады келген кырган ирей, ону дораан бускаш, сугга өдүп, эстип, баксырай бээр хире чүвөлөрдөн аңгы, эт-сеп, ынаа-хана чүвөлөрин кидистерге ораагаш, баглааш, артында даш көжээге так кылдыр өртеп каарын сүмөледди. Оон хем тыртылып аязып кээрге, хун караанга чадып кургаткаш, катап өглөп-ле алгай диди.

— Шынап-ла! Дажаан хем-далай кежир бүдүн өгнү канчап кежирер боор. Ирейниң сүмези — дың чангыс арга ол-дур! — дишкеш, улус ооң аксын ёзугаар өгнү бузуп, кидистеринге ораагаш, баглааш, чанында, үш-дөрт базым черде, та кайы шагның көжээни чүвө, хөрээнге дээр хөмдүнүп калган кижидүрзүлүг хая даштын мойнунга өртеп кагдылар.

Ол-ла кадында суг шуут кежээлеп, хой кажаазының чартыын апарды. Дүрген хем бисти кортпактаан ышкаш, агбагар

дазылдарлыг кырган теректи ортулук баары-биле чөвүрээлештир ойнап бадырды.

Арткан-калган саазын-бижик, идик-хеп дээш, сугга таарышпас бок-сакты дергилээрин дергилеп, үнгерерин үнгерип алгаш сүстүрүп, эштип, дүжүп чорааш, шупту бетики эрикче эки-менди кежип келдивис!

Ам-на хөрээм хозаш диди. Чойган-биле кады хөңнүм өйүп турган билдинмес чүве ол бооп тур! «Чаш ажы-төлдүг хөөкүй малчынның өө сугже ага бээри ол бе?»— деп, аңаа сагыш аарып турган кижиге болдум. Чаяан бооп бүгү-ле чүве мынчаар менди-чаагай доозулду!

IV

Июль үштен эгелээн чаъс беш хонук улаштырган соонда долу чаапкаш, ам аясты.

Өзеки өттүр шаап турар хөлчөк соок хаттыг ол кудуушкундан бо хем малчыннары дыка түрөөннөр. Чогум мында кезек аалдарга каража-чидириг мүн-не болбаан. Ол хамаан чок үерге алыскан өг безин чаңгыс анай-даа оскунмаан.

Кажан ол коданни кежирип каапкан кежээвисте-ле совхоз төвүндө мал болгаш кижиге эмчилери улустар малчыннарга дуза кадып үнүп келгеннер. Ынчангаш база оларның демниг күш-ажылының түңнелинде каража-чидириг-даа болбайн барган. Черле бо кезек малчыннарның найыралдыг, демниг деп чүвезин ынчан эскердим. Ылаңгыя Чойганның карак кызылын, дузааргаан магадапас аргам чок болган.

Артыналар өөн хем тыртылып, аязып кээрге, чадып кургаткаш, эрги-ле орнунга тип алдылар. Ол чоок-кавы кожа өглер ынчан база оларга дузалашкан бис.

Чамдык улус:

— Бо суг алы бээр айыылдыг чер-дир, өөңнү өскээр тип ал — дээрге-даа, ол:

— Ада-иемнин шаандан тура чайлаа-дыр. Ачам калырда, аргалыг болза, ооң орнун солувас сен, оглум — дээн чүве — дээш, Артына ынавады.

Ону дыңнааш, мындаагы Дамдың ирей:

— Шын-дыр, оглум, моон көшпө, бо ыдыктыг чурт дижир чүве — дээш, мындыг тоолчургу төөгү чугаалады.

— Шаанда чүве-дир, бо Дүрген унунга чөнүүр назыда чөнөөн-даа болза, угааны чанмаан, төрөөн төлдери чок-даа болза, бо кезек улустун төрели, аксынга өй малдыг, эктинге өй эттиг шуваганчы чурттап чораан-дыр. Ооң кыжын кыштаа Ирбиштик тайгазында, чайын чайлаа Көжээлиг бо турган. Бир-ле катап

амдыы чаагы ышкаш хенертен аажок улуг үер келген. Қым чүнү-даа кылып четтикпээн. Суг деспектен ажыр шаап келгеш, шуваганчының өөн алыр чавыдай берген.

— Өөнер-даа баар ыйнаан, оода боттарыңар орайтаваан-да бетин чарыкче чаларап кежип көрүңер, кырган-авай — деп, улус дилээн-дир.

Оозу олура:

— Чок, ажы-төлүм, өдек-чуртумну ам каар болзумза, алызы барып суг алыр кодан дээш, мээң өөм орнунга улус өг тикпес, ээнзиреп каар. Көжээлигни суг алыр-даа болза, даш көжээ кайын турлуп шимчээрил, даш көжээ шимчевес болганда, мен база ажырбас мен. Ооң орнунга өдекте одар үнмээн анай-хураган арткан болза, оларны харын кежирип алыңар. Мээң өөмнү бускаш кидистеринге ораагаш, көжээге өртеп беринер, холумга бо коңгулуурну баглап беринер. Мен-даа Эрлик-Хаанның албатыларының бирээзи боор үем келген шуваганчы мен. Чогум чоруур хүнүм чоткан-бүргег-даа эвес чүве, чонумга чорам-даа чок, алыс баар хүнүм аяс каан чүве, ажы-төлге багым-даа чок. Мээң соомда Көжээлигни ээнзиретпес силер, «актап» каан чурт. Даш көжээни үревес силер, он үш ада ажылган өгбевистин овуру дээр чүве. Каш малды араңарда үлежип аар силер, кырган-аваңар белээ болзун. Кедизи барып хээленген чараш, херелденген чырык чуртталга бо Дүрген хемивис унунга турар эвеспе — деп, ары-чонунга йөрээл-чагыын ол берген дижир!

Улус кырганның чугаалаанын шуптузун күүседип каан.

Чеди хонук чаап, чеди хонук үерлээн. Чон бо тейлерден харап турарга дажаан хемниң суу Көжээлигни алза-даа, даш көжээниң бажынга, кидис чүьк кырында шуваганчыга чедип чадаан дээр. Дүннүн карангызында мөңгүн коңгулуур үш катап кыңгырт кынныр, шуваганчы дириг-дир, суг далай ону ам-даа албаан-дыр дээрзин улус оон билип ап турган.

Чеди дугаар хонуктуң даң бажында кудай-даа аяскан, хем-даа тыртылган. Улус кырганның чанынче кежип келирге, чаа хереп олурган хүннүн баштайгы херелдеринче сөөлгү катап кылчаш кылыңгаш, мөңге уйгузун ол удуй берген.

Ону Ирбиштигиниң бир кырлаңында, ооң бодунуң кыштааның үстүндө, хүннээректиг деспек кырынга орнукшуткаш, коңгулурун хая кырынга чалап каан.

Оон бээр-ла бо хем уну улустуң ыдык чайлаа болу берген. Маңаа мал-маганның деңгири-даа кончуг, чонунуң кызымак ажылгыры-даа аажок апарган.

Бойдуштуң кандыг-даа халавы дажаан хем дег чавырлы бээр, амыдыралга кандыг-даа бергени кижиге шыдажып эрте

бээрин ынчан база чон бүзүрөп көргөн-дир эвеспе — деп, Дамдын ирей чугаазын мынчаар доосту.

Ол төөгүнү улус, ылангыя бистер аныяктар, аажок сонуургаан бис.

Чонунга ак сеткилдиг, чуртунга ханы ынакшылдыг, бодунда быжыг сорукутг ол шуваганчынын омур-хевири кайда-ла чор ирги дээнизиг, Чойган дуу-ла талыгырже, Ирбиштигнин мөңгүн баштыг менгизинин уунче үр болгаш ханы бодамчалыг көре-дир

Мен Чойганның бодунуң туруштуг мөзүзүн ол өгбенин-биле чайгаар-ла дөмейлептим. Ийе, бир эвес херек апарза, Чойган база кандыг-даа шылгалданы тудуп эртеринге беле кижип деп чүвени ам безин бүзүрел-биле чугаалап шыдаар мен.

Артыналарны өглежип кааш, Чойган суглар кады чанып-тывыс. Үжелээ чергелештир чугаа-соот чок чортуп чорзувусса-даа, мээң сеткилимге өөрүнчүү аажок. Чүге дээрге, Чойганның менче хоюг болгаш бодамчалыг көргенин ынчан эскердим.

Болаттың даайы, күүйү, бирээзи алды хире харлыг оол. өскези дөрт хире харлыг кыс ийи дунмазы-даа шупту өөндө болдулар. Оон ыңай суурга, улуг оглунуң өөнгө тургаш, эмчилеп турган Долчаң угбайның авазы кырган кадай база чанып кээп-тир.

— Улуг үүле бүдүржүп чораан улус чемнениңер, уруглар — дээш, Долчаң угбай дүлгөн эът, быдаа-биле бисти хүндүледи.

Мындаа Болаттың аяамны солуй аптың дээнин сактып келгеш, Чойганның авазы суглардан эпчоксунарым хөлчок. Болатка кыжыртып кезээн болгаш, бо өг иштинге Чойганче дыка көрбезин кызып ор мен. Ынчаарга-даа бистиң көрүжүвүс эскет чок бо-ла уткужа бээр дедаан.

Аланды өөнгө безин шоолуг ыттавак кижип-дир. Ол эъттеп, быдаалап алгаш:

— Адырам, бо малдар кайда барды — дээш, орун кырынга чыткан шляпазын кедипкеш үнүптү.

— Кай баарыл олар, кыйыг баарында ыйнаан. Ыя оон бызааларны база дөлемнеп көөр сен, көрем — деп, кадайы оон соондан чугаалангаш, аяк-тавак чуй берди.

Бис дем чаа өрү аалдан база чула эъттеп-ханнапкан болгаш, маңаа кайын дындыр чем чип шыдаар бис, амзаңгырлап, кезек чугаалажып ора, өгден үнүптүвүс. Соовустан ийи демир-хууң тудуп алган Чойган үнүп келирге, Болат:

— Каям, Чойган, бис суглап эккээли, хемге чунуп-даа алыр-дыр — дээш, оон хууннарынче холун сунду.

Ону дыңнааш, Болаттың күүйү өгден:

— Хем кыды кирер болзуңарза бо хууннары база туткулап алыңарам, оолдар. Менээ суг хөй херек. Бо хойтпактың

ажыы эртер деп барган, хуулдуруп каар-дыр деп диледи. Болат өгже киргеш үш демир-хууң эккелген. Демги бопугур кара оол ак-демир бидончуктар, а дуңмазы Салбакай тос сыгыртаажык тудул ап-тыр. Ам бежелээ эдержип алгаш хемче кириптивис.

Болат бинчи оол-биле чугаалажып чор.

— Доруг чаваан чүге көзүлбезил, Орлан?

— Ачам чылгыже ой бе-биле салыпты.

— Чүге?

— Тайгалап семирзиннер дээр-ле чорду.

— Аа — деп, Болат билип кагды. Оон борбак дашка ол майтайтыр баскаш олура дүжерже, шупту каттыржыптывыс. Чойган безин хүлүмзүрүй-дүр. Ынчан оон чаактарында сыртылааштар ойбанайнып, кыдырык карактарында хөглүг отчугаштар чайнай бээрге, оон чаражын кандыг дээр. Хүннээректөп хүлүмзүрөөн шырай-арнынче кижиниң көрүп-ле туруксаазы келир.

— Ядараан, Орланче көөр дээш майтайдыр базыптым — дээш, Болат улаштыр базып бадыпты.

Хем эриинге Орлан биле Болат хөйленнерин ужулгап, чунар эптиг чер дилеп эрикти куду бадыптарга, мен бир даш кырынга эптештир туруп алгаш:

— Чойган, хууннарны бээр дамчыт шува, мен сугну узайн, сен эрикке салыр сен — дээримге, ол тыртылчак хүлүмзүрүш дээш, бир хуунун менче сунду. Ынчалдыр саваларны иштеп кагдывыс. Эн-не сөөлүндө Салбакай сыгыртаазын менче бо сунуп ор. Ону чаптааш, Чойган-биле каттыржыр болдувус.

Дүргеннин адаан өрү сериин салгын хадымырлап, магаботту сергедир шаап келир, экизин чүү дээр. А сайда чаражы аажок ийи сайлык мыжырадыр этпишаан, шыпыраңнадыр ужуп турлар.

Болат чанывыска чедип келгеш:

— Чүл, сайлыктарның чараштары аажок-тур бе?— деп каттырымзады.

— Ийе — дептерим билек:

— Ол сайлыктар болза але, Чойган биле силер-дир силер— деп кижим бо!

Дүрген-не Чойганче көрдүм. Ооң арны дораан кыза берди. Аажок ыяткан. Ынчалза-даа чогул хорадаар хире эвес, Болатче карактарын улгаттыр көре-дир. «Ол чүү дээрин ол, Болат! Сенээ ыянчыг эвес-тир бе?»— дээн ышкаш аан. Ынчаарга мен база дидимнени бергеш:

— Харын, ол сайлыктар бистер-дир бис але, Чойган?— дей кааптым.

Ол менче база караан аажок хере көрүпкеш, хенертен хүлүмзүрүй аарак хая көрнү-дүр. Чойганда база баштак чаң бардыр эвеспе дээрзин өөрүшкү-биле билип кагдым.

Чанывыста даштар-биле сайзанактап олурган Салбак ол чугааны дыңнааш:

— Кымнар сайлыктай, акый — дидир.

— Бо акыйаа биле Чойган иелээн сайлыктар-дыр, энним. Дуу-ла сайда ужуп турар сайлыктар ышкаш аан — деп, Болады аңаа тайылбырлады. Оозу чугааның утказын чедир билбээн-даа болза:

— Оой! Оой! Угбам суглай сайлыктай-сайлыктай! — деп амырай-дыр.

Ынчалдыр хөглүүвүс аажок чаныпкан бис. Орлан суглар өг даштында одагже чсде халчы бергеш:

— Угбам сугларны мурнап каан бис, оой! — дижип амыраан турлар. Одагда Чойганнын авазы хойтпаан тиге берген, оон чанында Аланды, база мындаа бо чайлагже кылаштажып ора, өөнге киргенивис Дукар-оол деп акый суглар олурду. Ол эрниц аныяа аажок, чаа-ла чээрби хар иштинде. Он классты дооскаш, дораан малчыннаан дээр.

Хууннарда сугларывыс тургускулааш, оон-биле менди солчу бээр аравыста, Салбакай тура:

— Авай! Бо акыяа биле Чойган угбам сайлыктай! — деп-ле дүжүрдү!

Арным изиш дээн. Чойган-даа өөнче караш диди.

— Чүже, чажым, чүү сайлыктар? — деп, Салбактың авазы баштай ужурун билбейн ылавылады.

— Хем кыдыында ужуп туйай сайлыктай дег аан! Иелээ сайлыктай! Болат акым ынча диди.

Улус шупту каттырышты. Ылангыя Дукар-оолдуң каткызы, дыдык дежик савада суг ышкаш сааңайны-ла берди. Ону черле хөлчөк баштак кижидир деп, мындаа өөнге киргеш-ле билген мен. Ынчан ол Болатты:

— Бо эжин-биле мээң өөмгө артып калынар, Болат. Даарта чуржааттарым уруглар келир. Силерни олар-биле өглегилээш, бажалар кылып алың. Ынчангаш бодум өглер кезип, өлөшайлап чортуп тургай мен. Мындыг шыырак бажалар турда хой кадарып чоор мен — деп, бис-биле өржүп шаг болган чүве. Ындыг чаңныг кижиниң манаа каттырбайн баары кайда деп. Ол изиг отче үзүн куткаш олуруп берген.

— Мындаа бо оолдарны хем өрү чоктап орда «четкилээш» чадап каан мен. «Чемишке» каап бээр дээримге, Чечек биле Чейнеш база ынчан чок, чүгле даартазында келгеннер, ядараан. Оон башка боларны мен күдээлер кылып аар чүвемни. Ам сен

амырадын але, ашак, хоорай чурттуг кончуг күдээге чединген — дээш-ле барган.

Аланды оон ылчынын билир-ле турган боор, ыттавас-даа болду. Анаа көөрдө Чойганнын авазы харын:

— Че, анчыын бо оолдун, чаш уруглар ыяттырып алган — деп хыйланды.

— Хы, чаш уруглар! А силер, кончуг эжиң Күнзеңмаа уг-бам-биле меңээ Чодурааны «четкилеп» эккеп бээринерде, бистер каш харлыг турдувус! Болар хире ийик бис чоп. Куданарга дүрген хөглээр-дир, дунмалар — деп, бисти көгүдүп тургаш өг-лөп кагдыңар бе. Оон башка мен өрү аржаанга кирип турган калчан баштыг орус ашактын ак-көк карактыг, кызыл чаактыг кадай кыс уруунга туралап турбадым бе?— деп ам мырай Дол-чан угбайның бодунче шорлу-дур.

— Ындыг ийин бо оол, ындын ап бар-ла чыдар — дээш, бирээзи шыдашпайн каттырыпкаш, чылапчаже суг куда берди.

Ийе, Дукар-оол-даа хөлчөк-ла хөглүг кижиге. Оон-биле чаа тиккен ийи паш хойтпактын арагазын ижиң алгаш, барык-ла элээр тоонуг Аланды хоюн кадарып чорупту. А Дукар-оолдун «эзенгизи» шору дыңзый берген аъттанып тура:

— Мында хөглүг аныяктар бар ышкакжыл. Чечек суглар аалга үш хонгаш-ла, чалгааранчыын, суурже чанар болза эки-дир — деп баар болдулар. Оларны чайлыг үслеринде бээр чоктадып турайн арам — дээш, чанды.

Бис ол өггө Чойган, Орлан суглар хөөрежиң кажыктаар дээш, кежээ дүшкенин эскербээн болдувус.

— Че, байырлыг Чойган!— дээш, уругже холум сундум. Оон шевергин чинге салааларын дамчыштыр аът-кежим таалан-чыг чымыраар, холун олчаан салбайн-на баргы дег чорду.

Болат аъттаныпкаш:

— Байырлыг, Чойган! Аясты ам бээр эдертип эккеп турар мен, шува — деп, оон-биле байырлашты.

— Байыйлы-ыг! Эртен база кээй си-лэ-эй!— дээн, чаптан-чыг чинге үн соовустан дыңналды.

— Байырлы-ыг, Салба-ак! Че-дип кэ-эр би-ис!!

V

Оон эгелээш-ле мээң сеткил-сагыжым ырлап чоруур апар-ган. Ол өггө ажил-иштен хостуг үелеривисте, ылаңгыя кежээ-лерде бо-ла баар апардывыс. Чеде бээривиске, Орлан суглар аажок өөрүүр. Бистер база-ла ындыг бис, оларны чаптаар, олар-биле ойнаар. Ол хамаанчок чамдыкта мырай Дүргеннин эрининге эштип, сайзанактап безин ойнагылаар бис. Ийе, ийе, сайзанактап аан. Чүгө дээрге Салбакайның эн-не ынак оюну ол.

— Сайзанактаалыңарам, чээ — дээш, дилеп туруп бээр. Бисти улуг улус дивес, эш тыртар төл болган. Ынчангаш, чамдыкта чаш кижини кээргеп, чаптааш сайзанактаан улус өттү-неривиске ол аажок өөрүүр. Ынчан Болат Чойган биле мени ыяап-ла ава-ачазы кылгаш, Салбакты уруувус кылып каар. Орлан биле боду аалчыларывыс боор чүве. Оон Болат бис пинни Дукар-оолдан дудак чок, шаанга киир-ле кыжырыр.

— Силерниң өг-өргенер ажыдып чораан эвес мен. Честей-оол-биле хөөрежир дээш келдим, Чойган. Өөср ээзи чини чаа-гай-ла саадап ор бе? — дигилеп, аай-аай бадыргылаар.

Ону дыңнааш Чойган аажок ыядыр. Ынчалза-даа шын-на сеткилинден хөглөп каттырар кижини. Ынчан Болат дам баар.

— Ол кижини чоп хай дивес сен, Чойган. Удуп калган хоюн кадып алган ышкажыл. Ындыг чалгаа ашакты чүгө кончуvas сен, харын-даа часкыдарың дам бар. Анаа ынааң ындыг күштүг бе? — суг деп баар.

Ынчан Салбак ора:

— Ачам бо шээй! Анаа ойай — дээш, менче айтыр. — Мөгечи. Хой кадайгаш чаа келген ол-дуй, удуваан! — деп, менчэ болчуп, шын-на сеткилинден хомудап хыйланыр.

— Оок-оок, даадым! Ынчаарга өске чалгаа ашак көргөндир мен, але. Шынап-ла Салбактын ачазы канчап уйгужу боор чүвөл — деп агартынар. Ооң кажарлаары ол. Шынында Чойган биле бисти кыжырып амырап-ла турар. Бисте каттыр-жырдан аңгы арга чок. Ам канчаар оюнну.

Мындаа Дукар-оолдун чугалап органы уруглар база биске кээп турар апарганнар. Оларның улуу, Чечек, бурунгу чылын сес класс дооскаш, башкы училищезинде кирип алган кижидир. Ам үш дугаар курсче шилчээн. Хөөрээри, чугаакырыдаа кончуг, семиссимээр чолдак сынның, орланзымаар хүргүл карактыг борбак кара уруг чораан. А Чейнежи бо чылын тосту дооскан, чолдак сарыг баштыг, узун чингежек сынның, чаражы аажок хылбаң ак арнында шаңгыр көк карактарлыг, силиг томаанныы илден уруг болду. Олар чоғум кады төрөөн эвес, а Дукар-оолдун кадайы Чодурааның акыларының уруглары чүведир. Чайгы дыштанылгазында угба-честезиниң аалыңга келгенери ол ыйнаан.

Бо уруглардан аңгыда өске аалдардан база чоорту оолдар, кыстар чыгып кээр апарган. Ам мырай хөглүүвүс кежээлээн Чамдык кежээлерде суг бир черге чыгып келгеш, ойнап-хөглөп, хөөрешкилээр бис. Ол чыглыр черивис колдуу Чойган суг боор. Чүгө дээрге, ол өг аалдарывыстың таптыг-ла ортаа үезинде турар. Оон ыай өске аалдарга чыгырывыска, Чойган баар эвес. Ол дээш база ындыг турган боор бис.

— Эх! Бо чайлагга моон мурнунда мындыг солун турбаан ийин — дээш, Болат чугаалаар.

Чамдыкта өөнгө чыглырвыска Долчан угбай хөлзээр туржук, өөрүүр кижн чораан. А Аланды, бо каш хонуктарда сиген белектели дээш орта турган эвес.

Чойган-биле ам дыка найыралдыг өннүктер бис. Болаттын ачазы сугнуң хоюн үргүлчү кадарар апардым. Билдингир-ле болгай, Чойганга ужуражыксааш ындыг мен. Өглеривис аразы ырак эвес, хойларывысты одарже үндүрүп алгаш, боттарывыс ийн кодан аразынга, олар катчы бербезин хайгааравышаан, хөөрежип олар бис. Тодаргайлаарга мен хөөрээр, Чойган дыннаар чүве-дир ийин. Көргөн кино, шиилеримден эгелеп алгаш, школа-интернатка, пионер лагерлеринге чуртталгам, ынаар-мынаар экскурсиялап, походтап чорааным, Кызылдын өзүлдө, чаартылгаларындан бээр хөөрээр мен. Чойган мени аажок сонургап дыннаар чүве. Хөглүг, солун таварылга чугаалаарымга сүг хүлүмзүрүп, каттырып-ла олар. Чамдык сонургаан айтырыгларын саазынга ол бижип бээр. Чижээлээрге: «Кызылда чаа-чаа чүлөр туттунганыл, ында таныыр улузуң хөй бе, клазынарда уруглар кажыл, школаны дооскаш, кайнаар-кайнаар дужаарларыл, экзаменнерни эртнейн баргаш, чүнү кылыр, каяа ажылдаарларыл?» — дээш, оон-даа өске. Оларны билир, шыдаар шаам-биле тайылбырлап харыылаар мен.

Чойганны чогуу: «Найыралдыг азы таныжың уруг бар бе?» — деп бижири ирги бе дээрге, чок болгай, ындыг чергенин айтырыгларын салыр эвес. Оон башка:

— Чок, Чойган. Сен ышкаш мындыг, сеткилимге чоок уруг турун көрбөөн. Чүглө сен сен! — деп харыылаар ийик мен.

Шынап-ла, менээ ол дег эргим уруг черле туруп көрбөөн чүве. Школачы өөрүм аразында анаа найыралдыг өннүктерим кыстар бар-ла. Ол дээрге чүглө эш-хуузунун найыралы ыш-кажыл.

Бир-ле катап харын клазым уруглары келгеш:

— Аяс, сенээ кожавыста он «б» класста бир уруг ынакшый берген ышкажыл. «Сес класстан-на ынакшаан мен дээн-дир. Канчаар сен ам?» — деп келдилер.

— Ады кым-дыр, уруглар? — деп хөй бодап айтыарымга, бистин школа уругларының волейбол командазының капитаны, сыны менден безин узап деп турар Монгуш Светаны адаар болдулар.

Кайгап-ла кагдым. Чүгө дээрге мен база школаның волейбол командазына сес класстан бээр ойнап келген болгаш оон-биле аажок таныш улус бис. Ол хамаанчок энир чылын Клас-

ноярск хоорайга болган школачыларнын зона маргылдаазынга безин кады ойнап чордувус. Найыралдыывыс-даа шору. Ынчалза-даа Света менээ чүнү-даа чугаалап көрбээн. Найырал, ынакшыл дугайында аан.

Мындыг база болгулаар-дыр көрем. Соонда эскерип чоруурумга, Светаның менче көөрү безин чиктиг болган-дыр. Чүү дээр чүвөл? Хоюг, чымчак азы уткалыг дээр ийикпе. Ынчангаш мен оон бүдүү сестир, караанга үргүлчү илдигеринден ондаксынар апардым. Оон башка уругларны канчан билир, бир дидимненип келзе, кижиге та чүнү чугаалап кааптар чүве деп бодаарым ол. А мээң оом, сезиим хей болган. Света-биле экзаменнер үезинде школа коридорунга душ бооп иелээн уткужуп кээривиске, ол чүгле кандыг дужаап турарымны айтырар. Ийи экзаменни дужааганымны дыннааш, кайнаар өөренир дээнимни сонuurгады. «Ажылдаар мен»— дээримге, Света юридиктиг институтче шенээр деп турарын чугаалааш: «Моон сонгаар ужуражырывыс та кандыг але, Аяс?»— дей каапкаш, байырлашпайн-даа дүрген-дүрген кылаштап чоруй барган.

Бо-ла-дыр, Чойган айтырза чугаалап болгу дег чаңгыс төөгүм мынчаар дооступ калган. Менээ көөрде, Болат эжим харын мээң клазымда бир уруг-биле таныжып турган чүве. Ынчалза-даа оларның найыралы база удаваанда соксаан. Оозунуң өске таныжы оол база бар болган эвеспе.

Бир-ле катап мен Чойгандан:

— Сээң сеткилицге тааржыр-дыр мен бе?— деп айтырдым.

— Ийе — дидир.

— Чүге?

Ол бир эктинче бажын ийлендир салып алгаш кезек каттырып ора, саазынга бижий каапкан чүвезин менче суна каапкаш, хая көрнү берди. Дүрген-не номчуптум.

«Черле, сен эң-не эки-дир сен!» деп каан де!

О! Ол дээрге: «Сенээ ынак мен»— дээни-биле дөмей-ле! Оон холдарын түдүп аарымга, менче эгенгензиг хоюдур көрүп кагды. Ол эргеленген көрүштүн чылыынга менги дош-даа эрий берги дег ийин!

Ынчаар-ла холдарывыстан салдынышпайн кезек ора:

— Чойган, чажыңны өрүп көрейн бе?— дидим.

— А бо өрүп каан ышкажыл — деп, оозун менээ көргүзедир.

— Ажырбас, чазыпкаш дедир өрүп бээр мен.

Ол каттырып-каттырып: «Че» дээш туруп келди. Ындыг узун чаш олурда, кайын өрүттүнер.

Мен дас кара кегегени чазыптым. Эх! Ооң онзазын чүү дээр. Та чүге дөмейлеп болур чүве? Дыраарга суг төнмөс-ле.

Ам чоон, дыдыраш. Баштай ону өрүп чадап, шаг-ла болдум. Чок-ла болза, бир кезин эвээштиг, хөйлүг апаар азы өрээним мында дынзааш, өске черде кошкай бээр. Чоорту, каш катап чазып, дедир өрүп тургаш, арай боорда борастан алдым. Ону өрүүр дээш үе эрткенин безин эскербээн мен.

Оон соонда бир эртен-не одарга келгеш:

— Чойган! Чүгө чажың өрүп албаан сен?! Мен өрүп берейн бе?!— деп алгыра кааптым. Чойган та уттупкан, та четтикпээн, азы, азы мени өрүзүн деп бодааны ол ийикпе, оозун анаала бооп алган болду. Оон эгелээш-ле чажын ол бо-ла өрүвейн кээр апарган. Мээң ону өрүксээримни билир.

Бир катап-ла ол чашты өрүжүп чыткаш, эпчок чүвөгө тава-рышканывыс база бар болгай. Хоювус кадып алган бис. Үзе кирип четтикпейн чорувуста-ла холужа берген! Девидээривис-даа аажок. Черниң черинге каяа чардынар деп. Ядараан, ол өйдө Аланды суглар база чанып келген чүве. Чойганның шы-райы дораан-на муңгаргайы кончуг апарды.

Ам канчаар, кадып алган хоювусту олчаан кадарып хүн-зээш, дүш-даа четпээнде Болаттың ава-ачазы сугже чииледир хай деп алгаш кирипкен бис.

Эжимниң авазы бистин муңгаргай арыннарывысты көргөш:

— Хөөкүй-ле чаштарымны. Ажырбас, уругларым, чоп мун-гараар силер. Ам дораан кажаадан танып тургаш үндүрүп үзүп аар бис. А хоюнарны өрү аалче кирире бербээниңер эки-дир. Оон башка Аланды хыйланыр ыйнаан — дээш, дүште-даа чок каттыра-дыр.

Ынчан ашак база чугаага киржип:

— Хээ, хой черле катчы бээр чүве. Шагда бис база бо-ла кадып аар бис але, кадай. Ажырбас чүве ийин оң, чарып, үзүп аар. Черле ону кадып каан улус боттары харын чамдыкта чар-лып чадай бээр чүве. Ынчангаш шаанда хой каткан уругларны бир болза артык, чаргы-чаалы үндүрген дээш шыкпыштаар болгай, бир болза эки чүве оштаан дээш төрелдери таакпы тик-чип, белек солчур. Ам мен чуржум эрге «сөңнүг» баар апарган ашак боор мен бе — деп, харын-даа Чойган биле бисти кыжы-рып баштактаныр болду.

Улуска чаңчаттырар боор бис деп бодаан анчыг сезиим, эктимден чайлып бады барган ышкаш болган. Хойну ол аалдын аажок делгем кажаазынга сыныр кажаалапкаш, дем-биле до-раан үзүп алдывыс. Болаттың ада-иези-даа, Чойган-даа ботга-рының хойларын колдуунда баш санай таныыр улус болган-дыр! Бо кижин көөргө, шупту дөмөй ак-ак хойлар-ла чораан...

Шулуглелдер, шулуктер

Юрий КЮНЗЕГЕШ

ЫНАКШЫЛДЫҢ БУЯНЫ

Шулуглел¹

6.

- Сагындың бе, мени, Уран?
- Сагынгы дег салаам сен бе!
- Аажок сактып чордум, Уран.
- Адып каапкан чанчыын мен бе?

Шалышкан дег элдеп чугаа
Шагга-ла дээр уламчылаан.
Хөөрежир дээн күзели ынчаар
Хөрлээлевейн өжүп турган.

Шугулдаан хат дам-дам дыңзып,
Чуга хепти өтгүр үрген.
Уруг мырай дидирексеп,
Улам оолче сыннып келген.

Хөөкүй кысты кээргээн оол
Хөделдер өөн сактып келген.
Донган уруг оолду четкеш,
Домак чокка эдерипкен.

Чылгычылар чап-чаа үнген,
Чылыг шайы сооваан болган.
(Кокай улаан. Аскыр өөрү
Хойган боор деп бодап кааннар).

Өнчү-селик, эт-сеп чок бол,
Өгге келгеш чылыкканнар.
Улуг отка арны кызып,
Уруг оолду чемелексээн:

¹ Уланчызы. Эгези № 65 «Улуг-Хем» сеткүүлде.

— «Қандыг чурттап чору сен?» деп,
Айтырбас-даа-дыр сен але!
— Хадып кээрин эскергештин
Аймап калган-дыр мен, сарыым.

— Хөнекке шай чылдыптайн.
Көргөн, билген чүүлдеринни
Хөөрөп олур.
— Хөөрээр чүү боор...

Көшкелерлиг сыннар ажыр
Көвөй чылгы эдерер дээш
Черликширээн чурттап чор мен.
Черге чорааш,
Чээрен дег
Сени сактыр оол-дур мен.
...Баарың өйгөн кара дашты
База бодап чоруур-дур мен.

Мадар аяк шайны аартап,
Маажым таваар бодангаштын
Уян, муңгак хөңнүн оолга
Уран ынчан тө каап орган.

— Кумзат боду чүгээр-ле-дир
(Оол ону өскээр билген),
Куръяа харам, бардам, каржы
(Оон-даа дора дедир бодаан)...

Уруг-дарыын хопталаанда
Ужур чок баар амытан-дыр.
Чагыырга-даа, чаңчаарга-даа
Чаштар чүнү билир чүвөл!

Чап чок када чокшуп алыр,
Идик-хевин адып кааптар,
Чарбыттынар, чаргылдажыр —
Иези-ле кара олчаан.

Аяк божа, дайнам тараа —
Аксым-боскум өйлээр-дир мен.
Кырзанганым кырындан-на
Кыры-чодам сыгар часты...

Ынчангаштың хемге барып,
Ыглап ордум. Көксү-хөрээм

Көвүдээштин сени харын
Көрүмзе деп бодап ордум...

Уруг аңаа соксаш кынгаш,
Улуг тынган. Шайны аартаан.
— Уваа, чиктиг! Хажагайы
Ужур чок-ла кадай-дыр аа?

— Кумзат болчуп, кээргээр боор дээн,
Хупуразын! Көрүп орду.
Ачамайлап кускуннадым.
Адың адап човууртадым.

Ынак чүрээ аңаа хөлзеп,
Ынанган оол ойзу аарак
Айтыргылаан:

— Чылдагааны
Алыс черле бар-ла ыйнаан?
Хат чок болза, сиген бажы
Канчап анаа шимчээр ийик.
Чүге меннип үнгени ол?
Чүнүң-биле улдап турду?

— Туткууш, чүлгүүш, эдирээ дээш,
Тутпаан, какпаан чүвези чок.
Бажым дүгүн сирбектеди,
Баарымче база тепти...

Чылгычылар чедип келгеш,
Улуг одун ужуткаштың
Сыртанышкаш чыдып алган.
Узун чугаа аңаа соксаан.

7.

Уран өгге чааскаан орган.
Улуг дүьште сарыг салдыг
Ашак биле үженнээлек
Аныяк оол кирип орган.

Амырлашкаш, орус кижиге:
«Аалдың уруу сен бе?» дизе,
Арыг тыва болу берген.
Аймаан уруг хары бербээн.

«Көөрге-ле, уруу эвес,
Хөдели-дир... Кожай кайда?
Хүрээ барган дидир аа?» дээш,
Хүлүмзүрүп, ээлдек көргөн.

Аныяк оол база кысты
Аажок топтап көрүп турган.
«Саадаңар!» деп уруг ам-на
Сагыш аннып, дөрже чалаан.

Орус, тыва холуп тургаш,
Оол каш сөс домактанган.
— Яков Зернов, мен ат ол бар...
Яды, хөдел мен күш таныыр.

«Ады ол-дур, Яков дээр» деп,
Ашак кижиге тайылбырлаан.—
«Мөчүт-яды араттарга
Бөлгүм болур күзгөн эш-тир».

Актар биле кызылдарнын
Адаан чаазын дыңнаан болгаш,
Домак арай кандай-даа бол,
Дораан уруг угап кагган.

«Кызылдарнын өөрү-дүр.
Кымга, чүгө келген чоор?» деп,
Аалчыларга шайын куткаш,
Лайын тыппайн бодап орган.

— Сафьянов Эккээндөй деп
Салчак, оюн мени адаан.
Актар бисти басып кагган.
Аалдар кезип, чаштып чор бис...

— О хоржок, манаа хоржок,
Оргумчулук кумзат өө-дүр!
— Моолдан келген падарчы-дыр,
Борта келгеш кадайланган.

Ыяк билер, мен күш таныыр...
Яков сеңээ, аныяктар
Кайда бар-дыр, ында келген...
Харын, эки таныжар-ла!

Оон соонда чугаа шуудаан.
Орус чуртта тиилеп үнген
Октябрьның хувискаалын
Олар аңаа төөгүп берген.

— Чуртунарга база ынчаар,
Чургаан, ноян чагыргазын
Хөөгдептер. Арат чазаан
Хөй чон боду холга алыр...

Лама куръяа кылын халаг,
Ырлагылап чоруп орган.
«Орус келди, өөвүсте...» деп,
Ортун оглу уткуй халаан.

Кадай баштай оглун көргөш,
Кайгап харап, тура дүшкен:
«Дыннап кагдым, оглум!» дээнзиг
Дыйыладыр ырлай берген.

«Орус келзе — ойлай бээр мен —
Озаң алды кире бээр мен.
Быраат келзе — былдай бээр мен —
Быктын суйбап, шенеп көөр мен...»

Аалчылар ону дыннааш,
Аътанырда чагыын берген:
— Ол шын эвес... Тенек ыр-дыр...
Орус, тыва эптиг чурттаар.

Сарыг шажын, христос бурган
Сагылынга чагыртпайн чор.
Ламаларга паштанчылап,
Назы бараар — багай салым!

Улуг оруу — хувискаалда
Улузунуң уруу-дур сен.
Чонуң оглу төнгөн эвес —
Чолдуг чурттап чоруй баар сен.

8.

...Аксы-сөзү шымбай улус
Аскымнадып арлы берген.

Уран чааскаан артып калгаш,
Улуг тынып бодап орган.

«Чолдуг чурттап чоруй баар...» деп
Чончаары ол? Адавастай
Маңаа болза: «Кандыг-бирни
Мана» дизс хөңнү болгай...»

Бөрбөк чаштар карактарда
Мөндүр чинчи болу берген,
Уяраан дег, өөрөөн дег
Уран бүдүү хөлзөп орган.

«Зернов чүнү сөглөксээнил?
Сеткил, чүрээн билчир болза,
Өгленчири — кандыг-даа боор —
Өөрсни бээр сен дээни ол бе?!»

Орус оглу Мыкылайны
Орта уруг сактын келген.
«Өлүрүкчү, мегечи!..» деп,
Өжү ханмайн, кармап орган.

9.

Кадай келгеш, кысты кайгап,
Када берген эмишкесек —
Салааларын сарбаннадып,
Чаңчаттынып меннип үнгөн.

— Чүлгүүш салдыг орус маңаа
Чүгө келген? Чүнү сөглээн?
Аыш-чем, сава бужартадып,
Аксы дегген хувазы кай?

Ушпа-турба эзирик бол,
Уштуу-биле улдап турда,
Уран чүглө арнын дуглап,
Улай дезип четтиккилээн.

Чаңчаттынган куръяктын
Чаактары хачыланган:
— Орус-биле ошкаштын бе?
Орун-дөжөк оштадың бе!

Кыстың чажын сирбектээштин
Кызыл-даван чодаже теп,
Холун долгаан. Уран база
Колдамнажып, ушта чүткээн.

Шанчыптарга думчуундан хан
Саанайнып агып баткан.
«Таптыг-дыр бе! Бак хан долган
Танактарың бөөшкүннесп ал!...»

Ужу-бажы дескинген
Уран билбейн кускуннашкан:
«Адавастай, кайда чор сен?
Амы-тыным ап көр, төрээн!...»

«Сүзүү өске амытаннар
Чүдүлгелиг өөмгө кирип,
Сагыл-санмаар букшуттуң!» деп,
Чалчык кадай кышкыргылаан.

Ашаан күннөп, оглун шамнап,
«Аза-хорту, херээжок!» деп
Чанчаттынын, дарнып турда,
Чааккыры калбаннааш-ла!

10.

Хомудалдың хоран аагын
Хойлап алгаш, хорум тайга
Аразында чылгызынче
Адавастай чылбыртыппаан.

«Улуг өггө кирбээл, талаар,
Хугбай болур!» дидиртизин
Уранны ол эдерткештин
Кумзат сугга чеде берген.

Ашак бөөлдээс даштын орган,
Көшкүн өгдө удуп чыткан —
Ам-даа олар одун салбаан,
Хөдел кыстың кээрин манаан.

Адавастай ыяш чарган,
Ийи хуунга Уран суглаан...

Ашак-кадай ам-на харын
Ижер-чиирин сактын келген.

Олар-биле Адавастай
Оожум, таваар чугаалашкан.
Ынчалза-даа аштып, хөрлөп,
Ыдын дедир мунушканнар:

«Угаан кирбээн уруг-дур бо.
Улуг улус домаа тоовас...»
«Кадай сургап, кончааны шын...»
«Хай чок кижиг өөделевес!..»

«Кысты бастып, хөдөл-лө дээш
Шорлур болза, көржү бээр бис,
Шорунар!» деп, Адавастай
Кыжангаштын айттаныпкан.

Аъттын дынын шеле тырткаш,
Уран салбайн чаннып турган:
— Ажыт кире бээриңге-лө,
Улус мени хемдинр болгай...

Ужур ындыг, салымым-дыр,
Ушкарыпкаш, арлы бер — деп,
Часты манаар дишкени-даа
Сагышта чок, маргыткылаан.

— Кыш удур кончуун көр даан.
Кызыл-даван канчаар дээн сен?
Соокта кедер хеп-сын байтык,
Чоорганывыс кай? Чаглаавыс кай?

Кожай-биле санашкаштын
Хокшулданы бээр боор мен.
Кумзат өөндөн сени ынчан
Хунаап-даа бол, алгай мен аан!..

11.

Ыяк бутка турбаан дооста
Ындыг белен чүвө кайдал?
Ынакшааннар ынчан база
Ырап чарлыр апарганнар.

Уран аараан. Чылгычы өө
Уругга үр чаглак болган.
Сегээн бе деп кумзат куръяа
Сезиглээн дег айтыргылаар.

Эртен, кежээ лама боду
Эргип келир. Күъжү кыпсып,
Эм-таң берип, судалдаан бооп,
Элээн саадап олургулаар.

Когурумнууг, хаттыг дүнс
«Хойгажылы, чытчыылы!» деп,
Эзирээштин төөрээн лама
Энчээн тырткан... Уран тепкен.

Хөөкүй уруг салгадааштын
Кыжын чүглө чүгээр сегээн.
Көшкүн анаа ашаан күннээр,
Кыржыр, чокшур болу берген.

12.

Кажар кумзат чылдагааннааш,
Қарадаткан хөдел кысты
Боом баары, Хая-Бажы —
Кайда чүвөл?— паараңнаан
Қадын-Маадыр шерии дижир
Моолдарже чорудупкан.

«Қызыл-Суглуг Баян-Қолда
Қырган-ачам «даайы»-биле
Эдержиң чор... Далашсыңза,
Эеп чой бар, шүүдеве!» деп,
Улаачыны көгүткүлеп,
Уран аңаа янчаа сунган.

...Ховай хову ортузунга
Хочуяртыр чааскаан калгаш,
Ийлээн, түрээн хөөкүй кыстың
Сакпак адаа ажып келген.
Чазыкан бол, соогу аажок,
Ийи хемден салгын кагар.

ЭСКЕРИГ

Хоочунну «мөнгө дышче» үдсн турда,
Хоолургак бир-ле кижн мынча диди:
— Тыртымы-ла кончуг чораан күжүр ийин,
«Дываажанче» хөрснгизин апаары ол-дур...

Ындыг эвес кижн дээрзин бадыткаанзыг,
Ыглашканнар аразынга базып тура,
Карангы имир сагындырар кочу сөскө
Харыы кылдыр мыя мону сөглөксээн мен:

— Кара черни олбук кылыр кижиде чүл?
Карак чажы, кочу, хол-даа аңаа дөмей.
Өлгөн кижээ адааргаанзыг, хей-ле черге,
Өнчүзүн кээп коптарганың ажыы чүл ам?

Үүлсн келир. Орук чангыс. Харын бодун
Үнгөн, кирген чонуң утпайн чору дээнзиг,
Өрүлээн хүн сагыш човап үдешкензиг,
Өлө башче херелин төп турарын көр.

УГААДЫГ

«Ужук сөөртү албас кысты
Кадай кылдыр албайн көр» дээш,
Удазынны шөө тырткаш,
Калган авам чагаан чүве.

Ынчангы час мага-ботту
Ынакшылче шилчидипкен.
Авам чагыы кулактарга
Анчыг кылдыр дынналгылаан.

Хөйнү көргөн күжүр авам
Хөлүн кайын чазар ийик,
Ине сыптаан кысты көргөш,
Иштим-хөңнүм уярай-дыр.

Амыдырал ужуктуг деп,
Авам чиге сөглөвээн бол,
Ине биле удазынны
Ишчи холдар чаяганнар.

ХҮЛҮМЗҮРҮГ

Хүлүмзүрүүн деннээр чүве тыппайн баргаш,
Күскү хүнче элээн-не үр кайгап келдим.
Оон харын сеткилга чоок чылыг, чырык
Оккур херел чүктер сана саарлып туру.

Сактырымга херел бүрү сенче сингеш,
Чаактарында сыртылааш бооп хуулганзыг.
Хүлүмзүрөөн санында-ла демги херел
Күжүр мени хөлзеди үрүп келгензиг-даа...

Оон улай хүн-дүн дивейн мени кагбайн,
Орук-чириим чырыткылап чораанзыг-даа,
Мөңгө хүннүң хайыралыын шүлүкчүлөр
Бөмбүрзектен чарылдырбайн алгап келген.

Назы, харга хемчээл, үе турар-даа бол,
Найымдан-на авазынган хүнүм-биле
Эргимим сээң хүлүмзүрүүн төрелдежип,
Эчис чолум чырыткызы болуп чорзун.

Саая МАЙНАК

САКТЫШҚЫН

Шыпшың, оожум аяс дүне дээриниң тиинде
Сылдыстарның карактары хып-ла туржук.
Чалгыгларда дээрбек айның сүт дег чырыы
Чайынналып, бырланнарга челээштелчик.

Өртеп алган аъттарывыс — таңныылывыс,
Суглуктары, коңгулуур дег, кыңгырашчык.
Сугнуң даажы ыяткан дег, чиде бергеш,
Өйлөп-өйлөп чалгыглары сымырашчык.

Чайгы дүннүң ээлдек, чымчак куспаандан
Чарлыр хөөн чок, эргеленчип олуржук бис.
Карангыда сылдыстардан артык чырып,
Карактарын, чалбырааш дег, чырып туржук.

Чүрээвистин баар ажыыр дүвүрелн
Шүлүктер дег, күштүг соп, хып тура хончук.
Алдын хүннүң херелдери саарлып кээрге,
Аъттарывыс чанывыска оъттап келчик.

Эртенгиниң ыры-шоору динмирээрге,
Эргим черниң куспаа бисти салывыткан —
Амыдырал эжиин ашкан хүнче уткуй
Аъттарывыс чарыштырын халдынчык бис.

ШАЛЫҢ

Чайгы дүне чылыг чаашкын
Дымырадып тура хончук.
Тынар-тынмас куспактажыг
Чалыы бисти салбайн барган.

Чодурааның бүрү, чечээ
Чоорган ышкаш, чаглак болган,
Сыннарга даң агарарга,
Сылдыс чидип, караан шимген.

Бүрүлерден дүшкен шалың
Эрниңге кээп, бүлдеңнээрге,
Черже барып дүшпезин дээш,
Сени камныг онкапкан мен.

Игорь ИРГИТ

ЭЛИК

Эзим черге элик күжүр огуларга,
Эзириги сырый оътка чаштына бээр.
Кандыг кончуг өөрөнгөн, чөпшүл дээр сен?
Кажан-чежен чаңчыгып ап четтиккен деп?
Ызырыптар азыг-дижи, дыргаа-даа чок.
Ындыг кем чок амытанның кээргенчиин.
Араатанга амы бодун каап бергеш,
Ажы-төлүн камгалап каар аргазы-дыр.
Ишти-хөңнү эриг-чымчак, эргим-чылыг
Ие-сеткил ындыг дидим, буянныг-дыр.
Авам хөөкүй дириг чорааш, оглу мени
Аттынарга, тоовас чораан, чөгөнчиимни...

* * *

Бусту берген шаажанны хырбалаарга,
Тиглиг чери көскү хевээр артып калы.
Буруу кылгаш, боданмаска, сагыш-сеткил
Тиг чок арыг шаажан дег болбас ыйнаан.

Үстү берген удазынны улаарга-даа,
Чоржак дону шивейлигил артып калыр.
Үрде чарлын, хедерленген ынаан эргип,
Соонда дагын эглип кээрге — орай ыйнаан.

Орлу берген ама пөстү селнирге-даа,
Чамашкызы илден хевээр артып калыр.
Опчоктангаш, агартынар, дедир киж
Чазыын катап кылып аарга, эпчок ыйнаан.

Сывы, унну сыйлы берген анай-хаакты
Чежемейниң суггарарга, кадып калыр.
Шынчы эшти эргелседиң-чассытнаска,
Сеткил-чүрээ ынакшылдан кыппас ыйнаан.

ЧАҢГЫС-ЛА СӨС

«Эргимим!» деп, бир-ле киж кыйгырыпты.
Сырбан кынып, тура дүштүм, ындазында
тааланчыг, девиденчиг, эгенчиг-даа...

Чандыр танып,
эндепкен боор. Мөгүдексеп,
дидим эвес хая көрдүм.

Танывадым...
Ол кыс база чазыпканын биллип кагды.
Ол-ла болгай.

Буруузунуп, хүлүмзүрүп,
мөгейгештин,
оруун углан, хөлчок далаш
ажыт кирип чоруй барды.
А мен күжүр — бараа кирген балык ышкаш
чүткээн чүрээм
аарышкызын хойлап алгаш, шимчеш дивейп,
көжүй берген үр-ле турдум.
Шагда олчаан дыңнавааным шак ол сөстүн
хуулгаазын күчү-күжү

чалыы шаамның эрткен өйүн
караам уунга чуруй берди...
Эрткен-дүшкен шуушкан улус
мени оюп, ол-бо идиң,
элдепсиниң, олай аарак сагындырып,
кылык-шугул чемелээр-даа...

Шын-на ыйнаан,
улул кара ашак киж —
көжээ даш дег,

сырайтызын орукту дуй буруй бээрге,
шаптык болгай...

Арай боорда орталанып, миннип келгеш,
чорупкан мен.

Ааска-даа, кулакка-даа хүннүң-даңның шоюгун каап,
анаа «чакпыыл», эжен көвсөй энгийн сөстөр аразында
казып-даа бол,

шаңнатканым «эргимним» дээн
чаңгыс-ла сөс
сагыжымны куюмнадып, дүймедирге,
пөккенимден орук дургаар
оогун чордум...

Антон УЕРЖАА

АЛАЖЫМГА

«Тыва кижик чанар дээнде, бөргү уштуруп чыдып
кагза-даа, хая көрүнмөс».

Чоннуң чеченинден.

Тос арт ажыр, тос хем кежир — талыгырдан
Тоянчы оглуң сени катап эргип келгеш,
Күскү соокка чаактай берген эриктерин
Күзүрүмүн күдүк басып ошкан тур мен.

Авам олчаан: «Алага баар кончууну» деп
Арай шириин, чемелээн дег болзунзажок,
Мөнгүн саарың хөөкүй ием караа ышкаш
Мөндүңейнип өөрүшкүдөн чайнап чытты.

Сырын-хадың авыарган кара бажым
Сыйбай тудуп, эргеледип чыттап турда,
«Бөргүң кайыл, оглукужуум?! Соогун көр?» деп
Мөгүдексээн хоюг үнүң дыннап кагдым.

«Оруум доскан доктар-моондак көвөй болду,
Ойлук чок хат чылыг бөргүм алгаш барды.
Хайым чүрээм сенче чүткүп, далашкаштың
Хая көрнүр шаам чок болду, төрөөн хемим.

Бөрттү канчаар, ажырбас оң. Оон туржук
Бөрттүг баштан азар чыгап чорааным бар,
Эриктерин каапкаштың ыраан ояар
Эвээш эвес каражаны көрүп келдим.

Ием биле хемим сени көрүп алгаш
Ишти-хөңнүм аарышкызы намдаш кыннып,
Орук-суурда негеп албаан өрөм бар дег,
Оран кезип улчуп-тояп чоруптар мен.

Күскү-часкы когурумнар күжүн дөгөп,
Күжүр ботту чулгуп-силгип, хүртезе-даа,
Адып кагбас Чолум-Бөргүм ийи маагы —
Авам биле Алаш-Хемим силер силер!»

КЫЗЫЛ ХҮНДЕ

«Барстарга»¹ боолаткан
Шышың тайга човууртапкан.
Балыг элик бачыдааштын
Сынны кырлай маңнавыткан.

Ыргайларда удудун каан
Ынай төлүн сагынган боор,
Адак сөөлгү күжүн чыгган,
Аткан ок дег, ужугупкан.

Өлүм-хайдан дезе бээр дег,
Өө тындыр шурап орда,
Дестелбестеп аткан ханы
Дээрни безин былчап каапкан.

Чүглүг ышкаш кылайтса-даа,
Чүрээн шиглеп кире берген
Азарганчыг коргулчуннун
Аары шуут-ла дендеп келген.

Харык-күжү үстүп-төнүп,
Кара черже ужун чыда,
Хан-чинден кызыл-мыңгы
Хаяаланган хүнче көргөн:

Өжүп чыткан чырыткыны
Өскүс калыр кыскыл оглу —
Эмиг дилеп элелчиннээн
Эзирий деп бодай каапкан...

¹ «Барс» — аңчы боо марказы.

МАНА-ЛА, САРЫМ

Ыдыктыг солдат хүлээлгем кый деп тур.
Ыракче сенден чарлып чорунтум.
Байырлыг сарым, байырлыг, эжим.
Мана-ла, мана, солдатты мана.

Күзелдер бедик, соруувус быжыг доң,
Хүннүн-не чагаа далаш ужугар.
Оруумга чырык овуруң кывар,
Оран чуртумга ынаамны чүглээр.

Талыгыр ырак застава хайгыылда,
Дайзынның оруун маңаа дозар бис.
Байырлыг, сарым, солдатты мана,
Бады, шын сөзүң камнап чор, мана!

ЧАРА ШАЛААР ЧЕТТИ-ЛЕ

Сени сактып, амыр-дыш чок хөлзеп кээр,
Чежеге дээр хинчектенип дүжээр мен.
Кыстың чүрээн дыңнап билбес, эскербес —
Кыпсынчыг-даа, эгенчиг-даа кончууну.

Өске хамык улуг-биче өргүн чон
Өнгүр, чырык чаражымны магадаар.
Харын сен-не чүнү-даа эскербес —
Караан хаптап алган сен бе, эргимим?

Келир күстен товум көрбес болзунза,
Кежик-чолуң бойлап каар деп барды-ла.
Амыр-дыш чок мени сүрген, тегерген
Ашак-оолдар чара шалаар четти-ле!

□

Виктор ЧОТПУН-ООЛ

ДАГЛАРГА ЙӨРЭЭЛ

Мөнгө шагда көк-көк доштар шуглап алган
Мөнгүн баштыг, эргим төрөөн дагларымга
Кандыг-чүү-даа мээң-биле таварышса,
Каяа-даа бол чораанымда, ынаам кончуг.

Соруум быжыын силерден мен өөрөндим.
Чоргаар боорун силерден мен дөзөп алдым,
Эдээңерге төрүттүңгөш күштүг кылдыр
Эзеңги теп, эрес эр бооп өзүп келдим.

Шимээн-дааштыг хоорайның хөлзээнинге
Чилчиим үстүп туруптар мен, ынчалза-даа
Талыгырда ак-көк өңнүг делгемнерим —
Дагларымны сактып келгөш, чийгөш дээр мен.

Хорумнарлыг тайгаларын эргий кезип,
Кожагарлыг туругларын кырлай базып,
Ховаганнар сүрүп маңнап, чечек сүзүп,
Хостуг, шөлзөн ырым ырлап, өөрүп чордум.

О, даглар, мөңгө даглар! Оранчоктан
Оглуң менче кыйгы салып канчаарың ол?
Өгбелерден өңчү кылдыр дамчып келген
Өшпес от дег ынакшылың медээзи бе?

СЫЛДЫС

Ырак дээрде сылдыстар хөй,
Ынчалза-даа чүглө чаңгыс,
Өскелерден чидиг чырык,
Өжүп болбас, мөңгө күштүг,
Бодап чораан сылдызывыс
Бодувуска ажыдар бис.

Түмөн сылдыс аразындан
Дүмбөй дүне өөрүшкү бооп,
Орук дургаар чырыын чадып,
Октаргайда ужуп чоруур
Сылдызывыс чайнап турда,
Чыда, шиш-даа биске дынымас.

Чылдар солчуу, шуужуу эртер,
Сылдызывыс чырывышаан,
Ынчалза-даа бойдус боду
Ынчаар бүдүп, чаяаттыңган:
Шаа кээрге, чүгө-ле ийик,
Шак ол сылдыс, чүгүрө бээр...

Чырып эрткен истиң соондан,
Чырыш кыңган чаштанчыдан,

Мөнгө дипче чайынналдыр
Мөнгүннелген херелдерин
Чажып, ойнап кыптыкпышаан
Чаа сылдыс төрүттүнер.

Чүгө дизе, октаргайдан
Чүү-даа чүве ис чок барбас:
Өшкөн сылдыс чалар оду
Өжүп читпес, мөңгө болган
Сая-сая чүректерде
Чалбыышталып, чырын чоруур.

□

Эдүард МИЖИТ

ДАЛАЖЫЫЛЫ

Кижилерге экини-ле кылырынче далажыылы.
Өртөмчейде оон бедик буянын чүүл кайыын тыптыр
Өгбслериң бурун шагда чугаалааны дээди шын ол.
Кижилерге экини-ле кылырынче далажыылы.

Өртээп негеп, шаңнал-мактал, алдар-ат-даа манаваалы
Акша алгаш бүдүрүп каан эки херек буян болбас.
Арын-нүүрнү ышкынмаалы, орну кылдыр, аш-даа чорааш.
Өртээп негеп, шаңнал-мактал, алдар-ат-даа манаваалы.

Өскөлөрнүн өөрүшкүлүг хүлүмзүрүү шаңнал болзун.
Чежс-даа каас, үнелиг эт, белек-биле хемчээп болбас.
Сеткилимнүн ханызынга кезээ шагда чырып артар
Өскөлөрнүн өөрүшкүлүг хүлүмзүрүү шаңнал болзун.

Кижилерге экини-ле кылырынче далажыылы,
Өртээп негеп, шаңнал-мактал, алдар-ат-даа манаваалы.
Өскөлөрнүн өөрүшкүлүг хүлүмзүрүү шаңнал болзун.
Кижилерге экини-ле кылырынче далажыылы.

ДУШ

Ашты берген чоорганымны
Эде шуглап чылыглааштын,
Авам менче ээгип келгеш,
Эргеледип көрүп турду.

Авырарган бажым дүгүн
Аяар суйбап, чыттап кааштын,
Айдын дээрде сылдыстарже
Авам менден ырап бар чор...

«Кай баарың ол, авай?» дээштин,
Улаарааштың оттуп келдим.
Караңгы дүн мени дыннааш,
Улуг тынган ышкаш болду.

Сылдыстарның чидиг чыры
Чалгыпкан дег, бүлдеш диди.
Чыырлыш кынган борбак чүрээм
Саргып-ыстап артып калды.

Авам хензиг чажымда-ла
«Аалынче чанган»-даа бол,
Дүне келгеш, оглу мени
Дүжүм болуп чассыткан боор...

Михаил ДУЮНГАР

**АВАМНЫ МЕН
ДҮЖЕЙ БЭЭР МЕН**

Авамны мен дүжей бээр мен.
Аксым-кежиин, өөрүшкүмнү
Өртемчейге мөңгө чаяап,
Өзүм-баарым чылдып келир.

Хоозун дүште ием дириг,
Кожа аалга чораан болур
Эжеш-көвей ажы-төлү
Эдээн базып үглөй бээр бис.

Частын хөглүг келири дег,
Чашкы шаавыс чаны эглир,
Сагыш амыр хойнун орта
Чассып, тенип чыткылаар бис.

Өггө орбас кезээ авам
Өдек-кажаа сыскаан турар.
Тоотпалап амдажыткан
Тогду хою чанынга кээр.

Иевистиң уран холу
Идик-хептиң ойбаан чамаар.
Аъш-чемин кыла каапкаш,
Аалдың иштин шайладыптар.

«Төрээн чуртка, ынак чонга
Төлөптиг бооп өзүнер» деп,

Чагып-сурган, эргеледи,
Чараш, чоргаар хүлүмзүрүүр.

Авамны мен дүжей бээр мен.
Ажыл-ишчи, эргим топтуг
Овуру мээ анаада дег,
Олчаан хөвөөр көстүүн келир.

ЧАЛЫ ШААВЫС АЯЛГАЗЫ

Өртемчейже дужааш бажың көзөнөөндөн
Өткүт үнүп, өөскүп тараан аялганың
Онза хоюг хөглүг үнү мени үдөөн
Орай кезеэ кудумчулап басып ордум.

Сактырымга, дүмбей дээрниц ханызында
Шагжок чырып чивенешкен көвей сылдыс
Ону дыңнааш, имистелген одун көзөп,
Оккур ужуу медээлешкен ышкаш болду.

А мен база орта алзып, сеткил сергеп,
Ала-чайгаар тура дүжүп канчаарым ол?
Кажан, каяа оожургаан чүлдү-чүрөөм
Катап хөлзөп, эрес соруу хайныр чүзүл?

Шагда бир-ле ыржым-шылшың бо дег кезеэ
Сарыым уруг «ынак мен» дөөн эргим шакта
Чавыт бажың сонгазындан амгы бо-ла
Чараш уян аялганы дыңнажык мен.

Оон бээр-ле хөй-ле чылдар каржып эрткен,
Оолдуң, кыстың адазы деп адым алгаан.
Ынчалза-даа чуртталгаже бисти үдөөн
Ынчангы ол хөгжүм үнү уттунмазын.

Сеткил-хөңнүм сени чоктап дүймексей-дир,
Четтинчип аал, менче уткуй келем, ынаам.
Чалы шаавыс тааланчыг бо аялгазын
Сагыш өөртүр дагын дыңнап, кады базаал.

□

Моторк ТИРЧИН

ЫРЫ

«Ужук» сөөрткен тевенени
Узун эдек чажырыпкан.

Уян чүрек ынакшылын
Уруг эжим хойлап алган.

Угулзалыг хөйленимни
Уран уруг аргып берген.
Амыдырал кокпазынче
Аныяк кыс чедип кириген.

Кадык чорза улам эки —
Кадыг ажыл дескешпейн баар.
Ынак болза тергини эки —
Ырлыг, хөглүг чуртун тудар.

МАЛ ЭМЧИЗИ

Чазын менээ эмчи уруг шаан келген,
Час баштыг эзенгилер шыңгырт дирик.
Хавак баары ыжык черде шончалай дег,
Карактары каттырацнап мацнап туржук.

Мөгсөннелген мөөрүктерге турлагзынган
«Мөңгүн» сорлуг киш дег чараш аныяк кыс,
Эът-ханым изинчедир шона каапкан,
Эрес чүрээм кыйбыцнады сога берген.

Хая-чуктуг кашпалдарже ушкан куш дег,
Кара-Дайның дерин үндүр төпсенипкен.
Бедик даглар аразында малчыннарже
Ветеринар кыс мени «дыңнааш» кылайтыпкан...

Салчак САРЫГ-ООЛ

пөште мөөгү

Эзим-арга дүмбейинде семдер пөште
Эптии сүргей кадырып каан мөөгү туру.
Чарлы-чарлы хөмселендир катканындан
Сагыжымга чамдык бодал доюлдурду...

Кайы чайын, каяа үнген мөөгү ирги?
Кажан аскан, кым деп кижини кургатканыл?
Азы ону арга чурттуг динчигеш,
Амды чылын чиир бодааш, ажааган бе?

Чүгө чивээн? Үрелбээн-дир. Тыппааны ол бе?
Чүү болган, дииңни улус боолап каан бе?
Ынчангаштын аскан мөөгү ыглап-ыглан,
Ынчаар кургап, кадын калган турары ол бе?..

Сандан САНДЮ
КАДЫ ЧОРУ

Хүннээректен часты берген
Хүрегелдей чечек ышкаш
Чаражым сен назынымда
Сагыжымдан ыравас сен.

Калбак шыктыг чериң эргип
Катап база аалдап чордум.
Каттырымзаан шырай-арнын,
Кара чажың чүрээмде-дир.

Чымыш-иштиң хайымында
Чындыр карам мени утнас —
Шынчы чүрээ мээң-биле
Чылдар өттүр кады чору.

ЧАСКЫ ЧАГАА

Саамчып келген бодалдарым
Сакпаам алдын ажыннадыр —
Көктүг час-даа моорлап келди,
Хөрек-чүрээм дывылап тур.

Қожамык ыр шелип алгаш,
Қожам кысче аъткарыптайн.
Каттырымзап хүлээп алза,
Карам сен дээш ханылажыыйн:

«Ажык шөлдүг бо-ла черге
Алдар-аттыг чурттаал, сарыым.
Аравыска чассып орап
Ажы-төлдүг болуул, сарыым.

Оргулааштыг бо-ла черге
Омак-хөглүг чурттаал, сарыым.
Ортувуска ойнап орап
Оолдуг, кыстыг болуул, ынаам.

Часкы күзел — чалгын, чүглүт
Чагырга чок кыннып келир.
Чүрээм ырын кожом кызы
Чүмү-биле хүлээп ап көр».

□

Зоя АМЫР-ДОНГАК

УТТУНДУРГАН ЫРЫДА ДЕГ

Ыржым дүне сылдыс ышкаш имистелип.
Ынааң менден ушчок ырап чоруптар сен.
Хөлчүктелген ийи караам ол-ла хевээр
Көрүжүңге шыгжап, бодап чоруур боор сен.

Күскү бойдус алдын-сарыг хевизинге
Хүннүң караа чылчырыктап, чайынналыр —
Хүлүмзүрүүм сени өөртүп келгени ол.
Күзелиң дег эргеленип, таалаар сен.

Санныг хонук эрте бээрге, айттаныр сен.
Сагыш-чүрээң дөстүнместеп далаштырар.
Уттундурган ырыда дег эжиң менче,
Ужар куш дег, сыннар ажыр кылайтыр сен.

ИЕНИҢ ИӨРЭЭЛИ

Чайгы шагның чечээ ышкаш сагланнадыр
Чассыг оглум хүнден хүнче мандып өс-ле!
Ада-чурттуң алдар-адын камгалажыр
Арын-нүүрүң кезээ шагда арыг чорзун!

Чылдар эртер — чырыткылыг хөгжүлдө дээш
Шыдал-күжүң харамнанмайн ажылдаар сен.
Ынай чашка ада болур кежиктиг бол,
Ынааң кыска ынаныштыг идегел бол!

Аван чагыы аа сүт дег буянның бооп,
Амыдырал чырык оруун баштап кагзын.
Узун ырлыг Улуг-Хемниң агымы дег,
Уруг эжиң ынакшылы төнмөс болзун!

БИЛБЕС-ТИР СЕН

Эрте шагда ынакшылым эскербейн,
Эштиң хуузу, найырал деп бодап чордун.

Хайым хоорай ортузунга сенээ душтур.
Карактарың, хүлүмзүрүүң ол-ла хевээр.

Эрткен-барган үелерде чуртталганы
Эскит чокка менээ сөглөп берикседин.
Сеткилимниң ханызында дүвүрелим
Сээниң тыртың, оттурганың билбейн бардын.

Ажыл-иштиң шалыпчызы ынак эжим
Аалында манап олар, билбес-тир сен.
Ынакшылым хайныктырган ынчангы час
Ырым болуп хуула берген, билбес-тир сен.

Николай КУУЛАР
ХАМ-ДЫТ

Хам-Дыт дижир турлаг чер бар.
Кара черден кызыл дыт дег,
Халбактангаш чурттап чоруур
Ханы дазыл — дөзүм ында.

Өртөмчөйже басып үнгөн
Өөмнүң орну ээнзиревээн —
Авам, ачам малын малдап,
Ам-даа ында чурттап олар.

Чүдүвес мен, ынчалза-даа
«Сүнезиним» мынчага дээр
Хайыралыг черин кагбайн,
Хам-Дыт ынчаар эстеп чоруур.

Ырак черден маңаа келгеш,
Ыяш, сугга «чажым чажып»,
Дээди ынаам ыдын минниң,
«Тейлегилээр» кижидир мен.

Хам-Дыт — чуртум, оглуң тояп,
Каггаш баар деп бодабайн көр.
Сериниң шыгым, сен чок болза,
Чечектелбейн, кадың каар мен.

Херлип-көстүп бедээн бажын тууйбузундан
Хензиг көстүр чуга номум чангыс кезээ —
Шүлүүм бижип чадангаштын сактырымга,
Шүүдеп эвес, ойнап орган ышкаш болдум.

Кыжын соокта хоюн сүрген кадарчыга,
Кыдырааштар хондур хынаан башкыларга,
Экскаватор дынын туткан дагжыларга...
Эннешки дег үүлөм долуу кайыл ынчаш?

Ынчалза-даа шүлүүм хөнүп, чазаттынза,
Ындынналган аялганы чалгынналза
Кижилерни хей-аът кирип, ишче баштаар.
Хилис үе эрттирбээним билиндирер.

Ажыглалче чаа киирген бажыңынче
Аалчыларны чалап алган чолдуг бүлө
Өөрүшкүзүн ыры-шоорум бадыткаарга,
Өрөм чок деп, нүүрүм-биле эптежир мен.

Хоозун бодал, куруг сеткил сомналгазы
Чангыс хонмайн, кадып калыр меге сөстөн —
Кояаргал деп алдын солаан хола честөн
Чайлазымза — мага ханмас аксым-кежин.

Улустарның найыралы- литератураларның найыралы

УКРАИНАНЫҢ ЧОГААЛЧЫЛАРЫ

Украин улустуң уран чүүлү болгаш чечен чогаалы канчаар-даа аажок байлак болгаш кайгамчык бурун төөгүлүг. Скороданың, Шевченконуң, Украинканың, Франконуң, Кцюбинскийниң болгаш өске-даа чогаалчыларның чогаалдары чүгле украин улустуң чоргааралы, байлаа, эртинези болбайн, харын делегей культуразының шылгараңгай чогаалдары болуп турар.

Улуг Кобзарь Тарас Григорьевич Шевченконуң адын кайы-даа чоннарның дылында онзагай чылыг хүндүткел, ынакшыл-биле адап турар.

Украин чер эң ылаңгыя тыва кижиниң сеткил-сагыжынга чылыг уярал-биле адаттынар. Ооң черин немец-фашистиг эжелекчилерниң дарлал-күчүглелинден хостаарынга совет улустуң хөй националдыг оолдар-кыстары-биле бир дөмей бодунуң үлүг-хуузуң Тываның эки турачылары кириген.

Тыва номчукчуңуң украин чогаалчыларның чогаалдары-биле таныжылгазы бежен чылдарның эгезинде эгелээн. 1954 чылда Тываның ном үндүрер чери «Украинаның чогаалчылары» деп антологияны үндүрген. Тарас Шевченконуң «Дүш» деп шүлүктериниң ному, Иван Франконуң, Леся Украинканың, Павло Тычинаның, Максим Рыльскийниң, Андрей Малышонуң шүлүктери тыва дылга солун-сеткүүлдерге үнүп тургулаан.

Ленинчи шаңналдың лауреады Олесь Гончарның «Ынакшылдың эрии» деп романының очулгазы база үнген.

Альманахтың амгы бо үндүрүлгезинде Олесь Гончарның «Қара Чоога» деп чечен чугаазың, Борис Олейниктиң, Лина Костенконуң, Иван Драчтың, Дмитро Павлычконуң, Василь Симоненконуң, Виталий Коротичиниң база Тываның комсомол шаңналының лауреады Микола Пшеничныйның шүлүктерин силерниң кичээңгейиңерге бараалгаттывыс, номчукчу.

Кара Чоога

Телефон конгазы оттурупканда карангы хевээр турган. Аппарат кезээде орун чанында. Сыр даң бажында бир кижн шыңгыы негеп турган. Петро Демьянович данзаны сегирин алгаш, торшерни кыпсып, долгаан кижиге ында-хаая сөстөр октагылай каап турган.

Кадайы база оттуп келген, дүңеки конгалар ону шагда-ла кайгатпастаан. Ам канчаар боор, ажил-албаны ындыг кижини. Бир эвес бир черге дээр дешти бээр чүве болза, ынчан эш Гайдамаканы кыйгырар чыгы: Хемчегден ал, чамап көр суг-суг деп... Бир катап чаа чыл дүнезинде хамык улус курантылар даажы дыннап, дашка көдүрүп турда, Петро Демьяновичини стол артындан тургузу соп эккелбежикпе: хоорайның суг дамчыыр хоолайы чарлы берген, доп-дораан хамык чүвени кылгаш, аргазын тывар ужурлуг турган. Хап чоруткаш, үш хонукта келбээн...

Петро Демьяновичиге мурнун былаажып, кады ажилдап турар кижилери ону хүндүлөп турарынга Зося Дмитриевна аажок өөрүүр. Чамдыкта дыңнаарга: «Демьянович шыдаар... Бөгүн ол мэрнин оң талакы холу, а даарта...» дей каапкаш, салаазы-биле өрү айтыгылаар. Ындыг үеде Зося Дмитриевнаның дораа-ла эки хөөнү кирип кээр.

Ашааның бир кижн-биле ам чаа аразында чугаалашкан чугаазындан Кара Чоогада, Петро Демьяновичинин кол тудуунда ам база бир-ле чүве үрелгени анаа билдинген. Кадайы дүвүрөн эгелээн.

— Дүвүрээзин черле үндүрбөңөр — деп данзага бир кижини сагындырган. — Тудугже чоруптуңар. Мен дораан чедес бээр мен... Ооң ол тудуг дээр чүвези — Петро Демьяновичинин кижилери земснарядтар-биле казып кирипкен чери — демги-ле Кара Чоога ол. Ол тудугну Зося Дмитриевна ашааның эң улуг чогаады кылдыр санап чаңчыгып калган, чамдык кижилер ону кабинетке олургаш даап бодап каан, карак чагган меге чүве деп, ол дээш кедизинде барып харыылаар апаар суг-суг дигилеп тургулаан.

Төлевилел «ушта шаап алыры», ону бадыладыры болгаш херек кырында боттандырып эгелээри кайы хире берге ийик! Зося Дмитриевна чамдыкта аңаа дузалажып, эптиг үеде хуулгаазын хүлүмзүрүүн херек кижилерге тө каггылаар турган... Чангыс сөс-биле чугаалаарга, моондак туттунган, ооң улуг делгем мага-боду Чооганы кежилдир чыдылкан, а ооң үстүкү талазында үзе богдунган черинче, шаг шаанда ноян-беглернин

чер хаваны болгаш бөрү ойладыр чыдыг шыргай турган черинче, чоога унунда дөстөк черлер кырынче тууйбу заводтары холуксааларны аксып-ла турар, аксып-ла турар.

Суг аксып тургаш долдурунтарга, чоога барык-ла чиде бээр, чоога-даа артпас, а чаа тывылган сай сыртык кырынга кедизинде барып кылымал хөлчүктүг парк тургустунар, аттракционнарны тургузуптар, адак сөөлүндө, дээрге шаштыккан кедергей улуг аза дээрбээ турунтар — шак ындыг арга-биле Петро Демьяновичиниң шаг шаандагы күзели боттаныр.

Ол Чоога канчаар хилинчектеведи дээр. Азы төлевилелинде кандыг-ла бир частырыглар бар туржук бе, азы хүн эргилдезинге дүүшпөс үедө ажыл эгелээни ол ийикпе...

Бажың ээзи кижиги Чаплин ышкаш чокпак кара эрин салдыг, чараш дүктүг бөрттүг, үнүптеринге белең эжик аксынга доктааган:

— Мен чоруптум.

Чоруурда холун эвилең чайгааш, Петро Демьянович дораан шыңгырай бээр, ынчангаш чолдак күскү тоннуг, өңгүр моюн-ораарлыг мага-боду эжик артынче чиде бээр.

Бажың чанынга Гайдамаканы албан машиназы манап турган. Олурарының мурнунда ол хемче, ортулуктарже шыварап кылдыр көргөн: чер кыдыы чырып, дээрде эртенги шолбан кылаңайнып турган. Шолбанның улуу аажок, чидиг-чидиг кырлаңнарлыг, дээрдөн дүшкөн бүдүмөл бузундузу-даа ышкаш.

— Бөгүн дыка-ла эртежи-дир бис — деп, Петро Демьянович сергелең үн-биле чугаалааш, чолаачының чанынга олурупкаш, айыткан: — Кара Чоогаже.

— Канчаар чоруур бис?

— Адаа-биле... адаккы орук-биле.

Узун моюннуг, чаагында сарыг дүктөрлиг чолаачы дүүнгү хоккей дугайында чугаа эгелээр дээш оралдажырга, Петро Демьянович хоккей сонургакчызы хирезинде бо удаада ойталаан: бөгүн хоккейде чүү боор, Кара Чоога — кол шивишки, ооң бүгү сагыш-сеткили ында.

Адаккы орук-биле чоруурга тудуг адышта чүве дег көстү бээр. Белинге чедир чоогалай казып каан дагның эдээнде эн улуг чооганы кежилдир земснарядтар-биле суг аксып каан күчүлүг плотина көстүп чыдар. Ол дээрге Гайдамаканың боттаның турар күзели-дир. Сугну чаңгыс эвес чыл иштинде хөөлбектеп келген, чооганың бажында ажыл ам-даа чамдыкта элен-тендин-даа болза үргүлчүлевишаан. Кедизинде барып парк ортузунга аттракционнар болгаш аза дээрбээ турар черде хоорай чурттакчылары бо хүн чүс-чүс муң тонна аар довурактыг тулаа суу, тодаргайлаарга кожазында тууйбу заводтарындан үндүр

сордурган суг холуксаалары мөөннөлгөн онгарны көөрлөр. Күштүг насостар артык сугну үндүр сордуруп, суг аксып кургадыр сумуннарже бадырар ужурлуг, ынчалза-даа кезээде техниканың сараалыг чоруундан... Чамдыкта кижиге мугуртай бээр. Кара Чоога-биле элекке месилдежи бергениң ол бе, азы шаандагы кырганнарның чугаазын алырга, бо чер куурумчу чед болганы ол бе?..

Петро Демьянович бо Чооганың эринге өскөн. Эрте-бурунгу шагда Кара Чооганы аза, шулбус, диирең турлаа деп, анаа оларның дүнеки дой кылыр чери деп санаар турган. Бичин Петрик ындыг дүнелерде кортса-даа, суурнун оолдары-биле кады Чоогага барып турганнар — чооганың эң шыргай черинге эн-не коргунчуг үеде — үш дүн ортузунда, караң көрнүр үеде ында чүү болуп турарын көрүксээнде канчап шыдажыр боор... Дүмбей караңгыда дириг оттарны көрүп кааш, адышка салып ап болур; чамдык черлерде озаң ыяштарның ирий берген төжектери чырыткыланы-даа бээр, фантазиязы бай оолдар марс чурттуглар-биле дөмей ногаан карактыг чүвелер-даа көрүп каарлар, — а ол дээрге демги ол аза, шулбустар боттарынын душтуктарын колдуктапкан чоруп турары ол эвес чүве бе?..

Шаанда ындыг турган. Ам кээн сен ол Чооганың аза-шулбузун тарады сывырыпкаш, ону өскертип, ооң орнунга ажылчы чон дыштаныр культурулуг булуңчугашты хол-биле кылган чер кырынга тургузар дээринге чоок кижилериң безин сээн инициативаны билбес, хөңнү чок хүлээп ап турары харааданчыг эвес чүве бе. Төрээн адаң сээн тудуп тургускан чүвениң хүлээп албаан, ол дээрге болган херек-тир. Пенсиялап алгаш, кырган бажыңыңга элээн када чалгаарап олуруп-олуруп, ооң соонда депода таңныылдай бербеди бе. Чоога аксында тейде эрги казанаанда чурттап орар, хостуг үезинде чазанып каап орар. Петро Демьянович оглу болганда кырганга чед бээр, ынчалза-даа аразынче ызырар калдар ыт салыпкан чүве дег, ужурашкан санында-ла моондакталган суг талазы-биле маргыжып үнерлер...

Бир катап адазы төрели кээрге кежээки чем чип ора эмнеттинмес аарыгдан аарый берген авазы верандага ар-сарыг хүннү бадыр чыдар хирезинде ол плотина тутканының соонда оглунга Чоога бажында дээрни бедий берген тудуг дуглай бээрге, аксында улуска кежээки хүн херели четпестеп, ол кижилерге база авазыңга хүн дурту бичии кыскалай бергенинге аажок хомудап чытканын чугаалап орган! Авазы оглун бодунун бичии хомудалы-биле чемелээр дивээн-не боор, ынчалза-даа адазының чугаазындан ол кээргел чок, дошкун частырыг кылдыр дыңналыр болган... Петро Демьянович дыңнаан чүвезин ханы-

зы-биле херекке ап, сеткилиниң ханызындан буруузун минниң калган авазының хомудалын боду хынап көргөн, авазы шынын чугаалаан болган: чоога унун дуй чыдыккан суг моондаа хүн караан дуглай бээрге хензигис када-даа болза, хүн эрте ажа бээр болган, ынчангаш барымдаа барымдаа болуп артып калган... Ол чорук өске кижилер турда, артында-ла аважыгажын-че айтып тургаш, оглунарнын чуртталгазында эн үнелиг кылган чүвезинге халдаарынга чылдагаан боон шыдай аар боор бс? Адазы бодунуң эрги чуртун ышкынары-биле чөпшээрешпес дижиң, ындыг бе дээрге школада башкы угбазы Полина Демьяновна база аңаа өмээржир — ооң чаны-ла ындыг, эрги чүве дугайында маргыжа бергенде, ол ыяавы-ла баррикаданың өске талазында барган турар...

— Сээң кызымаанны билир мен — деп, ол чоокта чаа чугаалаан, — ынчалза-даа чурттакчыларнын саналын чүге херекке албааның ол?.. Чоога чанында чурттап турар кижилернин аан?.. Сээң бодалын езугаар кырында сая-сая тонна чыдыг шалбаа диргелип келген кижилернин аан? А сээң ол келир үдеги аза дээрбээң кымга херек чүвөл?

— Кижилерге!

— Кандыг кижилерге?

— Дириг кижилерге.

— Оон өске сагыш човаар чүве чок де! Мен чамдыкта сактырымга кандыг-бир ниити кижилер дугайында сагыш човап чоруур ышкаш-тыр сен... Ол ниити кижилерни ажылдыр дириг кижилерни, бистерни көрбөс-тир сен...

Шак ындыг чүвени суг дыннагылаар боор чүве-дир. Кымдан? Төрелдеринден!

Оларны чеже дыннаар! Ооң уттуучал, донгун, дүжүметсиг апарганын кым-даа чемелевес. Кижинин кылып чоруур ажылы өскерли бербейн аан, ынчалза-даа шаандагы, эрткен үе кижиге чангыланып келбес деп бе? Үш дүне ортузунда Кара Чооганын карангы шыргайларынга от салып алгаш, бар шаа-биле маннажып, ойнап чорааны, чоога иштинде кара суг чанынга оолак сени эң-не баштай изип, хып турар кылдыр ошкааны... балал-бас. Ол кара суг шагда чок. Хоорайнын эрги ээлери турда кара суг өөжүн алдыкы кудумчу биле трамвай депозун чайынды албазын дээш дүк-биле дуй шаап каан. Кара суглар чок-даа болза, олар кижиге сеткилинде артып калбаан деп бе? Үнчалза-даа кара суглар-биле чурттаар, эрткен-барган чүве-биле кызыгаарланыр үе эвес-тир бо... Дөө ол даг кырында хүрээни көрөм, арыг агаардан база эртенги хүн караандан аргыл каан чүве дег чаражын, хевирлиин, шынын сөглээрге, ооң чанында Чооганы кешкен сээң улуг тудуун аңаа четпес, ындыг-даа болза ону топ-

тап көөр болза күчүлүг, эртем-техника революциязы уктуг чүвени оон тып ап болур.

Чүү-даа чүвени күш-биле чедип алыр! Демагогтар ам-даа бар, кижн бүрүзүнүң аксын хаап шыдавас сен. Адазының эжи, трамвай депозунуң мастери Скакун күүском хуралы болурга-ла ынчаар адап алганы «Кара Чоога айтырыын» көдүрер. Ол депо Цицеронунга улус чаңчыгып калганы шын чүве. Скакун холун көдүрери билек — залга улус шимээргей бээр. Чамдыктары баштарын эгин аразынче суккулаптар, а өскелери шуут хөөреди бээрлер:

— Че, ол ам аа-ла шавар эвеспе...

Ынчангаш чамдыкта ол дузун ажыдыптар турган дээрзин миннир херек! Эрги шагның домактарын тып эккээр, бир катап Гайдамаканың дугайын чугаалааш, «кеземче» деп бурган сөзү тып алгаш, залга улус каттырткан. Петро Демьяновичиниң туразы-биле болган чүве болза ол ындыг узун дылдыг чүвөлери дораан томаартып каар ийик. Хүн чуруму доосту бергенде безин ол Кара Чоога дугайын тайылбырлавышаан турар — ынак аъдын эзертээни ол: төлевилелди хоорайның бүгү чурттакчы чону-биле чүге сүмелешпээнил, чогуум оон ажыы чүл, шүүт үндүрүп турган херээ чүл, бир-тээ ындыг чүве болганда техника хайгааракчызы чүнү көрүп турганы ол суг-суг дээш баар. Скакунга моондактың таваанче киир каккан адагаштар шоолуг быжыг эвес кылдыр сагындырар... Эмин эрттир харыысалгадан чайлаксаар кижн, оон узун чугаазы төнгүже чедир шыдажып, дыннап орап апаар...

Ындыг-даа болза, шак ындыг чаңчаттыныышкыннар кижини дүдүтпес. Үе-шаг каш катап улуг күш-биле ажылдаарын негеп турар, амыдырал сывыртап, бодунуң манын дөгөй бээр. Кадайы ону билири база эки. Демги чаа чыл авариязының соонда ол бажыңыңга үш хонукта келбээн, а ийн караа кылаңнаар кылдыр хирлени бергеш чедип кээрге, ону өөрүп хүлээн алыр:

— Күжүр маадырымны! Арып, чазадакталы берген, аныяк-сый берген-даа ышкаш...

Оон дүвүрөп турганын сактып келгеш, Петро Демьянович чолаачы көрбезин дээш, каттырымзаанын чоорту өжүрүп алган.

Светофор баарыңга трамвай эртерин манаар ужурга тава-рышкан. Вагон эжининде бодунуң кагжыкчызы кышкы бөрттүг, холунда четки туткан демги ол Скакун ирейни көрүп каан. Арны кадайларзыг, карактары чашталып чоруур хирезинде Гайдамаканы ол ырактан-на танып каан. Мандаа база аксын туттунуп шыдаваан, трамвай дугую шаккыңайны бергенде сөглөп каапкан:

— Моондааче баарың ол бе, Петро?.. Сугну шишкииш-биле узар дээш бе?

Ооң эртенги мендилежииникин, ылангыя «шишкииш-биле узар» деп сөстөрү Петро Демьяновичини хомудаткан. Олар дээш эвес, өскө кижилер, сактырга кандыг-бир ниити кижилер дээш бар шаг-биле шырбайып чоруур-даа ышкаш сен. Далаш кадында октапкан шоолуг эвес «шишкииш-биле узар» деп сөстөр Петро Демьяновичиге дээп, ооң сеткил-сагыжып саймаарады берген. Хей черге күш үндүрүп турар эвес ыйнаан деп бодал ону чамдыкта чигиндирип, ооң иштики туружун божаңнаткылай бээр турган. Ол тудугуң онза херээ турган бе? Ооң дүңсөттүп келгеш, «бадылаар бе» азы «бадылаас бе» деп боданып олурганың кым-даа, кадайы безин өскөрбөй турган... Кара Чоогага шуут хол дегбээни дээр эвес чүө бе? Ону бок төгөр чер кылып алзын деп бе? Кайы шагда тей кырынга хүрээ база турбаан-на болгай, ону тудуп тургузуптарга бойдустуң чурумалы өскөрлүк бербейчикпе. Ам чүл, үе-шагның агымы доктаай бергени ол бе? Дөпшилге кижиниң мурнунга бодунуң иегелделерин салбааны ол бе? Орай-даа, эрте-даа болза Кара Чоогага бульдозер черле чеде бээр. Бир-ле чадазынга сен чигзине берген джик сен? Херекти ол өскөртүп турган бе? Тудуг ыраан тудум сенден, сээң күзөл-соруундан шоолуг хамаарышпастай бээр, боду тускайлаң амыдырай бээр. Чеже кижилерни, механизмерни, кошкул-хөреңгини киириштирген деп (сөстүң кончуун!)... Тоолчургу амырга-моос роботтар тура халыышкын үндүргөш, кижиге чагыртпайн барган деп бир-ле черге номчаан мен — шак ындыг байдалга таваржы берзе кончуг. Сээң чогаадып алган чүөң сени эзерден чайып кагбазын көрөм...

Белен эвес болгай аан, ынчалза-даа кымга ам блен деп? Чамдыкта сагышка кирип чорбаан чүө тыптыгылап келгеш, бодунуң эдилгелерин кииргилээр. Ам безин күчүлүг насостар херек, ону кайыын тывар, суг сордурар система идгел чок, техника хайгааралы база адырылбастааш туруп берген, тайылбыр берип четтикпес сен... Бир эвес бо удаада ооң киржилгези чокка эрте берген болза деп бодал ооң бажынга кире хонуп келген, — бир-ле дугаар Асуаны-биле (чоок кижилериниң баштак сөзү) ужуражылгадан ойталаар күзөл аңаа тывылганы ол. Ынчалза-даа халдып-ла олар, аанайтыын орукта светофорлар үргүлчү ногаан чырык көргүзө-дир эвеспе...

Бо эртениң магалың! Марттың мындыг чаагай эртениңде хемде корзагар доштар чарлып-частып турда, а ортулуктарда кызыл-хаактарның хүрөң-кызыл өңү кирип турда, сени багай байдал, ажил-албан шүүдели манап турар черже база катан

чөрүлдээлер сайгарар, бир кижини кончуур, катап-катап комунал ажыл-агый ажылдакчылары-биле тууйбу заводтарының аразында төнмөс-батпас чаргы-чаалызын үзөр черже салбайтын бар чыдар сен...

Шаанда ээлчег төнерге адазын уткуп барып турганы черинде трамвай депозунуң хааннар чевээ ышкаш төгерик чавыс бажынын эрткеш, Петро Демьяновичиниң сагыш-сеткили чырыш кылынган — өске кижиге келген эвес, ооң күш-ажылчы стажы моон эгелээн-не болгай. Петро Демьяновичиниң мурнунда ла кылайты шып каан. эртеги шагның кудумчузунда солун садар киоск чанынга чолаачыны доктааткан. Моортан, бо точкадан, ооң тудуу эң-не тода көстүр. Хамыкты мурнай даг кырында эртенги булуттар аразында шимдине берген чүве дег алдын баштыг өргээлер каракка илдигип кээр, ооң кожазында кубизм үезинде сайзыраан «тумба» дээр бора тудуг чара теп үнүп чыдар, а оң талазында Кара Чоога чоорту чингелеп чоруй шөйлүн өскей берген, үнөр дөзүн кедергей улуг моондак чал-биле дуй шаптырып алган. Чалдың улуун чүү дээр! Чоога аксында кижилерге хүн караан бичии кызырган-даа болза, кедизинде барып ону үнелээрлер, чүгө дизе чаагайжыдылга соонда, ылангыя бедик моондак кырынга Семирамида кадынның келир үдеги сесерликтери саглаңайны бээрге, хамык чүвө көстү бээр! Тудуг үргүлчүлевишаан, моон көөрге чал кырында чүгүрүшкен кижилериниң бичии дурт-сыны көстүп турар, оларнын барааны безип Петро Демьяновичини оожургадыр: бир эвес кижилер туружунда чүвө болза коргунчуг чүвө чок. Часкы сарыг суг плотинанын мага-бодундан бичии сыстып турар, ынчалза-даа эрткен чазын база ындыг болган, ажырбайн барган-на болгай...

Марттың часкы агаары магаданчыг. Ларекка арнында сорбулуг инвалид кижиге коляскалыг чедип келген, ол эш Гайдамаканы танываан хире, ону көнгүс билбес-даа чадавас, эртеги туристер кылдыр-даа санаан чадавас, олар даг кырында архитектура чурумалын кайгап, ооң деннээр чүвө чок каас чаражын фото-чурукка тырттырып аар дээш чамдыкта ийи-чангыстап, чамдыкта бөлүк-бөлүү-биле көстүгүлөп кээр чүвө.

— Кара Чоога бо-ла болгай — деп, инвалид Петро Демьяновичиге тайылбыр херек деп бодааш, чугаалаан.— Фашнст чыланнар анаа кижилерни боолап өлүрүп турган болбазыкпе.

— Мен билир мен — деп, Гайдамака хомулап харыылаан.

Барып-барып анаа ону тайылбырлаан херээ-даа чок: эжелеп алыышкын үезинде Кара Чоогага хамаарышкан трагедияны ол үеде бичии оолак-даа турган болза эки билир.

— Кончуг берге байдалдар тургулаан, а ам...

— «Ам» кандыг-дыр? — деп, Гайдамака шынгыы айтырган

— Карак чагган чүве-дир! Баш кырынга ол хире улуг хем-
ээлдиг мөөң шалбаа азып каап деп — дээш, Кара Чоогаже чи-
геш кылынгаш, хорадаан хөөн-биле инвалид чугаалааш, таак-
пылай берген.

— Чоога кудумчузунче! — деп, чолаачыга Гайдамака ажы-
нып айыткан. Чоога кудумчузу мугур-даа болза, Чоогадан өске
баар чери чок-даа болза, Гайдамакага ол эргим, чүге дээрге ол
ооң чаш шааның кудумчузу-дур. Ыргак-дагыр, мынчага дээр
кылайты шыптынмаан (ону кылыр чай чок) кудумчу үсге ка-
рара берген бажыңчыгаштарның аразы-биле, трамвай, демир-
орук ажылдакчылары, балыкчылар болгаш өске-даа күш-ажыл-
чы кижилер чурттап турар ажылчын турлагның таарымчалыг
херимнеринин аразы-биле Чооганы өрү чоктай берген.
Чазап каан казапчалыг, вишня сыптарының аразында эргиж-
рей берген серижигештерлиг болгаш тууйбу казанактарлыг,
карара берген көге-буга турар черлерлиг ол эрте-бурунгу ба-
жыңчыгаштар — бо бүгү бир катап чедип келгеш, өрте-күнесин
доктааткаш, ээлериң өске черлерже, хем ол чарыында аккан
элезин кырында өзүп келген микрорайоннарже көжүргүлүңкеш,
дүвүрөди бээрин кылайты манап органзыг-даа.

Петро Демьяновичден ангыда каш-ла кижиге ындыг болу-
рун билир турган. Чоога кудумчузунун төөгүзүн база каш-ла
кижиге билир, ооң ыржым бажыңчыгаштарынга шаанда револю-
ционерлер болчаг кылып, а подвалдарның бирээзинге чажыт
типография турганын безин бичии Петрик Гайдамака дыннап
өскөн, ынчангаш ол чугаалар кезээде оон сеткилин чоргаарал-
биле долдуруп чораан. Чүү-даа дижир болза, шуурганнарны
шыдажып эрткен, тос-тостун соогунда-даа кижилерниң аразын-
га чылыг харылзаа үспейн чораан ажылчын суурнун езулуг бир
будуу кылдыр бодун бодаарга өөрүнчүг. Шынап-ла, Петро Гай-
дамаканы өйлеп-өйлеп хандыкшыдар чер делегейде кара чаң-
гыс ол. Авазы дириг турда ону бээр онза хаара түдүп турган,
чүге дээрге чүгле манаа бүгү аар үүрге-чүктүн, ажыл-албанга
таарымча чок байдалдын соонда ол езулуг сагыш човаашкынын,
кээргелди дыннап болур турган, чүге дээрге чүгле манаа улуг
кижини бичии, чассыг ат-биле адаар, өртөөн кажан-даа негесес
кызыгаар чок таалалдың чымчак сөстөрүн хайырлап шаннаар
турган.

Чооганың өскерлип турарынга авамның ырмазы сынып
турганы ол бе, Чооганы кежилген хана дээрни дуглап бар чы-
дырда оон сеткил-сагыжы хомудааны ол бе? Ынчаарга төлөви-
лел кылып тургаш, кым ындыг аар-саар чүвени эскерер чүвөл?..

Петро Демьянович адазының хериминин иштинге чеде бер-
геш, аңаа «Волганы» арттырып кааш, оон ынай эрик кырыңче

дыйлайты үнгөн кокпа орук-биле чадаг чоруур деп бодаан — ол дээрге бодунуң тудуунга чедир таныыр апарганы кадыр черлеп чеде бээр ооң эпти-ле ажыглап чаңчыккан маршруду-дур. Ындыг турбуже бөгүн чүве өскерилген. Чоога кудумчузунуң бажындан куду анаа уткуштур бүүгү онгарлардан суг шарылаан. Каяа-даа баарга тайгактаар, тайгыр, «Волганың» дугуйлары чаңгыс черге тырыкыланы бээрге, доктаар ужурга таварышкан, чүгө дизе кызаа кудумчуну кызыл өрт машиназы шуут дуй туруп алган, ооң артында кончуг улуг база бирээ турупкан, хажызында херимнер иштинче шлайгалар шөйүлгөн — шлангаларның бирээзи адазының хериминин иштинче вишня сыптарының аразы-биле кире берген... Ындыг турбуже кайда-даа чүү-даа өрттенмээн.

Подвалдарже суг кирип турары ол, чамдык кижилернин бажынарнынче суг агып эгелээн, үзүктел чок сордурарга-даа чер иштинден үнүп келген чүве дег суг дораан тыптып кээр... Өрт шериглеринин бирээзи машина чанында туруп алган холдарын мунгаргай чада каап турган:

— Та кайыын кээп турар чүве?

— Кижини кайгаар чүү боор — деп, Петро Демьянович хөлүйтүр көрүп алган бар шаг-биле оожум чугаалаарын оралдашпышаан уламчылаан:— Часкы сарыг суг ышкажыл, билдингир херек-тир...

— Чүгле часкы сарыг суг болган чүве болза — деп бир-ле кижини машина артындан чигзинип чугаалаан.

Петро Демьянович чайгаар сырбаш кылынган: а бир эвес шынап-ла чүгле часкы сарыг суг эвес болза? Бир эвес үстүнден куду сээң хөй суг турнуктурган черинден сыстып бадып турар болза?..

Сактырга хамык чүве баш удур көрдүнгөн ышкаш болган. Чооганы кылын чал-плотина дуй алы берген. Ооң соонда холуксаа кудар, сай сыртык тургузар, артык сугну аксыр бугаларже кириптер... Суг дүвүнге довурак, дой дораан тырылдыр чыдыптар, оон ыңай тап-биле чоруй баар... Ынчаар бодап каан турган. «Кара Чоогага телевизилекчилернин мактап турар сай сыртында идегел бар бе?— деп дүвүренчиг бодап бир-ле дугаар башка чык дээн.— Тууйбу заводтарындан бадырган суг-биле часкы сарыг суг каттышкаш хөөлбекти ажа бербээн деп бе?..»

Эрик кырынче, плотинаже, далашпааже хоржок: ында чүү бооп турар чүвөл? Херим иштинде адазынга барбаан — кырганның сенче, сээң кырганның көөр шааң чок. Балыктап кедер сапыктарын дөңмээнге чедир даапкан, дүндүгүр арынның кырган моондак согунаны мойнунда азып алган казанактан чүү-

хөө үндүрүү турган. Барык маңнан бар чыткан оглу мендиле-жирге херим ажылдыр чивеш кылынгаш, көге-буга турар чер-нин чагыларынга согунаны көзүлдүр азып, аңаа кажан-даа суг четпес хирезинде-ле часкы суг үеринин мурнунда чүве дег ол оозун кылып турган.

— Чүгө көжө бердин, ачай?— деп, Гайдамака ачазын сер-гек кижин бооп кыйгырган.— Улус коргутпаңар...

— Мен улус коргутпайн тур мен, бо суг — дээш, кырган хөндүрлүп келген.— Бөгүн казанактарже кирер, а даарта... Суг деп чүве-дир ол!

Сагыш-сеткили элээн чемирли берген биче Гайдамака ка-дыр эл кырынче үнөр оруктап бурунгаар басыпкан. Тайып-тай-гактап, шырыштар баштарындан туттунуп чорааш, базым санап тудуг талазынче өрү үнүп чыткан. Бо даг эдээнде ам-даа улус чурттаваан, Кара Чооганың оң талазында чанагаш тей-лер кырында революция мурнундагы шагда туттунган эмнелге черинин чавыс бажыңнары агарып турар. Петро Демьянови-чиге мында тей, сүүр база деспек бүрүзү шаандан тура таныш, бир тей кырында шаанда оолдар хол бөмбүү ойнап турган черде эмнелгеде чыдар кижилер мөөңөжиш турары көзүлгөн. Бөлүк кижилер холдарын чайгаш, Чооганы кеже берген пло-тинаже дүвүрээзинниг айытпышаан бир-ле чүве чугаалап ту-рар хире. «Чүү ындыг митинг кылып турар улус боор?— деп, Петро Демьянович өрү үнмүшаан хөңнү чок боданган.

Кадыр хавактан бодунуң тудуунче оожум-даа болза чоок-шулаан тудум ол улгадып, харын-даа түрлүг кылдыр көзүлгөн. «Чок, бис халас ажыл кылбаан бис»— деп хире-хире бодунуң чогаадыынче өрү көргүлээш, ол бодан чораан. Сагыш-сеткилге тиилекчи бодал, ат-алдар сүрөр чорук оон дүвүрелин басып чораан.

Кокла орук дыйлайып чоруй хавакты өрү өскээш, ам чоога иштинче куду бадып каан, ында бузук шилдер болгаш янзы-бүрү синтетика эңмежок, ону өрт безин чивес; оон соонда орук база катап эрип чыдар дой кыры-биле өрү чоктаан, кылаш-таарга тайгыры аажок апарган; чамдыкта даштыкы, каучук улдуннуг идий-биле адаанче чуглуп бады барбас дээш кадыр черде кожая берген турар черликший берген шырыштарны сегирип аарга сугга хөөп, ирий берген дой хөзүндө дазылдар шала турлуп, арай боорда ызыртынып чыдарлар. Бир черде орук хажыызында калчан баштыг, смиреш, спортчу костюмнуг халашкан офицер Перегуда, Петро Демьяновичинин эрги та-ныжы эртенги сула шимчээшкиннер кылып турган; дис кырын-га олура дүжүп алгаш, чоогунда ыяш чанынга барып, ыяш унун шимчедир дээн ышкаш күш-биле иткилевишаан, аңаа базз элээн мергежилгелерни кылган.

— Ыяшты куспактаптаалы!— деп менди орнунга Гайдамакага индий йогтарның девизин ол алгырган.

— Куспактаалы!— деп, Гайдамака ол баштакка харыялаарга, халашкан офицер ийи холу-биле куу сыражыгашты ит-килевишаан турган.

Чер шуут чырып келген, үстүкү хоорайның бажыңнарынын кырын хүн херели шона берген. Кылаштааш чылыга берген Петро Демьянович хая көрүнгөн. Ортулуктар артындан үнүп келген хүн чаш хаактар бажынга херелдерин төп, магалыгчаагайы-биле, бо минуталарның байырланчыг ужур-утказы-биле Петро Демьяновичини кайгаткан. Кайгамчык чүве, мунгагдап-даа келгеш безин авазының хүлүмзүрүүн, төлөптиг чоруктуң, чымчак сеткилдин, октаргайда эң эки чүвөлөрник дээжизи сиңниккен авазын, төгөрүк арынның авазын хүн караа кезээде сагындырап турган. Авазы аарып турда, Зосяның шыңгы негелдесинге алыскаш, Чер ортузу далайынче хап чоруй барганын мынчага дээр ол өршээвес. Авазы маңаа сөөлгү катап оглун көрүп аар дээш хүннүн-не ооң келирин манап бүрлүп бар чыдырда, ол чүнү-даа эскербейн фотоаппарат астып алгаш. Геркуланум биле Помпейниң бузундуларының аразынга кайы шагда амыдырал хайныгып, а ооң соонда эсти берген хоорайларның артыын магадап, катастрофаның дал ортузунга турган болгаш от дег вулкан хүлүнге бузурнуруп өрттөнгөн эртеги шагның кижилериниң аймааралын бодаарын оралдажып чораан...

Адаанда, Кара Чооганың дүвүндө санитар инспекциязының ынаар ис баспааны улуг бок оваалары чыткылаан. Петро Демьянович ону демдегелеп алган. Өрү өскөп чыткаш, эрткен оруун караа-биле хемчээп чораан: кайы хире чоруурул деп? Эрип чыдар оруктун ындыг тайгыр апаарын херекке албаан болган. Ындыг турбуже тудуг бичин-даа болза чоокшулап орап, чалдың мага-бодундан сыстып үнгөш, хүнге чайнаан дүвүренчиг хорулааштар, боралчак суглар дээрниң чартыын дуй алып, хемчээл талазы-биле улгадып кел чытканзыг. Ам тудугда бир-ле өштүг чүве тывылган, ооң дарбайтыр хөөлбектени бергени бир-ле бак чүве сагындырып, моондакта суг кедергей теренслии, хөөп кел чыткан. Ону эге баштай көрүп каан чүве дег, бир шагда Нева хемниң кыдыында хүлөр аъттыг кижинин баарынга чудуруун арнып, кыжанып турган эрес оолчугаш хенертен угаанга кирип, оон: «Сени чүү боор!.. Сээн күш-күчүн чеже-даа улуг болза, сенден кортпас мен, шулбус...» суг-суг дээнин сагынган.

Ынаар адаанда чидиг болгаш ужуру билдинмес сирена алгырган. Өрт машиназы чоор бе? Ол кайгай бергеш, адаанда

кижилерже, оларнын уунче дурген эргиле хонуп келген, ынчаарга ол-ла дораан баш кырынга дирс дээн соонда, анаа эвес дааш үнгеш, канчаар-даа аажок улуг үрегдээшкин хамык чүвени силгипкен. Ол өрү көргеш, ооң тудуу оожум тырттырган кино-чурук дег аяр чуурлун, буступ бар чыдарын көре тыртып каан, хенертен довурак-доозун, сай-даш холумактыг кара хорлааш Ниагараның аза-шулбус алгы-кышкызы ышкаш доктар аргажок куду чуглуп баткан. Үстүнден куду селбегер челдиг кылыктанган кара арзыланнар анаа уткуштур ужугун баткылаан.

Коргун четтикпээн, коргар шаа чок болган. Ол ажынган аайы-биле бурунгаар ушта халааш, холдарын чада тудуп алгаш, анаа дээп дидинмес хире кел чыдар кара Ниагараже уткуштур маннапкан. Бодунун тура-соруунуң күжү-биле ону ол доктаадыр деп бодаан. Суг халавы динмиреп, чоокшулап, оруунуң аксында чүвени чуура шаап чоруп орган. Гайдамака тейлер кырында кижилерниң алгы-кышкызын, уё-човуурун дыңнап четтиккен, халашкан офицер үн эвес үн үндүрүп, будуктар аразы-биле сарбашкын ышкаш ыяш кырынче үнүп бар чытканын карааның ужу-биле көргөн...

Ол боду албаарай берген, коргарын уттупкаш, чаңгыс чүве күзеп турган: хеп-хенертен киржи каапкаш, ол кара күштү доктаадыптар хуулгаазын чүве болза деп. «Бодуң туттун, күзеп чораан чүвө ол... Сеңээ кеземче ол-дур, кеземче...» Ол ышкаш чазык-чамдык бодалдар ооң бажынга кирип турган, кажан ооң чанынга частышкын болганының соонда, дээрже чалбыыш дүндүүштели бээрге, ам ол корга берген: газтыг дузалал станциязын үерлээн суг чууй шааптарга, газ чазылгаш, кыва бергени ол-дур. Көргүрөөн дааш, кызаннаашкын, дазылы-биле турулгаш барып дүшкен ыяштар ооң кырынче ужугуп кел чыткан...

— Манна! Ширбиптер!— дээн кижини үнү чанында тей кырындап дыңналган.

Ол ажынып, ыядып, ийни куду маннапкан.

Аза-шулбус динмирээшкини чоокшулап, Чооганың дүвүнде кызыл-мынгы суг агымы чээрген ыяштарны, аар-саар хааржактарны, демир доскаарларны чууй шаап бар чыдар; доштуг суг агымы Гайдамаканын арнынга каккаш, турган черин дазылы-биле кады тура шаап алгаш баарга, ооң дүктүг бөргү салдап бар чыткан. Күзүрүмнүг агымга алыскан Гайдамака ийи холу-биле сыын мыйызы ышкаш дазылдан сегирип аарга, ол ооң-биле кады андарылгаш, боралгакче шимдине берген, салдап үнүп келгеш, Гайдамака бо чырык черни база катап көрүп алзын дээнзиг суг кырынче ону үндүр идипкен.

Дазылды ээргийштерге ол-бо талазынче, өрү-куду октагы лаарга, ол сугга дүшкен кижиге ышкаш дазылдан салдынмай, чүү болганын, кандыг күш ону бо доктаадыр аргажок суг божазынын аразында силгип турар чүвөл дээрзин туюлунга чедир медресеп билбейн чораан. А карак чивеш дээр аразында суг кырынга үнүп келир үезинде дааш-шимээн өттүр тей кырында кижилернин кыпсынчыг алгы-кышкызын дыңнааш, амытын алыр салым ында кылдыр сагындырган. Алгы-кышкы, үөчөвуур-биле катый үер суу ону аппарат чыдар, божаланчак кара суг Гайдамаканы күзүрүм ышкаш октагылап, бузук херимнер, казапчалар, чоокшулаарындан аажок коргуп чорааны сывырындак баглап каан адагаштар-биле кады чууй шаап алгаш бадып чыткан. Демир доскаар оон бир эктинге, бузук херим еске эктинге, оон база бир чүве мага-ботка үзүптерге бажы дескинн, караа шокараңайны берген, мээ-медресели ышкындырган, чырык өртемчей аңаа эгилбестээн...

Бо черге тоолчургу чугааларны үр-ле сактырлар, сая-сая тонна божаланчак кара малгаш холушкан суг бузулган плотина дамчыштыр үстүндөн куду боо огу дег дүргөн ужугуп баткаш, оруунга таварышкан чүве бүрүзүн ширбий шаап алгаш барганынын дугайында коргунчуг чугааларны херек кырында болбаан чүве ышкаш кылдыр амгы бичии чаштар болгаш амдаа төрүттүнмээн ажы-төл дыңнаар... Озал-ондакка таварышкан кижилернин амы-тынын шериг кезектери канчаар камгалап алганын, вертолеттар-биле бажыннар дээвириин кырында орган кижилерни дүжүрүп турганын, чеже-даа кыскаш чидиригден чайлап шыдавайн барганын чугаалаарлар... Эмчиге чыткан аарыг кижилер безин тейлер кырындан Кара Чоогаже чүгүржүп чеде бергеш, боттары аажок коргуп-иргип, сугга дүшкен кижилернин амы-тынын алыр дээш, уруглар садындан бичии уругларны кадыг халаттарынга ораап алгаш, аажок корткан чаш оолдарны хөрээнге чыпшыр куспактапкаш, тей кырынга аппарат турганынын дугайында тоолчургу чугаа эвес, а херек кырында туруп көрбээнзиг эң коргунчуг чүвениң дугайын чугаалап турганнар...

... Петро Демьянович тей кырынга ойталап чыткаш миннип кээрге, бир дугаарында мындыг чүве сагыжынга кирген: «Чүге дирлип келгеним ол? Чүге мээң амы-тыным алганы ол?..»

Оон тынын алган кижилер оон чанында хирлиг өл халаттарлыг, аажок хөлзей бергилээн, үерден ужулган танывас кижизинден карак албайн, оон оңгарлып кел чыдарын кайгап көрүп, чамдыктары оон дирлип кээринге шоолуг бүзүрөвейин ээгиң алгаш, топтап көрүп тургулааннар. Оларнын бирээзи мунгаргай карактарлыг кижиге айтырган:

— Судтан коргуп тур сен бе?

Чок, ол судтан кортпас. Эң коргунчуг чүве эрте бергени ол. Бо бүгү шынап-ла болган болгаш ол малгаштыг боралгак-ка шымнып, бир-ле энгимежс өлүп бадып чытканынга ам-даа бүзүрөвес... Ачам кайдал? Дириг артчык ирги бе? Адаанда бир черден, боралгак суг ындындан төлевилелдин техника талазы-биле чедимче чогулга хордаан үннер, андарлы берген трамвай вагонунун дугайында медээлер дыңналып турган... Дембээрел бе? О, ол ам дембээрел оранынче шимеш дээр аргалыг турган болза!

Кайы хире үе эрткени ол? Карак чивеш дээр аразы бе, азы мөнгө үе бе? Ынчалза-даа эртен хевээр, часкы дээр ак-көк кылдыр көзүлгөн, а адаанда... Ужуру билдинмес, куруг бодаа бажынга кирген. Сесерликтер чок, кудумчу арлы берген, Чоо-гада бажыңчыгаштарны үер каш секунда иштинде чылгай каапкан. Чаш назынында чурттап өскөн чериң ыржым-шып-шын, Помпея ышкаш чаа чаттыгган элезин-довурак адаанда куурара берген чыдыр.

Шимченир дээш оралдажырга, сылба шаап каан мага-боттун аарышкылы ооң дириг артканын сагындырган.

— Судтан коргуп тур сен бе?— деп бир хилинчектенгени кончуг, сарыг салдыг эр эзулуг кээргел-биле Гайдамакаже ээк-кеш айтырган. Дирлип келген кижини үстүкү хоорайже, ооң ансамбльдарынче көргөн. Чүглө Гайдамаканын тудуундан өске-ында бүгү чүве туружунда хевээр: Чоога бажында суг моон-даанын ханазы турган черден дээр кылайып келген. Чирли берген черинден чаш чораан үези-ле олчаан авазы база катап шаннаан чүве дег ак-көк дээр көстүп келген.

Дмитро ПАВЛЫЧКО
ТУК

Шынчы чүрек шуурган, чанлык сорунзалай
Чыжырткайндыр диңмиттелир. Ынчангаштын
Кымны-даа бол, элек иргин аъды хояп.
Хып калды ийин деп хей хомудаванар.

Коргуп-сүртеп чоруур болза — чүрээнни
Хос хөрээнден ушта соп октапкаш,
Чамашкы эскитти орнунга дыгып ал,
Чаңныктан сээң камгалалың ол болзун.

Ооң соонда чаңнык удур бажыңыңдан
Маңнап үнме; пөс чүректиг амытанның
Маадыр мен деп баажыланган ажыы чегей.

Ол пөс харын өлзүнзежок тук болбас, а
Маадырның чүрээнден хан-на дамдылаза,
Ораннарга киискиир тук бооп дораан хуулар...

КУЛУНЧАК

Қалгып эрткен оруун көрбезин дээш ээзи
Қарактарын дуглай челин бадырып каан,
Шанактыг бе аъттар-биле хөөрже шиглей
Шагжок, таваар элеңгирлеп чоруп орган.

Қачыгдалдыг кижилерге чашпаалаанзыг,
Қарактары халыпталган ол малдарның
Угаанныыңдан ажыг-шүжүг намдай бербес,
Уян, чымчаа сеткил балыын домнай албас.

А шанак чанында кулун дешкилектеп,
Авазының эмиинче-даа чүткүгүлээр,
Хааржак адаанда сигенни-даа үнгүштээр,

Аанакайын, дагалаваан дуюу-биле
Қасқаннанып. тура дүшкөш, киштегилээр —
Қарак чажы ону чаптааш, харын кевер.

Борис ОЛЕЙНИК

АВА

Алгырбанар, шүлүкчүлөр!
Шала оожум!

Ава кижини суур кыдыы
кырланда тур.

Эгин ажыр
чеди өңнүг чөлээш чүктээн,
Эжил-хайган тараа ышкаш,
тарап турган

Репродуктор медээлерин дыңнаалап тур...
Ава күжүр ыт-дааш чок ыглап-ла тур,
Эртеменнер дыңнадыыңга таарзынмай-дыр,
Чүү-даа хөлчөк дүүрөп турар ававыс-тыр:

«А оортан,

космостан, келбейн барза.»

Солуннарга бар-ла шаанче алгыржырлар,
Солун номнар ша-даа четлес бижиттинер,
Тураскаалдар, чурук-хөрүк, кино-чурук...
Тургустунар, парлаттынар, бүдүртүнер.
Ава күжүр ол-ла хевээр оол чок артар...
Дээрже ушкан,

кайда-чүдө оглу дээштин
Дээрге тейлеп, баалыкта туруп-ла тур.
Хаваанарны, шүлүкчүлөр, дүгдүнменер,
Хайыралыг оглун ава уткуп алзын.

* * *

Ынак кыска кагдырылса, кемдеп болур,
Чактырлыг боо чазылбайн, шак-даа дүжөр,
Ырак сылдыс имистелип, өжүп болур.
Сактыышкын-на сагыжыңга хевээр артар.
Сактыышкынны өскертип-даа тургулады,
Ооң боду кажанда-даа кижиге сатпас.
Өскөөр кылдыр көрүнчүк-даа көргүзүп боор.
Өлүмнү-даа кызып-кызып нүгүлдөп боор —
Ону кылган кижилерге буруу дүшнөс.
Чүглө чаңгыс чүрөөңгө-лө бүзүрөп чор.
Чүрөөң хопта.

Ооң боду хоптап билбес.

Чажыртынар хептен кеткеш,

та каттыр, та ыгла.

«Арның кайыл сээң?» дижиң, сени топтаар.
Аралашкан эштеринден, өөрүндөн
Арын-бапты чажырып-даа болур дижиң,
Мага-ботту —

бодуну дуглай албас сен.

Сактыышкының база чүрөөң

сенде тудуш.

Олардан сээң чажыртынар чериң-даа чок.
Магеланнар дөгөрезиге чидип-чидип,
Оран-чуртка чанып келгеш, өлчүктөр чоп!

ИЛБИЛИГ ИРЕЙ

1.

Ак-ак шөлдер эргий кезип,
Ак салдыг ирей чоруп каар.

Койгунактар ону дозуп,
Кожаалыктап халчып кээр.

Адыр-дүүрге чүктөпкөн боор,
Аңчы ыдын эдертип кээр.
Одаг кыпсыр агбаннарны
Оозу харын эккелчип бээр.

Койгунактар октар эвес,
Кадып калган каттар эккээр.
— Хоптаныр-дыр, кырган-ачай,
Каарганны боола — дижир.

— Ам канчаар, каттар-биле
Адып көрейн, дөспөстөрүм!
Боовусту октап аал — дээр.
— Боолаңар! — деп, чир-шон дүжөр.

Каарган кадык, ужуп чой баар —
Каарганга каттар четпээн.
Дайказында октар хевээр.
Даарга олар херек апаар.

— Ындыг але?
— Ындыг — дижиң,
Койгунактар чир шон дүжөр.
Ынчангаштын демги ирей
Кода-суурга өөрүп келир...

Өгбевистин боолапканы
Кады — огу черге дүшкөш,
Өзүп орар шетчиктер бооп,
Катап база дирлип келген.

2.

Чаштар ышкаш, караа хөглүг
Чазык ирей — илбичини
Өннүктөри база мен-даа
Ол-ла хевээр сактып чор бис.

Адыжынга кушкаш оглун
Азырап-даа чораан ирей.
Оон-биле ужурашса,
Ону кым-даа байырлал дээр.

Аяс дээрде хамык сылдыс
Ак шөлдерни чырытпышаан,
Кавыны чок каттар сөөгүн
Койгунактар эккелбишаан —
Калган ирейни манавышаан.

«Коммунисти бурганчыды бердинер!» деп,
Хорадан-даа турганнарны билир бис.
Артык чүвс чулчуруксаар хөцнүм чок,
Актыг шын дээш туржурунга ынак мен:
Бурган,

ол ирей дег, буяныг болза,
Бурган бо деп,
ол ирейге чүдүүр мен.

—

Иван ДРАЧ

МӨӨГҮЛЭЭШКИН БОДАЛДАРЫ

Эзим ишти мөөгүзүг.
Эге күстүн хаяазы-дыр.
Консервалар савалары
Хорум чер-дир, шымда, оглум.
Каттаар аяң кавызындан
Хааржактан барып дилээл —
Орта ургаш, төккүлөптер
Онгар черлер тикчок ыйнаан.
Мөнгүннелчек шалыңнарны
Чаштаннады сүзүп чорааш,
Мөөгүлөрни хумаа чокка
Саспап каапкан истерге баал.
Ишкеш, октаан шилдер хөй-дүр.
Чара шаап-даа турганнар-дыр,
Прик, хоран мөөгүлөрдө
Чаштынылкан чыткылаар-дыр.
Тенниг, ээрген — элдеп-эзин
Демир-дестин озаңын көр,
Өзүм-үнүш аразындан
Өскээр чыыптаал, дүрген, оглум.
Боларны бис канчаар деп бис?
Демир-хүүрээң сегирип ал...
«Бодун база хүүрээңни тут,
Демнежилтээл, шинме, ачай».

Чииртим бокту боже дажы,
Тамыдыва ургулавыт,—
Чигир дилээн түмөн ары
Таалазын, амыразын.
Граната дадарык бол,
Қыжанмышаан кедеп чыдар.
Шак бо бүгү демир-дести
Шамбылаже аътқарар-дыр.
Боже танкы, ракетаны,
Бомбаларны база киір каг,
Арай деп-ле белен тамы
Аксы ажык чыдар, көрден.
Оон чаагай үүле чок —
Орта ылап бүзүрээр мен.
Харын-на бо ховар ишче
Хамык чонну кыйгырып кел.
Атомнуг мөөгүлерни
Аажок хандыр ижээдип каал,
А оон ам-на делегейнин
Ажы-төлүн чалап кээр бис,
Каттап болгаш мөөгүлөп
Қаткы-хөглүг чораай бис аан.
Куйларындан дилгижектер
Мөөгүлерни эккеп сөңнээр,
Қуштар безин көк-каттарны
Мөндүннеси дажыглап кээр...
Чүс-чүс чылдар дамчаан күзел
Чүгле ынчаар чогаан болза!
Эзим ишти мөөгүзүг,
Энмежок чон олче шуушкан!

АЧАМ ХӨӨРҮНГЕ

Довурактың сөөлүн октаан... Ыржым барган...
Тозан янзы үнүн хөгжүм чалгытпышаан,
Иштим-хөңнүм ханызынче соолаңайнып,
Ийи холум ала-чайгаар суларап тур.

Эргим черде шугладыптың.

Булактарнын
Эге бажын эргеледип чыдар боор сен.
Ыяштарнын, үнүштернин өзеринге
Ынаарга-даа сээң дузаң кайын калыр.

Дазылым сен.

Чокпак баштыг унун-дур мен.
Талыйты-ла чалгынналдыр өстүрер сен.
Саң-дорт болгаш бөдүүн чоруум сенден болур,
Чалданыш чок өдс-чараң дөзеттинер!

Оон соонда дазылымдан адырбайн,
Оранчокта сесерликке олуртуп каар,
Өөрүшкүгө чалгынналган салгалдарның
Өөр-өнер бүлезинге каттыжар бис.

Сөөлгү катап тыныжын мээ

диңмиттиг-даа,
Сөктүп баткан көшке дег аар... Изиг болду...
Дөлем, кадыр эктиң баскан буурул дээр ам
Төлүнүнүң мээң эгиннерим чүңгү болду...

Виталий КОРОТИЧ

ОТ

Джордано Брунону отка ерттедир дээш эккеерге,
ол чыылганнарга чугаалап-тыр:

Мээң хүлүмнү дээргиге салыр силер,
Бурган башкы шипткелди хүлээр ден бе?
Мээң сөөгүм хуюктап каан одаанарга
Буяшныг хүрээ бачыт кылбааны ол бе?
Базымчаны көрүп тура сөөлгү катап
Байгы турган чангыс дилээм дыннап көргер,
Кудай тиинге чадырдан мээ тудун бергер,
Хуунарда чолунар мени чылдып чорзун.
Карактарым чалбыраашка дээспенер,
Чаштарныы бооп, Хүннү көрүп, чайнап чорзун.
Халагым эй, өртемчейни чангыс катап
Чашкы шаам дег эргеленип көрүп алың...
Эң-не сөөлгү тыныш чедир чырык черге
Энерелдиг күзелимден чарылбадым!
Мен ышкаш, Хүннү Чер долганыр деп,
Мээң соомда силерни кым өөредирил?
Дүне ушкан сылдыс оруун кымнар айтыр?
Дүвүрел чок ат-ла болур болдуңар бе?
Барселона база Римниң ламалары
Бачыт хүрүм доюлдуруп албааннар бе?

Силерге мен каргыш салып чоор мен ону,
Аяс кудай ыжым-биле карангылап,
Чидиг октуг чаңныын чайып килеңнезин!
Хулден чалбыыш база катап өөскүп үнер,
Хүнүм кээрге, эртем мени агартып каар.
Мегелеткен кижилерге одум шонма.
Мен ам чалбыраашче шилчий бердим.
Шыным-биле сыныш чокка кады кывайн!
Бээр туруп, одаамга оода чыннып алгар,
Шынны болар өрттедип-даа шыдавастар!

—

Василь СИМОНЕНКО

ЧЕРИМ ЧҮРЭЭ

Шыгырт дивес дубтарлыг арыг кирип,
Сырый, терең сигеннерде мөндүннөшкен
Шалың сүзүп, кызыл-даван маңнап чораан
Чашкы шаамны бо-ла сактып келир-дир мен.

Аныяк болгаш чашкы шаамның хөлзег билбес,
Амыр-шөлээн чылдарында эң-не баштай
Сеткил дойлур делгем, хостуг ырыларга
Черле мөңгө ынакшылым төрүттүнгөп.

Чаагай дүжүт ажаап алыр шөлче эртен
Чалыы кыстар үнүптерге, ырлыг-хөглүг.
Арыг, делгем, өөрүшкүлүг, омак сергек
Аялгалар орук дургаар чаңгыланыр.

Чаагай ишке, амыдырап чурттаарынга
Шак ол ырлар мени чагып, өөрөткен.
Ада-чуртка билим, күжүм өргүүрүмнү
Алызындан каннааннар ол — ырлар чүвө.

Ажыл, күзөл, сөстөргө-даа бисти өөртүп,
Аялгалар чалгын шаңнап, сорук киирген.
Сеткилдерни доюлдурар күштүг чаагай,
Сергек омак, уян чымчак ырлар түн чок.

Өскөн черим — мээң борбак чүреккейим
Хала чокка тиккиледир соп-ла чорза,
Өөрүшкүнү, мунгаралды, чедиишкинни
Кажанда-даа ыры-биле үлежир мен.

ДАЛАЙГА ДАМДЫ

Айдың черде хоойлулар хөй,
Аразында бөдүүнү бар:
Чалбак далай соолбазынга
Чаңгыс дамды арай чегей.

Ээрем далай шуурганнап,
Эрийн ашпа чыдар өйде —
Эге чаңгыс дамды безин
Элбедиптер, үрлөй бээр.

МЕГЕЛЕТКЕН КЫС

Ынчаарда ол кыстың холун хөөн чок туткан,
Ынакшаан ол карактардан өскээр көргөн...
Ыржым дүңсө кыстың баскан улдуннары
Ырадыр-ла токкунайнып чоруй барган.

Көжээленип туруп калган демги эрнин
Көрүжүндө хөлүгүр соок хевээр арткан...
Бажынынын чадазында кыстың ызын
Барык бүдүн хоорай төдү ынчан дыңнаан.

ШАК

Алгырар шак ыглай каапкан:
«Амыр-кадым дорайтаан-дыр.
Ажылдаарым соксай берзе, канчап баар деп?
Амыдырал шимчевейн баар!
Октаргай-даа буурап калыр!
Ой-ой, халап дүшкени ол!
Үе-шагны камгалаңар, оон башка
Үүлө-хинчек көөр силер, чуртталга чок...»
Амдыкы шак дыка-ла үр
Анаа турар, шимчествестээн,
Амыдырал, ынчалза-даа, доктаан кынмаан!

—

Лина КОСТЕНКО

* * *

Даглыг чернин кижилери кайгамчык-тыр.
Даглар ышкаш чоорту кырып, назы дөгүүр.

Эгезинде чалым даштан шуткуп туткан ордузу-даа,
Элээн болгаш ам-на харын мөнгүн бөргүн кедип алыр.

Сагыш-сеткил вектер өттүр чангыланып,
Чангыс эвес аъттар дуюу хорум-дашка кызаңнашкан.
Даглар ышкаш чоорту кырып, амыдыраан
Даглыг черниң кижилери чараш-даа-дыр.

* * *

Чашкы шаамны чаа-дайын өлүрүп каан,
Чараш сылдыс-карактары кыппайн турда,
Эрги хана бузундузу шаарарган
Ээн онгаа эге шүлүүм бижиттинген.

Сесерликтер кырыпканзыг озаңналган,
Сеткип четпес чалбыштыг от хөрлээленген.
Кагып, суксаан үнүш-бойдус харааданчыг,
Карак уунда олар база чалбыраашта.

Аяс турган кудай-дээр-даа хөө-кара.
Ажырымчы чалбырааш-ла меннип турар.
Дүмбей ыш-ла хамык чүүлдү шуглап алган,
Дүдүскектээн далай чалгы сагындырар.

Хаяаланган часкы даң-даа чурукта дег,
Ханга ынчаар бораттырган — кызыл мыңгы.
Бодум ынчан бузундудан үжүк кошкаш,
Бодалдарым бижип орган ышкаш-тыр мен.

Чогум-на ынчан хая көрбейн ойнап, хөглээр
Шокар булут аразынче ужудуп боор
Хезиг үем турган-даа бол, шүлүк кожуп,
Кедеп келген өлүмнү-даа көргөн ийик мен.

Ол-ла бүгү ужуралдар аарышкызы
Оттуг чүрээм ханызында сорбуланган.
Сагыш-сеткил өйүп келир сактышкыннар
Чаа шүлүк бижи дижип ыглажырлар.

Сөске шуткаан сагыш-сеткил дойлууп, ыстаан.
Сөңнөл болган тураскаалзыг эге шүлүүм
Онуга кээп төрүттүнүп, бижиттингеш,
Оран черим кырында ол парлаттырган.

Хүннүг черге шүлүкчүлөр сая чорбаан,
Кедерезе, дөгerezин данзылап боор.
Күлүк маадыр Франсуа Вийон — дээрбечиг-дир,
Гете Вольфанг — дээди улуг дүжүмет-тир.

Садыгжылар, элчиннер дээш кымнар чогул,
Сакпак адаан ажыңнадыр уяңнар бар.
Ордуларга саадап чораан дужаалдыглар,
Оваадайлыг ламалар-даа болуп чораан.

Олар чокта кымнар бижип турганыл ам?
Онза чараш, маадыр, чечен, кайгалы бар.
Ыңчалза-даа кайызы-даа шүлүкчү бооп,
Ыры ышкаш чурттап чоруур мындыг-дыр бо.

Микола ПШЕНИЧНЫЙ

**КЫЗЫГААРЖЫЛАР
ЫРЛАЖЫП ТУРДА...**

Забайкальениң Кызыл туктуг кызыгаар шериг округунуң ыры болгаш таңы ансамблиниң Тыва-нын күрүнениң хөгжүм-шин театрының сценазыңга 1987 чылдың февраль 6-да көргүскен концертинге «Үш чагыг» деп украин ыр база күүсеттинген...

Кызыгааржылар аян тудуп ырлашканнар.
Кыйгы үнү чырык черден чалгынналгаш,
Азия дип ортузундан, чүрээмейниң ханызындан
Агаар дээрже улам бедип кылыттыпкан:
*«Хайыы черде теректи сен кезе бербе,
Канчап билир салым-чолуң ында боорун...»*

Кызыгааржылар туруп алгаш, ырлашканнар,
Кыйгы ыры делегейни камгалашкан.
Бир-ле дипте айның чырыы терек суйбап,
Билдингир-ле кызыгаарны үрөп тур боор.

Ырак черде анай-хаактар, теректерим
Ылап база аян-чорук кылыксаан боор.
Буруңгу-ла үнү-биле шилиреди сымыражып,
Буян-чолду бөмбүрзекке ырлаксаан боор.

Ынчалза-даа күрүнелер аргамчылай
Ынды-бетин кызыгаарлап алган боор-дур.
Ыры харын эрттирилге хереглевейн,
Ындынналып, сеткилдерже шымнып турар.

Эрттирилге, паспорт чок бол, ол-ла харын
Европа, Азияны дыргын эргип, тарап туру.
Октаргайның дүндүүнге-даа чаңгыланыр
Орук-чирийн боду тып ап, эстедип тур.
*«Хажыы черде чаңгыс катты сыга бербе,
Канчап билир чуртталгада өскүс боорун»...*

Экер оолдар ырлап турда, погоннары
Эгиннерде бүрүлөр дег, дагжашканзыг.
Хөгжүм үннүң идии-биле чечектелип,
Хөглүг час бооп тындынып кээп, айдызаанзыг.

Карактарым чажындан-даа ыятпадым.
Калина кат даңны уткуй ыядыр бе?
Хоранналган дамды-шалың база-ла бар...
Ховар чараш каттар оортан кургап калыр.
Каргыш долган адыштар дег кадып калыр,
Кандан бүткен тенниг демир хостуг салбас.

Кижилер-даа, кушкаштар-даа ону ойбас,
Кидин бышкан турар өйде соора көрбес.
Карак чажын ханга немей холуп каанзыг,
Каас өң чок бүлүрээрти бырыжып каар.

Чылыг тынган ораннарда куштар чир шон.
Шыны-биле Африканың чүрээ сирт дээн.
Ол-ла черге кыштап алган болзунарза аар,
Ол-бо талаа хостуг ужуп тургай силер.

Ынчалза-даа куштарның аа буруузу чок.
Ыдык чериниң сагызыны — өннүктерим.
Ырның база мырынай-ла кеми-даа чок,
Ынчалза-даа хөректерни ажыг өөр:
*«Сыгыр даңда кушче черле боолавайн чор,
Шыны-биле ынакшылың сөөлү боору база магат»*

Кызыгааржылар ырлап турду. Оон сөзү —
Кырган, чалыы хамык чоннун эмиглежип,
Чүс-чүс чылда чыып келген эртинеси ол,
Чүрээм өйүп, ыстадып каап турары бо.

Сагыжымга бодап, түннеп оргуладым:
Сая-сая шак-ла мындыг экер эрлер
Улуг диптер хараалдарын камгалажып,
Уйгу-дыш чок үүле кылып турар хире.

Ол-ла бүгү оолдарның кижин бүрү
Оода-ла чаңгыс терек, чаңгыс үпүш олуртунса,
Хайыралыг Чернин кыры канчаар байып,
Каас чараш, кежик-чолдуг апаар ыйнаап...

Кызыгааржылар аян тудуп, ырлашканнар,
Кыйгы үнү чырык черден чалгынналгаш,
Азия дин ортузундан, чүрээмейнин ханызындан
Агаар-дээрже улам бедип кылайтыпкан.

ХЕКЧИГЕШКЕ

Эрте майнын өннери дег,
Эге-ле бөдүүн
Шүлүктөрдөн
Эдип берем, боралчыңнаан
Хекчигежим,
Эткир чүрээм хөөнү-биле
Эжей шишпээш,
Чүктөр санай
Эзиннелдир ужудуптайн,
Хей-аът кирзин.
Малышконун ,Сосюраның
Манган сады
Күжүрлерни чектевейн
Хүлээп алзын.
Чангыс чүгле
Өлүг сеткил уязынче
Чадыкпааны чүглүглерни
Салбайн көөр сен!
Делгемнерге херлип, чаптып
Дээр шаар ужар
Деткимчелиг чалгыннарга
Бүзүрээр мен.
Ындыг-даа бол... чигзине бээр,
Ылавытаар кижилернин
Ыдык сөзүн дыннап чорза
Багай деппе?

АНЫЯК ШҮЛҮКЧҮГЕ

Кыраан соонда, кым-даа черле дыжын хараар,
Хынамчалыг, бодамчалыг топтуг апаар.
Кыраан соонда, шүлүк база биживестээр,
Кылыр иштиң кедилин-не бодаар апаар.

Акшып келгеш, тулган диген генийлер-даа
Алдар-аттың мөнгезинге ынанмастар.
Бети дизе, чөвүн харап, адын сактып,
Мемуарлар шууткаштың олуруптар.

Кыраан соонда, буян бүргээн мерген апаар,
Кылыктанып хорадаарын уттуп алыр...
Шүүт кылбас бурган ышкаш апарбайн,
Шүлүк-биле килеңиээли, өннүктерим.

Леонид ЧАДАМБА

ТАЙМИРА

Тайбың дээрге — аас-кежик.
Мир дээрге — найырал ол.
Далай, диптер, черге, дээрге
Биске чүгле тайбың эргим.

Тайбың биле Мир деп сөс —
Бөгүн чоннун күзели ол.
Тайбың биле Мир дээрге
Бөмбүрзекте маадырлар-дыр.

Ынчангаштын уруувусту
Ынаныштын кызыл чечээ —
Тайбың чарлаан даңгына дээш
Таймира деп адаар-дыр бис.

КУШКАШТАР

Кушкаштарның чараштарын —
Курайлажып ушканнарын,
Кудуруктарын менче чайган
Хураганнар дешкилээнзини.

Ыяштарны санай ужуп,
Ырлашкылап олурганын:
— Ынак өөрлөр, уруг-дарыг,
Ырак ужуп чаржылыңар!

Чалтанчыг хөй хөглүг оолдар:
— Чаржыыл харын, кушкаштар! — деп,
Чалгын кылган ийи холун
Чая-чая халчып турган.

Өөр кушкаш өрү дээрде
Өөрүшкүлүг ужун хөглээн,
Адаанда бо оолдарга
Адаарганчыын кандыг дээрл!

Ужун үнген хамык кушкаш
Уругларга кыйгы салган:
— Чалгыны чок чадаг оолдар,
Шааңар бар бе, чединер че!

Чалгын-чакпа херип алган
Чаяанныг куш — дээр ээзи,
Самолетка олурупкаш,
Чаржы бээр бис, эртер-даа бис!

ДИИЦМЕЙ

Диинмей, Дининмей дижири шын,
Дилги-бөрттүг ирем чораан.
Дииннеп, аннап аъттанырда,
Дилги кежи бөрттүг үнер.

Күскү хүннер моорлан кээрин
Күдүйүпкен манап оар —
Хүнезин-күш, огун-чемзээн
Хүннүн-даңнын хынаан турар.

Күзүрүмнүг хады, пөштер
Күжүр эрни чалап турар.
Күстүн адак айын манап,
Күдүк-дөнмээн шымчып оар.

Алды, диинин айтып чоруур
Акалчыгы дөстүнмейн,
Арга кезип, ээрип маңнап,
Аландырып далаштырар.

Бачым-далаш багай дижир
Барааннарнын сөзү-ле шын,
Багай аңчы эки ыдын
Базыптарда, чемгерер дээр.

Дииннээр хакай бир-ле күзүн
Аңчыларга мынчап хөөрээн:
«Дизиг-дизиг диинниг боорда,
Акалчыгым тодуг турар».

Эки ыды тодуг болза,
Ээрген соонда — олча турар.
Ээзи аңчы баскан соонда,
Эктин долдур чүктөп келир.

Олег СУВАКПИТ

САЛААЛАРЫМ

Салааларым саны каш деп,
Санап тургаш билип аар мен.
Бир холумда:
Бирээ, ийи, үш, дөрт, беш.
Бирээзинде:
Бирээ, ийи, үш, дөрт, беш.

Олар шупту каттышкаштын
Он-дур, беш-беш — он-дур.
Оя сөглээн, шынын сөглээн
Олар шупту аттарлыг де.

Биче, улуг аайы-биле
Билдилиг-даа, ажылгыр-даа.
«Орта чоор бе, шынап бе?» деп,
Олурбайн билип ая че.

Улуг салаа —
Удуртууйн дээр.
Башкы салаа —
Башкылаайн дээр.
Ортаа салаа —
Очулдурайн дээр,
Биче салаа —
Бижээчилээйн дээр.
Хеймер салаа —
Хевилээйн дээр.

Көрбес сен бе, шуптузу-ла
Хөйнү билир эртемденнер.
Ол-даа канчаар,
Оон ынай база дынна.

Бапаа-мадыр — хой кадарзын,
Бажы-курлуг — сиген кессин,
Ортаа-мерген — кажаа тутсун,

Увай-шежек — инек сагзын,
Бичии-мөөмей — анай тутсун.

Салааларым кандыг-дыр чээ,
Салымныг-ла малчыннар аа?
Адыр-адыр,
Ам-даа улам төөгүп берейн.

Матпаадыр —
Баштактаныр.
Бажы-шапы —
Баяннаар.
Ортаа-чечен —
Сйнадыр.
Уян-шээжек —
Улус чалаар.
Бичии-бөөвей —
Бир ыр ырлаар.

Кандыг-дыр чээ, салааларым
Кайгамчык-ла артистер аа?
Мени черле үзе кирбе,
Мени дыннап, доктаадып ал.

Бапаа-матпа —
Бажың тутсун.
Бажы-кашпык —
Машина мунзун.
Ортаа-сайгыт —
Орук кылзын.
Учай-шевер —
Угулзалазын.
Биче-бучук —
Бийир кылзын.

Кылбазы чок, билбези чок
Кыпсынчыг-ла салаалар аа?

Мадыр-бапаа —
Бажың аштазын.
Бажы-чашпык —
Манчы тутсун.
Ортаа-мерген —
Одун салзын.
Уваа-шенек —
Улдуртсун.

Биче-мөөвей —
Биске салзын.

Аыш-чем база кылып билир
Азарганчыг салаалар аа?

Салааларым, шыны херек,
Тывызыкта база кирген.
Сагынгырлар тыпсыннар дээш
Дыцнаачацнап чурттап чоруур.

«Салаа-быдаа садыргай,
Сайын мөгө төгөрик».
(Баажызы этте).

«Адыр-адыр салааларлыг,
Агбан-өгбен хевирлерлиг».
(Баажызы бойдуста).

Тывызыкта киргени ол.
Дыцнаарга-даа аянныг де.

«Улуг-биче алышкылар,
Узаныр алышкылар.
Чарылбас алышкылар,
Чазаныр алышкылар».

«Чүстери хөй,
Чүзүнү чаңгыс алышкылар.
Адыры хөй,
Ажылы чаңгыс алышкылар».

Тывызык бооп чоруурунун
Тывынгырын көрбөс сен бе?

Салааларым саны он бол,
Санаарынга белен-даа бол,
Аразындан суг-даа өтпөс,
Адырып-даа шыдапас сен.

Акы-дунма бүгү чонум
Адыштанган салаалары
Чудуруктар болу берзе,
Шуут-ла кан дег күчүлөр ол.

Эрге-шөлээ, хосталганы,
Эчис чыргал, аас-кежиин
Араатандан камгалап ап,
Ажып тиилээн холдар ол-дур.

Холдарывыс күжү-биле
Чуртталгавыс тургускан бис.
Холдарывыс күжү-биле
Чуртталгавыс хөгжүткен бис.

Холдарывыс тутчуп алгаш,
Акы-дунма болушкан бис.
Холдарывыс тутчуп алгаш,
Амыр тайбың доктааткан бис.

Холдарымның салаалары
Ховар диген эртин-дир.
Амыдырал чечекшиткен
Ажылчыннар — дарганнар-дыр.

Ийи холум салаалары
Игилимни ойнап чорзун!
Ижи-биле, күжү-биле
Ис-чуртум каастап чорзун!

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ
ЭРТЕМНЕРНИҢ БЕДИИНЧЕ

Эртем-билиг чедип аары,—
Ээрем далай кежерп дег.
Шораан берттиг кадыр сынны
Човап шүүдеп ажары дег.
Чүгле эрес, кызымаккай
Чүткүлдүглөр бедиин чедер!

УТКУЙ КЕЛ ЧОР

Школамдан чанып ор мен.
Улут хат кээп хенертен-не:
«Сени алгаш чорууйн»— дээнзиг
Шеле тыртып силгий берди.

Хажымда хөй ыяштарны
Қаржы ол хат командытаан:
Сағлаңайнчып, эгли дүжүп,
Зарядка кылган турлар.

Дески, быжыг баспас болза,
Тендиртир чууй шааптар турда,
Күжүр авам мени кый деп
Күдүйүпкен уткуй кел чор.

ХЕМГЕ

Сыырткыыжым октаарымга,
Чылгычының сыдымы дег,
Сыгырбышаан, ырак мойт дээш,
Шымнып чоруй селеш кынды.

Сыяпайы сыырыпкан-дыр!
Сыыгынга кээп молчурады.
Хеминче ол чүткүүрге-даа
Хензиг эрес салыр эвес!

Эрикче үндүр шеливиттим,
Эмдик аът дег дывылай-дыр.
Оът-сиген, онган чечек
Ораай шаапты, суларады.

ШКОЛАЖЕ

Автомадым, пистолсдим,
Астып алыр селемем-даа,
Адыр-дүүрге, пулемёт дээш
Адар-боолаар чепсээм-не хөй.

Ынчалза-даа шуптузун-на
Ыяштан чазаан эттер чүве.
Оларымны тудуп, суйбап
Ойнап келдим, элей берди.

Өзе берген кижидир мен,
Өөренир үем келген.
Ок-боодан шуут чарлың,
Овааландыр октапкан мен.

Қыдырааштар, номнар чүктеп,
Қызыл чечек холга туткаш,
Школаже үдеттирип,
Ырлыг-хөглүт чорупкан мен.

Каң холдар

Сунгар-оол ийиги класста өөренип турза-даа, бодун болганчок-ла улуг кижиге санай бээр. Боду хылбаң ак болгаш уругларныы ышкаш дыка чуга, хүлүмзүрүг долган шангыр карактарлыг, шала ырбыска боттуг эр-ле болгай.

Ол школага өөренип хүнзээш, чанып кээрге, ада-иези дүштөп каапкан, ажылдап чоруурунга белеткенип турганнар.

— Суугу кырында мүн бар, кудуп иш, оглум — дээн авазының үнү ортаа өрээлден дыңналган.

Оол чунгаш, арнын, холдарын чоттунмушаан, суугу чанынга кээрге, изиг чалыныны кончуг болган. Ол аржыылын азып кааш, сакпың тудазынга холун дээсти каапкаш, алгырыпкан:

— Эв-ээй! Сакпың тудазының изии кончуг чүве-дир, авай!

— Адыр, анаа дегбе! Ачаң барып эзип бээр.

Ачазы улуг өрээлден үнүп келгеш, орту хире мүннүг аар сакпынның бир тудазындан чангыс холдап туткаш, стол кырында чыткан паш таваанга салып каан. Ачазы коридорда тонун кеттингеш, ажылдап чорупкан, а авазы ам-даа өрээлинде хевээр.

Оол мүн-даа ишкенде чок, сакпынның изиг тудазынга салаазын дээсти каап-ла олурган. Авазы аажок чазай дыранып алган бо үнүп келген:

— Чүге чөмөнөмөйн олур сен, оглум?

— Авай! Бо сакпынның тудазының изии кончуг.

— Изиг суугу кырынга турган сакпың изиг болбайн канчаар.

— Ачамның холун чүге чивезил, ынчаш?

— Аа!!— деп, аймаарап чоруй, ава чүвениң ужурун ам-па билип каапкан.

— Ачанның холдарынга чүү чүве деннежир боор! Каң холдар ышкакжыл ол.

— Каң бе!?

— Ийе, кан! Үргүлчү-ле даш, тууйбу-биле хүрежип чоруур холдар кадып, канналып каар чүве ышкакжыл. Изиг-даа, соок-даа чүвени тоовас — кызыл холу-биле сегирип алыр. Шойт-шайт деп-даа турда салбас!

Адазының каң холдарын моон мурнунда чүге топтап көрбөй чораанынга оол бодун пат-ла кайгаттынып олурган.

Адазы кежээ келирге, Сунгар-оол оон кырында-ла барган:

— Каям, ачай, холун!

— Канчаарың ол, адыр чунуп кааптайн?

— Чок! Мен баштай көрүптейн!

Оол канчаар-даа топтап көөрге, тудуп-суйбаарга, ачазы-ның холдары каң-даа, демир-даа эвес болган. Салааларының чоону кончуг, бирээзи-ле бир тудум, сарбагар-ла чүвелер! Кержиниң бүзүргей, кылын болгаш кады кедергей болган.

— Ачай! Авам сээң холдарыңны чүге кан дээрил?

— Та. Аванның бодундан айтыр даан, оглум.

Сунгар-оол ам авазын манааш олурупкан. «Авам шын эвес чугаалаан-дыр: ачамның холдары кан эвес!». Авазы дыка үр болгаш келген.

— Авай! Ачамның холдары кан эвес!

— Ындыг кан эвес болза, сээң дээп чадап кааның кончуг изиг сакпыңны канчап эзип берген деп?

— Ы-ы...

— Канчап билбес сен — ачаң тудугжу кижини ышкажыгай. Тудугжу кижиниң холдары үргүлчү даштар чыыр, тууйбулар элтээр болгаш кан дег быжыгып калыр чоор. Ындыг холдарны белен-селен от-даа чип, соок-даа хаарып шыдавас. Ынчангаш тудугжу холдар кан эвес-даа болза, кан шынарлыг апаар чүве-дир ийин, оглум. Ам билдиң бе?

Сунгар-оол чүве-даа ыттаваан, чүгле бажын дырбанган. Оол кезеэ орнунга чыдып алгаш, ам-на хамыкты хайындыр боданып кирипкен: «Дүрген-не өзүп келзимзе, школаны дүрген-не доозуп алымза! Тудугжу болур мен! Ачамны ышкаш кан холдарлыг болур мен!!!»

Шаңгыр-оол СУВАҢ

Аңнаашкын

Аңгыр-оолдун шагдагы күзели бүткен. Ам бир аңнап келгеш, эдертип алыр мен деп даайы азаан. Келир хүнүн безин болчап каан. Ол хүн бөгүн келген. Аалдың чанында тейжигештин бажынче үнө маңнап, даайы чоруп ор ирги бе деп, шынааже чиңгелеп бады барган чылан дег дыйлагар орукче каш-даа катап харап көргөн. Даайының барааны безин көзүлбес.

Аңгыр-оол даайынга аажок чоргаарланыр. Черле ынчаш, даайы ол чоок-кавыда хүндүткелдиг кижилернин бирээзи. Шолазы безин «Аңчы». Кижилер оон дугайында чугаалажып тура, ёзулуг адын адавас. «Аңчы» дижир. Аңгыр-оол даайынга дөмей

болуксаар, ону өттүнер. Бо бүгүнү даайы билир. Ол дээш чээнинге ынаа кончуг.

Ангыр-оол база бир харааш кээрге:

— Анчы кижн дөскел чок болбас. Таваар, далаш чок боор чоор — деп, авазы чугаалаан.— Далашкан күске сүтке дүжер деп чүве бар.

— Кээр мен дээн хүнү эртер деп барды ышкажыл — деп, оол чөгөнгөн.

— Манап өөрөн. Чогум-на ынчан даайын ышкаш анчы боор сен — деп, авазы оглун сургаан. Ооң үнүнде чоргаарал дыңналган.

Авазынын аайы-биле Ангыр-оол тей бажынче үнмес деп шиитпирлеп алган. Ынчалза-даа бар-ла сагыжы ынаар тырткаш турар. Бодун алаактырып, даайы-биле аннап чоруурун сагыжынга чуруп эгелээн. Эгеректин ээргени ону күзелдеринден адыр соп эккелген. Ангыр-оол даштыгаар үнө халаан.

Даайы аннап мунар доруг аъдынын кырында шала тыртыйты саадапкан, аал мурнунда шыкты кежир саяктадып орган. Аъдын даайы: «Кыяр снген сыя баспас, чүстүг снген үзе баспас Анчы-Доруг» — деп мактаар. Уткуй маңнап келген чээнин, аът кырындан ээккеш, күштүг холдары-биле ийи колдуктан ап, агаарга чииги кончуг бедиди октай аарак көдүрүп, хөреэнге чыпшыр куспактап, мурнунга ушкарып алган.

— Аа-че, күжүр кайгалды — деп, эргеледип айтырган.— Четтикпей-не тур сен бе?

— Ийе. Чиде бээринге келбес деп бодадым.

— Ээ — деп, даайынын хатка, соокка дадыккан хурен-кызыл арны, чидиг кара карактары шириин апарган.— Эр кижн сөглээн сөзүнге ээ болбаска, сөөлүнде барып дөнгүр көк буга бооп хуула бээр хоржок болгай. Сөглээн сөс — керткен ыаш. Чедип келгеним бо-дур.

Даайы чээниниң аннаксаар күзелин билип, ону баш бурунгаар белеткеп келген. Ангыр-оол-биле кады арга-арыг кирип чорааш, аннарнын, куштарнын истерин көргүзүп, дааш-шимээни, алгызы, үннери-биле таныштырып, аннап келген назынының иштинде көргөн, билген чүүлдерин чээнинге өөредип каарын кызып чораан.

Даарта эртенги одарда аннаар деп даайышкылар дугурушканнар.

Ижин изидер шай чылыдып иже тыртып алгаш, чер чаа-ла чырып орда, аалдан үнүпкеннер. Ангыр-оол даайынын эккеп берген дүүргезин чүктеп алган.

— Хүн үмээнде сын кырынга чедип алыр-дыр — дээш, даайы орукту баштап, мурнай чиик-чиик базыпкан.

Даайындан чыдып кагбас дээш, Ангыр-оол дүрген-дүрген чоруп орган. Бежен хар ажа берген-даа болза, даайынын ам-даа кашпагайын ол магадаан.

Сын кырынга үнүп кээп турда, хүннүн алдын-сарыг дук-пуртузу даглар артындан оларның-биле денге көстүп кээп, мээстерни шопа берген.

— Сынны кырладып, мээстерни кырындан харап көрээли — деп, даайы тайылбырлаан.— Бедидир чоруурга, аннар белен чыт кага албас. Бистин чыдывыс агаарга дүрген эсти бээр.

Мээс бүрүзүнүн бажындан кээп харап, дужунда мээстерде аң көстүр ирги бе деп, көрзүнүп чорааннар. Бир мээстин бажындан өндейип харап көргөш, даайы күдүш кыннып, дис бажынга шимээн чок ора дүшкөш, дужунда мээсче холу-биле имнээн. Ангыр-оол оожум харап көөрге, ында ийи аң сезик чок оъттап турган.

— Идиктеривисти манаа уштуп кааптаал — деп, даайы сымыранып чугаалаан.— Кызыл-даван кижини белен дааш үн-дүрбөс боор чүве.

Идиктерин уштуп каапканнар. Даайының кылажы көңгүс дааш чок апарган. Ону соондан көөрге, күске кедээн диис-ле. Чүглө кулбуруур чүве. Ангыр-оол база-ла, барык-ла тын тын-майып даайынын изин соора баспайн, кеденгирлеп чоруп орган. Кызыл-даван болгаш, кургаг будук хамаанчок, кургаг сиген басыпканын безин билип чораан. Кылажы чүглө бут баштай берген. Сактырга, дыңзыдыр басыптар болза, чер ойлуп кире бээр ышкаш.

Анна көргөни мээстин бажындан, хөлөгелер дег, шип-шимээн чок харап келгеннер. Эртеңги серин салгын аңчыларнын чыдын аңнарга чедирбейн, хемни куду алгаш бадып турган. Ынчангаш аңнар, чүнү-даа эскербейн, тайбын оъттап турганнар.

— Элик биле хулбүс-түр — деп, даайы сымыранып тайылбырлаан.— Мыйыстыы хулбүс, оон чанында элин-дир.

Дириг аңнарны бо хире чоокка бир-ле дугаар көргөн болгаш, Ангыр-оол ала-чайгаар оларны чарашсынып кайгай берген. Буттары узун, чинге, мага-боду шилгедек, кулактары сүүрсүүр, шимчээрке кезинин дүгү эртеңги хүннүн херелинге кылаш кыннып, алдынналып каап турар. Дааш-шимээн дыңнаалап, шимчеш дивейн, тура каггылаптарга, чонар-даштан чазап каан ышкаш.

— Чараштарын — деп, боду безин билбейн, Ангыр-оол оожум чугааланы каапкан.

— Ш-ш-ш — деп шиинейндир сымыранып, даайы оолчу-гаштын аксын чоон, бүзүргей салаары-биле дуй тудупкан.— Адар дээн анын аңчы кижиги чарашсынмас чоор.

Кайы хире айыыл оларның кырында диргелип келгенин элик биле хулбүс кайын билир. Агаарның агымындан сезинчиг дааш-даа, чыт-даа эскербейн, бот-боттарынга эргеленчип, үскү-лешкилээннер.

Бодун-даа, даайын-даа, аннаашкын-даа дугайында уттуп-каш, Ангыр-оол аңнаары чарашсынмышаан. Даайы боозун оожум көдүрүп кээп, хулбүстүң чараш мага-бодунда эң-не өлүмнүг черни дилеп, чүрек дужунга боозунуң хараалын доктаадып, шыгаай бергенин эскербээн. Чер-дээрни сиртиледир чанлык чыжырт кылдыр дүжүп, эртенги шыпшынны чара шаапкан ышкаш болган соонда, хулбүс бир ийинче тендиш дигеш, турган-на черинден өрү дүндүүштөлдир окталдыр шурааш, черге молдурукталдыр кээп дүжүп, мээсти куду хая-дашты кизиредир дукпуртуланып бадып чыда, улуг дашка ызыртынга, мыйыстарын адаанга элчогу кончуг кылдыр баскаш, тепкилени берген. Элик, чүү болганын аайын тыппайн, дөрт будун хере тепкеш, кезек када ынай-бээр сүүренейнип турган.

Хулбүстү даайы адылкан-дыр деп Ангыр-оол ам кээп билип каап, олче көрнү хонуп кээрге, демгизи шураарынче белеткени берген бөрү ышкаш, шала өндейип туруп келген, боозунуң мажызын базарының кырында келген болган. Ангыр-оолдун холу карбаш кылынгаш, боону бир ийинче шеле сопкан. Боо частып, ооң даажы хемни өрү динейнип чоктай берген. Ол өйдө элик ыяш аразынче шимеш-ле дээн.

— Ол канчаарың ол — дээш, даайы оолду ойтур иде каапкан.— Ок-боо ойнаарак эвес ышкажыл.

Ангыр-оол чүнү-даа ыттавайн, даайынче кезе көрүп алган орган. Оолдун мурнунда даайы эвес, а көңгүс өске кижиги ышкаш болган. Үнү донгун, карактары соок, шимчээшкиннери каржы.

— Хайыраан эликти. Сен эвес болзунза...— деп, даайы оолду чөмөлээн.— Че, олчавысты барып көрээли.

Хулбүс ам-даа өлбээн болган. Эртенги арыг агаарны кара күш-биле хөрээнче харамдыгып киир тынып, тура халааш, өлүмден дезип ынай болур дээнзиг, тепкиленип чыткан. Даайы ооң мыйызындан алгаш, күштүг-күштүг шеле соккулаптарга, хулбүс дөрт даванын хере теп, мага-боду хенертен дынзыш кынгаш, чоорту суларап бады барган. Хулбүстүң шимчевес өлүг карактарында мээс кыдында ыяштарның баштары, аяс дээр, даайы-биле Ангыр-оол боду көрүнчүктөлдир көстүп турган. Сактырга, хулбүс ам-даа өлбээн, чер-дээрни, кижилерни мага

хандыр көрүп алыксаң, каракты караңгылады, хөрек-чүректин дакпыжады басып келген коргунчуг күштүң кайын келгенин билбейн, кижилерден айтырып чыдар ышкаш болган.

Ангыр-оолдун карактарының чажы бүлдөнөйүн келген. Даайыңга бодунуң кошкан көргүспөс дээш хая көрнүп, даш кырынга барып олуруп алган.

Ийи билээн даан каанкан, даайы хүлбүстү союп эгелээн. Ангыр-оол көрүп орарга, ооң аң союп өөрөнгөн аажок болган. Шимчээшкиннери, артында, аай-аай. Чүгө холунда бижээнин; бизи кылаңнаар.

Даайы:

— Бээр кел. Аң соярын көрүп ал — дээн.

— Хөңнүм чогул — дээш, Ангыр-оол ынаваан.

— Аң-мең кээргээр кижини аңнаар-меңээр мен деп сөс эткен херээ чок — деп, даайы шириин чугаалаан.

— Моон сонгаар силерни эдербес мен. Бо боондарны ап алыңар — дээш, дүүргени даайыңга тутсуп берген. — Аңчы болбас мен.

— Ыы, билдине берди. Алыс черле аңчы болур балдыр сенде чок-тур — деп, даайының үнүндө чөмөлээшкн бар болган. — Боону эгидип турарың шын-дыр. Эр кижини боону аңнаар дээш чүктээр. Аңнава болза, азынган ажыы-даа чок.

Аалга даайышкылар кээрге, оларның аразында бир-ле эп-чок чүве болганын авазы дораан-на эскерип каан.

— Олча-омактыг келген хиренерде, чүгө дүндүгүр-ле дүмбей апарган силер? — деп айтырган.

— Аң-мең кээргээр оол-дур — деп, даайы кончуттунган. — Ындыг кижини кайын аңчы болурул бо. Тайга-таскылдың аң-меңин кижини аңнап чип чорзун дээш агаар-бойдустан чаяттыңган чүве ыйнаан.

— Чаяаттыңганы харын, ындыг-ла ыйнаан — деп, авазы оглун бодунче чыыра туткан. — Оглумнун эриг баарлыг эр кижини бооп өзүн ораы эки-дир.

— Эр кижини эргээ өстүрерге кайын боор. Эр кижини эргээ эвс, бсргээ өөрөнир хөрек, чээн — дээш, даайы чээнинин караанче топтоп көргөн.

Оолдун карактарында мурнундагы хүндүткелдин, эргелешкиннин чок эстип калганын ол эскерген.

Базыр МОНГУШ,

СЭКП Өвүр райкомунуң бирги секретары

Ажыл-агыйжы туруш-биле

Өвүр району Тываның база бир кадыг-дошкун агаар-бой-дустуг булуну дээрзин районга келбейн тургаш-ла, дыңнап келген мен. Хат хадый бээрге, бичежек даштар кижиниң арнын аарышкылдыр хап турар, кыжын хат хадыйрга, өвүр чер хүр кыштаар, күс келирге, аът-шары комнап алгаш, ары-черден таныш-көрүштери, дөргүл-төрелдеринден тараалаар дээн ыш-каш хөй-ле чугаалар дынналыр. Ол черле шын турган. Чоннун чурттап эртип келген амыдыралын төөлүнүң арнындан ап кааптар арга бар эвес.

Чамдык сураан дыннаан кижилер, ооң иштинде мен база, Өвүрнүң чүгле кадыг-дошкун агаарының ооң девискээринде бойдустун боду төрүттүнген кайгамчык хөй байлактарынын, дугайында дыннаан, а ында чурттаан ажылчы чоннун ажыл-херээниң дугайында эвээш билир боор чораан. Ам-даа ындыг хөөннүг чамдык эштерге кижиге ажыл-агый дугайында чугаа кылгаш таварышкылаар боор-дур.

Бичангаш Өвүрнүн, ооң ажылчы чонунун амыдырал-чурт-талгазынын, ажыл-херээниң дугайында таныштырар бодадым.

Өвүр дээрге, Тывада база бир бойдус-байлааның, чер-бүдүжүнүн талазы-биле чараш болгаш байлак черлерниң бирээзи. Аржаан сугларлыг, хемнерлиг, тайгаларында ховар дээн янзы-бүрү үнүштерлиг, ан-менниг чер-ле болгай. Тайганың ховар дээн аннары буур, булан безин Өвүрнүн сыннарынга четкилеп келир. Район төвү Хандагайты суурнун ады безин төөгүлүг. Хандагайты дээрге моолдап «буланныг» дээн сөс.

Районнун ниити шөлү эвээш-даа болза, одар-белчири байлак даглар районнун бүгү малын чем-биле хандыраарыга улуг курлавыр болуп, четчип турар.

Партияның болгаш чазактың ада сагыш салышкынының база партияның ленинчи национал политиказының Тывага сайзырап боттанышкынының ачызында районнун социал-экономиктиг хөгжүлдеси, культура тургузуушкуну, чоннун материалдыг чаагай чоруу чылдан чылче өзүп сайзырап турар. Шаанда чыдып калган турган Өвүр бо хүннерде таныттынмас кылдыр бурунгаар хөгжүп орар.

Партияның болгаш чазактың ада-сагыш салышкынынга өвүржүлөр чалгыннанып, аңаа боттарының төлөсптиг күш-ажылы-биле харыылап келгеннер.

Аыш-чем программазын амыдыралга боттандырап талазы-биле районнун агроүлетпүр каттыжышкынының шугуму-биле элээн ажылдар кылдырган. Көдээ ажыл-агыйның материал-техниктиг баазазы быжыккан. Беш чылда акшаландырышкынының бүгү үндезиннеринден капитал салышкыннарын шингээдип алыры 12,5 хууга өскөн, азы 9 млн. 907 муң рубль болган.

Районнун чонунун материалдыг болгаш культурлуг байдалының деннели бедээн. Ажылчыннарның болгаш албан-хааччыларның айда ортумак шалын төлевири 13 хууга өзүп, 190 рубль четкен.

Чоннун эмнелге, коммунал, садыг, амыдырал хандырылгазы база пенсия, пособие хандырылгазы экижээн. Чонга ачы-дуза чедиреринин бүгү хевирлеринин хемчээли 14 хууга өскөн.

Агроүлетпүр комплекзин хөгжүдөр айтырыгларны шиитпирлээрде кадрларнын мурнунга партияның салган ээлчеглиг сорулгаларының бирээзи болза, бүдүрүлге күчүзүн — кол фондуларны улам долу, ажыктыг кылдыр ажыглаары болгаш оларның беримчезин көвүдедири болуп турар. Партияның XXVII стездизинге СЭКП ТК-ның Политиктиг илеткелинге эш М. С. Горбачев мынчаар демдеглээн: «Чугаа болза организас-экономиктиг болгаш социал-психологтуг факторлар, тургустунган бүдүрүлге күчүлерин эң эки ажыглаарының, күш-ажылга идиг бээринин дээштин бидеринин, организастыг чорукту болгаш сагылга-чурумну быжыглаарының, ажыл-агыйжы эвес чорукту ажып эртеринин дугайында бооп турар. Курлавырлар бистиң боттарывыстың холдарывыста бар, сонуургалдыг, ээ ёзу-биле ажыглаар болза, олар бедик беримчени берип болур».

Районнун совхозтарында бүдүрүлгениң кол фондуларын ажыглап турары кандыгыл?

Көдээ ажыл-агыйның кол хөрөңгилери 1980 чыл-биле ден-нээрге 63 хууга өскөн. Эрткен беш чылда районнун совхозтары боттарының күжү-биле, ажыл-агый аргазы-биле 5213 муң рубль түнүг капитал салышкынын шингээдип алган. Ооң иштинде

3852 муң рубль капитал салыышкынны бүдүрүлгениң кол фондуларын ажылгалга кириеринге үндүргөн. Партияның болгаш чазактың сагыш салыышкынының ачызында, ол-ла беш чылда совхозтар 1151 муң рубль түннүг бедик бүдүрүкчүлүг чаа техниканы, дериг-херекселди садып алганнар. Чангыс сөс-биле чугаалаарга, совхозтарның материал-техниктиг баазасы улам быжыгып, бедик бүдүрүкчүлүг чаа техника-биле четчеттинип келген болгаш күчү-шыдалы улгаткан.

Амгы үеде Өвүр районнуң партия организациясы СЭКП-ниң XXVII съездизиниң негелделеринге дүүштүр ажылды эде тургузар, чаа ёзу-биле ажылдаар дээш тодаргай хемчеглерни ап турар. Салган сорулгаларның чаазы, улуг хемчээлдий болгаш нарыны бүгү партия организацияларындан чүткүлдүг күженишкинни, тодаргай сорулгалыг, ажыл-херекчи болгаш туруштуг чорукту негеп турар. Бирги ээлчегниң чугула сорулгазы болза, партийжи ажылды эде тургузары, чогаадыкчы, принципалдыг болгаш негелделиг чорукту хандыраы болур деп санап турар бис.

Эде тургузуушкунну бис бир дугаарында СЭКП райкомунуң ажыл-чорудулгазындан эгеледивис. Хамыктың мурнунда райкомнуң ажыл планын эде көрүп, тодаргай айтырыгларны кирип, пленумга болгаш бюроларга хүлээп алыр доктаалдарны кыска, тодаргай хемчеглерлиг кылдыр ажылдап кылып турар.

Райком ажылдакчыларының бот-харысалгазын бедидери-биле ажылдакчы бүрүзү хууда чогаадыкчы планнарны тургускан, оларга даалгаларны бээрин, ооң күүселдезин килдистерниң эргелекчилерин дамчыштыр хынап чорударын практикалап, аппарат хуралдарын айда бир катап темалыг кылдыр эрттирип турар.

Эде тургустунуушкуннуң боттаныышкыны соңгулдагы партия активиниң чогаадыкчы чоруундан, бедик харысалгазындан база улуг хамаарылгалыг. Партия райкомунуң кежигүннерин, кежигүнге кандидаттарны партия организацияларынга быжыглап, оларның хүлээлгелерин күүседип турарының беседалажыышкын дептерлерин кылган. Партия организацияларының секретарьларын, удуртукчуларны ажылдан чардыктырып, кыйгыртырын эвээжеткен.

Партия ажылын эде тургузарын хандырап, ооң ажылының стилин болгаш методтарын сайзыраңгайжыдар, партия комитеттеринге, эге организацияларынга бедик ажыл-иши, принципалдыг негелделиг болгаш бот-шүгүмчүлөкчи чорукту тургузарының чаа оруктарын, аргаларын тывары-биле «Торгалыг» совхозтуң партия комитедин, районнуң ажыл-агыйлар аразында

№ 6 механизастаттыңан көжүп чоруур колонназынын партия эге организациязын партийжи-организастьг, масса-политиктиг ажылдар талазы-биле районнуң бааза организациялары кылдыр тургускан. Ол-ла мехколоннага районнуң бүгү партия организацияларының секретарьларының, оларның оралакчыларының киржилгези-биле өөредилге-көргүзүглүг ажык хуралды эрттирген.

Коммунистернин авангардчы ролун, бот-харысалгазын бедидери-биле оларның отчеттарын дыңнаарын, партийжи характеристикаларны хуралдарга чугаалажырын, ону бадылаарын организастан турар бис. «Торгалыг» совхозтун коммунистериниң хуралынга аныак коммунист Э. О. Шаңгыр-оолдун отчетдун дыңнап, партийжи характеристиканы бадылааны оон ажылынга эки салдарлыг болган. А АКМК-6-ның партия хуралынга партийжи хүлээлгезин эки күүседип турар С. Д. Шагдырын, СЭКП Уставының хажыдышкыннарын болдурган В. Т. Түвет-оолдун отчеттарын дыңнап, характеристикаларын бадылаан. Оон соонда В. Т. Түвет-оол мурнунда частырыглардан түннелди үндүрүп, бедик көргүзүглери чедип алганы ажылдың чаа хевириниң ажыктыын көргүзүп турар. Бо ажылды моон сонгаар-даа партия хуралдарынга, бюроларга, пленумнарга уламчылаарын планнап турар бис.

Удуртукчу кадрларның бот-харысалгазын, билин, мергежилин бедидери-биле аттестация эрттирерин практикалап эгеледивис. Чоокта чаа көдээ Советтер күүскомнарының даргаларының, секретарьларының аттестациязы эрткен, Советтер амыдыралынга эде тургустунуушкун талазы-биле тодаргай сүмелер ажылдап кылдынган.

Районда чүгле партия ажылында эде тургустунуушкун эгелээн эвес, ажыл-агыйлар, бүдүрүлге коллективтери, тус-тус коммунистер болгаш ажилчын бүрүзү боттарының ажылынга чаа чүүлдерни кирип эгелээн.

«Коммунизмче орук» совхозтун Улаатайда Тыва АССР-нин Дээди Совединиң депутады Күнзеңмаа Монгуш, «Торгалыгның» Чозада Бады-Суур Донгак, Кадый-Бажында Кара-оол Ховалыг олар боттарының бар аргаларын санап көргөш, «Хой бүрүзүнден хураган» деп девизтин адаа-биле ажылдап, бот-орулга-чарылгалыг звеноларны тургускан. Хой ажылын хөгжүдеринге чаа эгелээшкинни кылган бо звенолар хой кыргылдазын беш хүн иштинде доозупкаш, чайлагларже үнер. «Коммунизмче орук» совхозта Күжүгет Чамыянга, «Торгалыгда» Мерген Сүгежикке удурткан хову-трактор звенолары бот-орулга-чарылгаже шилчип, часкы хову ажылдарын чүгле 7 хонукта дооскан.

Эде тургустунуушкун хемчеглерин боттандырып тура, партия райкому перспективтиг айтырыгларны шиитпирлээринче кичээнгейни угландырып турар. Районга чартык бөдүүн дүктүг хойну кышкы үеде соок байдалга ажаарының аргазын, хой оолдаашкынының эң ажыктыг хуусаазын тодарадыры-биле тускай ажык чугааны кылган бис. Анаа удуртукчулар, тускай эртемниклерден ангыда малчыннар база киришкен. Ажык чугаа соонда чамдык түннелдерни үндүрдүвүс. Моон мурнунда хойну, оон чаш төлүн эмин эрттир чылыглаар, ышкам кажааларга өстүрүп турганывыстан хураганнар аарыглардан хорап, хой ажылынын продукциязы куду болуп келген. Оон түннелинде эвээш эвес когаралга таваржып турган болдувус. Маңаа үндезилээш, районга чамдык шенелделерни чоруткан бис.

Ындыг шенелделерни баштай совхоз бүрүзүнге ийн-ийн коданнарга чоруттувус. Январь, февраль, март, апрель айда төрүүр кылдыр коданнарны ангылап, эдержилгезин организастаан. Бо коданнарга хой оолдап турар үеде база чайын чаш хураганнарның өзүлдезин доктаамал хайгаарап, кайы айда төрүдерге, районнун байдалынга таарыштыр эки түннелдерни бээрин анализтээн.

Баштайгы түннелдер чүнү көргүскенил дээрге, март айда районнун хоюн төрүдерге эн-не ажыктыг дээрзин көргүскен. Борта кол-ла чүве хойнун чайгы семиртилгезин эки организастап, кышкы кададынче сагыш салбас болза, часкы төрүлгеден хойну-даа, хураганны-даа хөйү-биле чидирип болур.

Чайын эки семирткеш, кышкы кададын шын организаастаан коданнарның хою төрүгүже чедир күжүн белен салбазын, дүгү төрүгүже чедир эки өзүп, төрүпкен соонда дүжүп түлевес дээрзин чоруткан шенелделер көргүскен.

Бистиң байдалывыска хамаарыштыр, хойну кышкы үеде колдуунда одарларга кадарар болганда, эрте төрүдерге хүнде хойнун черге оъттаар үези кончуг эвээжээр. Эртен, кежээ кажаалар иштинге хураганнар эмзиреринге хүннүн хөй шактар негеттинип турар. Оон уламындан хой тоттур оъттавайн баардыр. Оон-биле чергелештир төрүпкен хой черге чорааш, аалда хураганынче сагыш салгаш, чедир оъттавас чүве база бар. Ынчап кээрге хураганнарның чемгерилгезинде база четнес чүүл тургустунуп кээр. Олар иелерин чүгле эртен, кежээ ээп, хүнде-дир, дүне аштааш, хенертен хөй сүт эмгеш, ак өтпектөп, оларның чем хайылдырылгазы база үрелип турар. Чазын төрөөн хураганнарны даштыгаа эмзиреринге үр үе негеттинмес, хөй сакманчылар безин хереглеттинмес.

Часкы төрүлгени чорударда, хойнун күжү эки-даа болур болза, төрүүрүнүн мурнунда 10—15 хонук иштинде комбикорм

болгаш сиген-биле чемгерерге хойнуң сүдү эки болурун көрдү-вүс. Ынчангаш хойнуң сүдү чай дургузунда соолбас, хураган эмеринге четчир болур. А чыл эгезинде төрөөн хойларның сүдү колдуунда-ла апрель, май айларда хоожурай бээр.

Кылдынган шенелделер бир дугаар төрүүр тогду хойлар коданнарынга колдадыр чоруттунгулаан. Моон мурнунда чылдарда район 100 баш төрүүр хойга онааштыр чүглө 53—65 баш хураганнарны камгалап ап келген. А бир дугаар төрүүр коданнардап оон-даа эвээш турган. А шенелде кылган коданнардап колдуунда 90-дан 100 баш хураганнарны камгалап алган.

Район 1986 чылда бир баш хойга онааштыр 1,4 кг дүктү кыргып алган. А орай төрөөн тогду хойлар коданнары ортумаа-биле 2,1 кг дүктү берген. Шенелделерни чүглө эки малчыннар-га эвес, харын ортумак болгаш куду көргүзүглерлиг турган малчыннарның коданнарынга кады чоруткан.

Орай төрүдүлгеден район экономика талазы-биле база камналгаларны чедип ап болурун көргүскен. Эрте төрөөн хураганнар хөй сигенни кыш дургузунда чип, оларны ажаап өстүреринге малчыннар хөй күштү чарыгдап турар.

Орай төрөөн коданнарның хураганнары күзүн бүрүнү-биле кыргылдага кирип, 100 хуу үзүлдеже чоруй баар-дыр. А эрте төрөөн коданнарның хураганнарындан янзы-бүрү чылдагааннар-биле эвээш дээр-ге-ле 25—30 баш үзүлдеге кирбейн бракталып, малчыннарның коданынга дараазында кыжын база артып каап турар. Оларның чамдыызы чазын барып өлүп, хорап турар. Азы олар эвээш продуктулуг мал бооп артып турарлар. Бо чорук районга 2000 чылга чедир чартык-бөдүүн дүктүг хойну сайзырадыр деп салып алган сорулгавыска шаптыктап, хой ажылын сайзырадырының технологиязын үрөп турар. Эрте төрүдүлгениң хой ажылын сайзырадырынга шаптыктап турар база бир чүүлү бар болду. Чамдык малчыннар ак сеткилдиг эвес ажылдап, хой аразынга кошкарлар тургузуп, хойну чылда ийи төрүдүп турар. Январь ай үезинде төрөөн хойлар июнь айдан соңгаар база төрүп турары чажыт эвес. Чамдыктары мону эки көргүзүглер чедип алырынга база ажыглап турар. А чамдык ак сеткилдиг эвес малчыннар совхозтарның тускай эртемниглериниң харыысалга чогуң ажыглап алгаш оларны улуг хураганнарның орунче кииргеш, орнап турары база чажыт эвес. Ол хенче хураганнарның салым-чолу билдингир-ле болгай. Чок-ла болза продуктулуу куду мал болуп артар.

База бир түннелин көөрү-биле кылып турар ажылывыс — хойну соок арга-биле ажаары болгаш хураганнарны соок арга-биле өстүрери. Хураганнарны ажаап өстүрер, одап турар тускай чылыг кажаалардан бис долuzu-биле ойталадывыс. Амгы үеде

хой кажааларының ортузунда клеткаларга доруккуже азырааш, хүндүс чемгерерин хой кажааларына кылып турар. Тар кажааларга дүне-даа, хүндүс-даа чемгерип, тудуп турарга, олар сула шимчээшкн кылбайн баар. А делгем хой кажаазына азы чылыг хүннерде арыг агаарлыг черлерге чемгерерге олар дешкилежип, маңажыр — ол чорук оларның чем хайылдырылгасына кончуг чугула болгаш моондак чок кадык, шыырак, дүрген өзеринге дузалыг.

База бир салып турар сорулгавыс — хойну эмин эрттир чылыг кажааларга тургуспазының айтыры. Чамдык таварылгаларда малчыннар хоюн октябрь айда-ла муңгаш кажааларга тургуза бээр. Ол шын эвес. Хойга чангыс аай соок температура турар болза ол тоовас. Чүглө соок дыка дыңзып келген үеде кажаалаар. Ол үеде база кышты эрттир кажааларның кырын улуг-улуг кылдыр ажыдары чугула. Муңгаш кажаага изиргенип, деридип хонган хойну эртен хенертен соок агаарже үндүрүптерге, дидиреп донар, оон уламындан күжүн чидирер. Оон кедерезе дегдирер чоруктарга таваржыр. Ынчангаш кажааларның кырын улгаттыр ажыдып, хойга серин байдалды доктаамал тургузарын көрүп турар бис. Ынчан хойларның дүгү эки быжыг кылдыр өзүп быжый бээр, чудангы чоруктан уштунуп, силиг-сергек болур.

Шенелде кылдыр 1986—1987 чылдың кыжынында «Торгалыг» совхозка бир кодан иртчигештер коданын ханаларын эки туткан серилиг кажаага кыштадыр бис.

Бистиң районнун байдалдарына хой ажылын сайзырадырының таарышкан технологиязын дилеп тывар талазы-биле шенелделерни ам-даа уламчылаар бис.

Районнун хойларын сөөлгү үжен чылдар иштинде хөй уксааларның хойлары-биле хайнакташтырганының түннелинде шыдамык эвес, продуктулуу куду хой апарган. Баштай каракуль оон соонда меринос, адактын сөөлүнде сараджа уксаа-биле хайнакташтырган. Ам кайы-даа уксаада чок хой хөй апарган. Ол уксаалар-биле хайнакташтырып турган эштер боттарының эгелээн чүүлдерин төнчүзүнге чедирбейн ара каап турган.

Ам чоокку он чылдар иштинде селбер чартык-бөдүүн дүктүг тыва хойларны колдуунда катап эгидерин кол сорулга кылдыр салып турар бис. Ынчангаш узун дүктүг, эки чуңгакталыр дүк бээр тыва хойларны өстүрер талазы-биле чангыс-аай угланышкынның селекция ажылын чорударын планнааш, чамдык хемчеглерни ап эгелей берген бис.

Районда улус ажил-агыйында өске адырлар чок эвес, чүге хой ажылынче ындыг кончуг ханылап турар кижн боор деп номчукчу сонургай бээр чадавас. Кысказы-биле харылаптайн.

Шаг төөгүдөн Өвүр район мал ажыл-агыйлыг район болуп хөгжүп келген. Делгем оदारларлыг черлер кол черни ээлеп турары-биле районнун ажыл-агыйларынын кол угланышкыны хой ажыл-агыйы болуп турар. Он ийиги беш чылда болгаш оон-даа сонгааргы үеде хой ажылын хөгжүдери, ооң уксаазын экижидерн, продуктулуг чоруун бедидери — хүннүн чугула айтырылларынын бирээзи.

Амгы үеде хой ажылындан ап турар орулга совхозтарнын бүгү кирип ап турар орулгаларынын 80—85 хуузу чедип турар. Ооң чижээнге мындыг сан-фактыларны көргүзүп болур. 1985 чылда районнун совхозтары ниитизи-биле мал ажылындан 848 муң рубль орулганы алган, а ооң иштинде чүгле хой ажылындан 692 муң рубльди алган азы бүгү орулганын 81,6 хуузу болуп турар. Ынчангаш хой ажылы кандыг байдалда тургустунган болур, совхозтарнын экономиказы оон дорт хамаарылгалыг.

Он бирги беш чылда хойнун баш саны 9,3 хуу өскөн, азы 1980 чылда 66000 турган болза, ам 86000 баш чедир өскөн. Бо дээрге район беш чылдың эът, дүк садарынын планнарын күүсеткени-биле кады чедип алдынган өзүлде-дир. Ол-ла беш чылда хой эдидиниң бүдүрүлгези 12,3 хуу, дүктүн бүдүрүлгези 17,5 хуу өскөн.

Чедишкиннер бар-даа болза хой ажылын улам ыңай хөгжүдөр талазы-биле курлавырларнын эрткен беш чылда долузу-биле ажыглаттынмаанын борта демдеглээри чугула. Ынчангаш районнун ажыл-агыйларынга партиянын XXVII съездинге салдынган сорулгаларга дүүштүр хой ажылын интенсификастаарынын чамдык оруктарынын дугайында бодумнун бодалдарымны борта бижикседим. Бистин совхозтарывыста хой эдидин бүдүрерин көвүдедир талазы-биле курлавырлар ам-даа долузу-биле ажыглаттынмайн турар.

Районнун зооветспецалистеринин малчыннарынын мурнунда селекция, үрежидилге ажылдарынын деннелин үндезини-биле экижидеринин сорулгазы салдынып турар. 1986 чылда мал оолдаашкынын алырга, малдың эдержилгезинге, тарып боозадылгага багай белеткелден, төрүүр хойларны, бүдүрүкчү кошкарларны чогуур өй-шаанда семиртип белеткевээнинден «Кызыл Тук» совхозтан төрүүр хойнун 19 хуузу, «Коммунизмче орук» болгаш «Торгалыг» совхозтардан 14—14 хуузу кызыр болган. Ниитизи-биле районга 6 муң ажыг баш төрүүр хой кызыраанындан хураган бербээн.

Амгы үеде кайы-даа совхозта хойнун бонитировказы чоруп турар-даа болза, коданнар аайы-биле хар-назы, эр-кызы, дүгүнүн болгаш өске-даа шынарларынын талазы-биле үзер ажыл

четпес чоруп турар. Ооң кол чылдагааны чүл дизе, күскү үеде, кыштаглар чедишпээнде, азы кандыг-бир малчын хой ажылындан үнгенде, ол коданны өске коданнарже үлептеринде. Борта бригадирлер, зооветспециалистер боттары буруулуг. Шак ындыг хамаарылгадан уштунары, ону болдурбазы-биле бистиң районунуң байдалынга таарыштыр төрүвес коданнарга хойнуң баш санын 500-тен, төрүүр коданнарга 400-тен эвээш эвес кылдыр тургузар. Ону малчыннар боттары-ла сүмелеп турар. Амгы үеде төрүүр хой коданнарында чүгле 300-тен бичии ажыг хой турар-дыр.

Зооветспециалистерниң төрүүр хойга хамаарылгазын үндезини-биле өскертири чугула. Чамдык малчыннар хою беш дугаар төрүптөргө-ле, хой кыраан, күрүнеге дужаар дижи бээр. А зооветспециалистер оларның аайы-биле ол хойну күрүнеге дужаап-даа турарлар. Ындыг чорук совхозтарга улуг каражаны чедирип турар. Бистиң районнуң байдалынга хойну алды дугаар төрөөн соонда күрүнеге дужаар, чүгө дизе ол үеде, шынап-ла, хойнуң төлгүрү кызырлыр, кырып кээр.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1984 чылдың март 14-те хүлээп алган шийтипирин ёзугаар «Кызыл тук» совхозтуң № 2 хойжу (Халыын) бригадазын чартык-бөдүүн дүктүг хойну өстүрериниң уксаажыдылга бригадазы кылдыр тургускан. Бо совхозка бүдүрүкчү кошкарларны өстүргөш, район иштинге болгаш республиканын өске-даа совхозтарынче садып чорудуп турар бис. Бо совхозка уксаажыдылга үндезинин тургузуп алыры-биле, республиканың агроүлөтпүр комитединиң уксаажыдылга станциязының талазындан практиктиг дузаны чедирип, доктаамал кичээнгейге алыры күзенчиг.

Хой ажылынга күш-ажылды организаастаарының мурнакчы арга-хевириң нептередиринче онза кичээнгейни салып турар бис. Мурнунда ажылдап турган бригадаларның, звеноларның аргадуржулгазынга даянып алгаш, 1986 чылда 10 хойжу бригаданы коллективтиг керээ-биле ажылдаар аргаже шилчиткен бис. Ындыг аргаже шилчээниниң соонда, хойжу коданнарга бүгү чарыгдалдарның лимиттерин берип, ооң чарыгдалын ай санында түңнөп, чугаалажып турар. Амгы үеде хойжу бригадаларда бот-орулга-чарылгалыг система улам ханылаан, быжыккан. Бүгү чарыгдалдарны контрольдаары-биле хойжу бригадаларда чек-биле санажылга системазын тургускан. Ол эки түңнелдерни берип турар.

Мооң мурнунда чылдарда күзүн кыс хураганнарны бир малчын үзүп алгаш, одар-белчири кыдыра, туруш-байдалы таарымча чок черлерге кыштаткаш, төрүүр чылында өске мал-

чынга дамчыдып берип турган. Ону эткен бис. Кыс хураганны хоюн кырааны-биле күрүнеге саткан малчын хүлээп ап, хой кылдыр өстүрүп, төнчүзүнге чедир ажаарын, ирттерни күрүнеге дужааган малчыннар эр хураганнарны үзүп алгаш, ол-ла кыштагларынга чылдын-на кыштаарын чурумчуткан.

Он ийиги беш чылда сүт-бараан фермаларынга хол-биле кылыр ажылдарны эвээжедип, механизацияны калбартырын көргөн. Бо беш чылда үш совхозка чаа 100—100 инек турар долү механизастаттырган сүт-бараан фермаларын тудар бис. Анаа белеткел ажылдары чоруп турар. «Коммунизмче орук» совхозтун 100 баш инек кирер кажаазының долү механизациязын 1987 чылда дооскаш, механизация өөрениринин бааза фермазы кылдыр белеткеттинер. Бо ажылды экижидер талазы-биле совхозтар директорлары «Тиилелге» болгаш «Совет Тыва» совхозтарның арга-дуржулгазын өөренип чорааш келгеннер. «Совет Тыва» совхозтун хымыс кылыр чылгы фермазының ажылы-биле танышканының түннелинде «Коммунизмче орук» болгаш «Торгалыг» совхозтарга 20—20 белерни 1986 чылдын чайынында саап, хымысты кылып эгелээннер. Бо ажыл районга моондаа сонгаар ол эгелел сайзыралды алып.

1986 чылда сүт-бараан фермаларының механизастаарынын талазы-биле дуржулга солчулгалары чоруттунгулаан. Чыл эгезинде Партияның XXII съездизи аттыг совхозтун сүт-бараан фермазының эргелекчизи хоочун саанчы Монгуш Алдын-кыс Санаа-Байыровнаны чалап алгаш, сүт-бараан фермаларының ажылдакчылары-биле ужуражылгаларны организастан.

1987 чылдан эгелээш сүт-бараан фермаларынын бүрүзүнге уксаажыдылга ажылының зоотехниктерин быжыглаан. Олар тарып-боозадылганы чорутпушаан, сүттүн шынарын хынаар лаборантылар болуп база ажылдаар. Мону бис Красноярск крайның «Назаровск» совхозунун дуржулгазы-биле чорудар бодап турар бис.

Бо ажылдарны кылып тургаш, он ийиги беш чылда ферма бүрүзүнге уксаажыдылга өзээн тургузуп, инекти эдирип, хол-биле саар чоруктан долүзу-биле уштунар деп бодап турар бис.

Районда сарлыктарның продуктулуг чоруу кудулап, эдержилгези төрелдежип турарын барымдаалааш, Мөңгүн-Тайга району-биле бугажык-молдургалар орнажырын эгеледивис. Бо чорук сарлыктын дензизи улгадып, төл бээрин көвүдедир.

Бо ажылды район масштабтыг чорудуп, оон-даа сонгаар ханы өөренип көөрүн планнаан. 1987 чылдан эгелеп, инек-биле сарлыкты «Торгалыг» совхозка хайнакташтырарының шенелдезин эгелээр. Чүге дээрге хайнактын бирги салгалы хөй эът бээр.

Районда мал чеминиң материалдыг баазазы кошкак болганда, ону көвүдедириниң айтыры кол черни ээлеп турар. Ынчангаш районга зона системазын долузу-биле ажыглап, интенсивтиг технологияны ажыглай берген бис. Ол чорук 1986 чылда чамдык түннелдерни көргүскен. «Коммунизмче орук» совхозка зона системазына түндөзилээш, интенсивтиг технологияны шын чорутканының түннелинде 202 га суггат чок черге мал чеминге тараан суладан гектар бүрүзүндөн 30 центнер кургаг массаны алган. Багай эвес дүжүттү «Торгалыг», «Кызыл Тук» совхозтары база алганнар.

1990 чылга чедир районга хөй чылдыг сигенниң шөлүн 600 га чедирери көрдүнгөн. Бо дээш кол кичээнгейни углаар бис. Улаатай, Кара-Тал, Көк-Сайыр, Саглы суггарылга системаларын эде кылып, долу күчүзү-биле ажыглаары биске мал чемин көвүдедириниң улуг курлавыры ында. Бо беш чылда Ирбитейниң чаа суггарылга системазын тудуп доозары база көрдүнгөн. Бо система ажыглалга кире бээрге 800 га чедир суггаттыг шөлдөр немежир. Бо суггарылга системазының шөлдөринге чангыс болгаш хөй чылдыг сигеннерни тарып өстүрер болзувусса районнуң сиген планының барык 20 хуузун оон алыр апаар бис.

Кылдыңган болгаш ам кылып турар ажылдар-биле чергелештир съездиниң негелдеслеринге дүүштүр партия ажылын үндөзиниң-биле эде тургузарының, чаа ёзу-биле ажылдаарының, парторганизацияларның ролун, харыысалгазын бедидериниң айтырыглары бисте ам-даа оожум шиитпирлеттинип турарын миннир апаар. Партия организацияларындан болгаш тус-тус коммунистерден бүдүрүлгениң курлавырларын дилеп тывар, ону ажыглаары-биле чогаадыкчы болгаш бот-идепкейлиг чоруун бедидерин ам-даа чедип ап шыдаваан бис. Оң уламындан районнуң улус ажыл-агыйының адыр бүрүзүндө дыка хөй четпестер бар. Продукцияны бүдүрерде камналганың, оң шынарын экижидериниң айтырыглары чедир шиитпирлеттинмейн, бот-орулга-чарылга, бригада керээзи эчизинге чедир нептеревейн турар. Бо чорук партия райкомунуң коммунистер, тус-тус ажылчыннар-биле ажылды ам-даа чогуур негелдеге чедир тургуспаанын көргүзүп турар.

Чоокта чаа партия райкому тускай эртемниглерниң ажылының анализин кылган. Бо ажылда хөй четпестер илереттинген, чамдык черлерде күш-ажылчы көдүрлүүшкүн кошкак, эрэнгейлээриниң, күш-ажылдың сагылга-чурумун үрээриниң фактылары бар болган. Чамдык тускай эртемниглер бот-харыысалгазын кудуладып, чогаадыкчы инициатива чок ажылдап турар. Ол дээрге партия организацияларының олардан шыңгы негелдени тургуспаанының, а райком оларның ажы-

лын кошкак контролдап келгениниң түнели деп миннир анаар. Шүгүмчүлөл болгаш бот-шүгүмчүлөл районда ниитизи-биле ам-даа кошкак.

СЭКП Уставының негелделерин коммунист бүрүзү чайгылыш чок күүседиринче партия организацияларының кичээнгейин кошкатканындан бо чылын 6 коммунист партия талазы-биле хемчег алзып, 3 кижипартия кежигүнүндөн үндүрткен.

Бо бүгү четпестерни эдер талазы-биле СЭКП райкомунун мурнунда улуг болгаш соңгаарлаттынмас сорулгалар туруп турар. Партия эге организацияларының ажылын сайзыраңгай-жыдар, оларның ролун болгаш харысгалгазын бедидер, чамдыктарының ажылында бот-идепкей чок чорукту, эренгейлээш-кинни чок кылыр, салдырган алыс сорулгаларны чедип алыр дээш оларның дайынчы арга-шинээзин бедидер, партия организациязы бүрүзүңге чогаадыкчы, ажыл-херекчи чорукту тургузар сорулганы салган бис.

Танов МОНГУШ

Чазактың кежигүну

Очерк

Күнзенмаа ол дүне удуп чадап каан. «Сонгукчулар мени канчаар уткуп алыр ирги? Мен ышкакш бөдүүн малчын кижип оларның бүзүрелин шынзыдып шыдаар мен бе?»— дээн бодалдар анаа орта дышты бербээн. Шынап-ла хөйүнүң бүзүрелин чаалап алгаш, күрүнениң удуртуп баштаар эрге-чагырга органның оларның бүрүн эргелиг төлээзи болуп, бүзүрелин шынзыдары — Күнзенмаага делегейде оон бедик харысгалга чок ышкакш сагындырган. Ынчангаш, ужуражылгаже аъттаныр мурнунда кожазында өгдө ада-иезиниң чагыг-сөзүн дыннак-сааш, чөдө берген.

— Эки чораш кел, кызым! Дээди Советтин депутатының кандидатына депшидери дээрге-ле, чоннун, эш-өөрүнүн сеңээ улуг бүзүрелди, идегелди берип турары ол деп черле уттул болбас — деп, адазы Намбар-оол ашак чагып чугаалаан.

— Ижин-кара чокка эрткен оруун, ажыл-ижин дугайында төөгүп бээр сен. Ойт, бо чылын хой бүрүзүндөн-не хураганны онча-менди камгалап алыр социалистиг хүлээлгенни күүсеткенин чугаалаарын утпа. Чүс төрүүр хойга онааштыр чүс бир хураганны амдызында камгалап алган, ам арткан хойлар төрүп-терге чүс беш чөдө бээрин бурунгу хүн салаа базып санап

олурдувус чоп. Ол ыяк күүсеттине бээр боор — деп, авазы Анайбан ылавылап чагаан.

Ужуражылга соонда Солчурнуң культура бажыңынын агитбригадазының концерти болуп турда-ла, шак орайтаан. Мал оолдаашкынының бачым үезинде малчын кижиниң суурга хонуп чыдар чайы бар эвес, Күнзеңмаа аалче далажыпкан. Округтуң сонгукчулары аңаа улуг идегелин илередип, ооң кандидатуразын изии-биле деткип, чагыг-сөзүн бергенин Күнзеңмаа орукка чоруп ора сеткил ханып сактып чораан. Ол эрткен үезин эргий бодап келирге, ооң чуртталгазы өскелернии-биле бир дөмей, малчыннап-ла чурттап чоруур, онза ылгалыр чүве черле чок.

Ийет, ооң чуртталгазында онза ылгалыр чүүлдер чок ыш-каш. Чүгле онаашкан ажылынга бердингени, бедик харыысалгалы, ак сеткилдин ылгалып турар. Коммунист бүрүзү черле ынчаар бодун шүгдүнүп ажылдаар ужурлуг. Чүгле кижиниң ак сеткилдиг күш-ажылы коллективке, ниитилелге ооң туружун тодарадыр. «Чонум, эш-өөрүм менээ ындыг улуг бүзүрелди онаап турары — бөдүүн хойжу мээн күш-ажылымны база үнелег турары ол-дур» — деп, Күнзеңмаа сеткилинде бодап чораан. Кижилерге херек мен деп чүвени бүгү-ле сагыш-сеткилдин ханызындан медереп билири дег улуг аас-кежик чок.

Күнзеңмаа Намбар-ооловна Монгуш сонгулдаалар эрткениниң соонда, 1985 чылдың март айда Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң алдыгы чыыжының бирги сессиязынга Солчурнуң 88 дугаарлыг сонгулда округундан сонгукчуларның бүрүн эргелиг төлээзи болуп, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң кежигүнүнге сонгудуп, депутат хүлээлгезин долузу-биле күүседип кирипкен хүнүн бодунуң амыдыралында эн-не уттундурбас хүннерниң бирээзи кылдыр санап чоруур. Малчын арат кижиниң кызы күрүнени эргелеп башкараар улуг ажыл-херекке кирип, барып-барып чазааның кежигүнүнге сонгудары ыш-каш, ындыг бедик бүзүрел кайда боор. Ол дээрге совет ниитилелде социалисттик демократиянын херек кырында, амыдыралда боттанып турарының көскү херечизи. Бети дээрге-ле, сайзырангай капиталисттик чурттарнын чазактарының кежигүннерин безин алгаш көөрге, херээжен кижини хамаанчок, ажылчы чоннуң төлээлери чок болуп турары таварылга эвес. А ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутаттарының алдан ажыг хуузу ажылчыннарның болгаш колхозчуларның төлээлери болуп турар. Капиталисттик делегейге ниитилелге кижиниң туружун чүгле ооң эт-хөрөңгизи, бай-шыдалды тодарадып турар. Чангыс сөс-биле чугаалаарга, кымда акша-төгерик хөй болдур, эрге-чагырга ооң холунда.

... Ада-иезиниң ажыл-ижиниң аайы-биле мал чанынга өскөн болгаш кажан, кандыг мергежилди шилип алырыл деп айтырыг тургустунуп келирге, ынчан колхозтун комсомол комитетиниң путевказы-биле Күнзеңмаа мал ажылынче аъттаныпкан. Баштайгы чылында ада-иезинге дузалакчылап, сакманчиктеп ажылдай бергеш, хой ажылының дыка хөй чажыттарын билбезин Күнзеңмаа эскерген. Бодунуң чүткүлдүү, чүвени биллип алыксаар тура-соруу-биле ада-иезиниң чымыштыг ижиниң чажыттарын шингээдиң ап, байлак арга-дуржулганың улуг школазын эрткен. Соонда тускайланып, аңгы коданны хүлээп ап, хой ажылынга багай эвес түннелдерни чедип ап, төрөөн совхозунуң экономиказын быжыглаарынга төлөптиг үлүг-хуузуң кирип келген.

Хойнуң продуктулуг чоруун бедидер, ооң чаш төлүн онча-менди камгалап алыр дээш чеже күженишкиннер, уйгу-дыш чок дүннер эртпеди дээр. Чылдан-чылче мөөңнеттинген арга-дуржулганы хандыр өөренип, ону улам байыдып, өскелерниң чедишкиннеринден өөредиглиг чүүлдерни шилип ап, хойну ажаап өстүрериниң технологиязын тус черниң байдалдарынга таарыштыр сайзырангайжыдып келгениниң түннелинде, Күнзеңмаа Намбар-ооловна элээн бурунгаар базымны кылган. Ынчангаштың ооң күш-ажылчы намдарынга он бирги беш чыл эң-не дүжүттүг беш чылдарның бирээзи болган. Азы беш чыл иштинде совхозунга 1856 хураганны онча-менди доруктуруп берген, чүс төрүүр хойга онааштыр чыл санында ортумаа-биле 105 хураганны камгалап ап келген, а эң-не дүжүттүг чылдарны онзалап айтыр болза, 1983 биле 1985 чылдарда 110 хураган-нары камгалап алган.

Ол-ла беш чылда күрүнеге ниити түңү-биле 4169 килограмм дүктү кыргып берген, азы хой бүрүзүнден-не 2,2 килограмм дүктү ап келген. Бо дээрге бөдүүн дүктүг тыва хойларга хамаарыштыр алырга, багай эвес көргүзүглер болуп турар.

— Силерниң күш-ажылчы чедишкиннериңерниң чажыды чогуң чүдөл?— деп, бир-ле катап Күнзеңмаа Намбар-ооловна-дан айтырган мен.

— Бир-ле дугаарында дагдыныкчыларым — ачам Намбар-оол Хенче-Караевичини, авам Анайбан Одай-Сүрүңовнаны адаар-дыр мен. Олар менээ бичиимден тура-ла хойжунуң чымыштыг ижинге ынакшылды кижизиткеннер. Ийиде, даанган ажыл-ижи дээш кижиниң кызымаандан, харыс-салгалыындан хамааржыр. Үште, кандыг-даа ажыл-ишти чогаадыкчы ёзу-биле көөрү чугула деп санап чоруур мен. Кижилбес онза чажыттар менде чок, бо-ла-дыр-ла — деп, Күнзеңмаа кыска харыыны менээ берген чүве.

Шынап-ла, улуг, бичии-даа ажыл-ишти чогаадыкчы ёзу-биле көөрү, шынчы, ак сеткил-биле шүгдүнүп ажылдаары — эде тургустунуушкуннун база кол-ла негелделери ол болгай.

Күнзеңмаа-биле Дажылдай Монгуштарның өг-бүлезинин демниг ажылында мындыг чүүлдерни онзалап демдеглекседим. Чедишчилернин база бир үндезини — кышка уткуштур чайгы, күскү үелерде одар-белчиирни солуп тургаш, хойну ыяк семиртип алыры оларның бир кол сорулгазы. Күш-денгели шыырак хойларның ийнстээри хөй болур болгаш төрүттүнген хураганнары боткур, шыырак, дүрген өзүген болуп турар.

Кыштаглаашкынга бүгү-ле септелге ажылдарын часкы үе-де-ле кылып кааштар, боттарының күжү-биле 30—40 тонна эки шынарлыг көк сигенни чылдың-на белеткеп ап турарлар. Хой оолдаашкынын январьның баштайгы он хонуундан эгелээш, февральдын бирге чедир ийи неделя иштинде чорудуп турар. Малдың чаш төлүн соок режимге азы дадыгышкын режиминге өстүрүп турары солун. Оларда одап турар чылыг хураган кажаазы чок. Он беш хонуктан өрү назылыг хураганнарны хат чок, чылыг хүннерде даштын сери адаанче үр эвес үе иштинде үндүрүп, чоорту дадыктырып турарлар. Хураганнарга ижер-биле анаа сугну кудуп бербес, шай азы будук-бүрү, артыш, аар-жы хандыларын хайындыргаш, кудуп берип турар. Ол хандылар ижин-шөйүндүнү быжыктырарына эки деп санап турарлар.

Бо-ла бүгү аргаларны ажыглап тургаш, олар он ийиги беш чылдың бирги чылында 100 төрүүр хойга онааштыр 100 хураганны онча-менди камгалап ап, хой бүрүзүнден-не 2,2 кг дүктү кыргып ап, социалистиг хүлээлгезин күүсеткеннер.

Хойжу кижинин чымыштыг ижин хажызыындан хайгаарап көөрге, ында берге чүве чок ышкаш сагындырар. Шынында ол нарын болгаш берге иш. Сээң коданынга хамаарышкан одар-белчиирни, оон дүжүдүн өөренип көрүп тургаш, баштайгы көк үнгүжеге чедир хойга одар четчир кылдыр үлей хуваап алыры. Кайы айларда, кайы хүннерде, каяа хойну одарладырын ыяк планнаары. Хойну тарады маннаштырбайн, шөлээн тоттур оттап алыры-биле хайгааралды кылыры. Агаар-бойдустун хенертен кээр айыыл-халавындан, араатан анның халдаашкынындан ниитинин малын онча-менди камгалаары дээн ышкаш чажыттар-ла хөй.

Намбар-оол Хенче-Қараевич мындыг таварылганы менээ сактып чугаалаан. Ол чоокку чылдарда болган. Март айның башкы хүннеринин бирээзи. Эртен дээр бүргегзимээр, бичии хадымарлап турар хүн. Аалдың бүгү-ле эр хиндиктиг кижилери кожазында аалдың кажаазының көржеңин коптарары-биле аъттанылкан. Хойну ынчан Күнзеңмаа кадарып чоруткан.

Дуьш чедип чорда, хаттын күжү улам дынзып, шугулдаксап үрзе-үрзе, шуургандыва шилчий берген. Шуурганның бо-раанынга дескиндир чүве-даа көзүлбес, черниц уг-шии-даа билдинмес апарган. Оон күштүү кижини-даа чууктай шаап алгаш баар чыгыы. Хойлар шуурганның хадаан уу-биле шуужуп алгаш чорупкан. Оларның бажын дозуп, аалдың өдээнче чоок-шуладыр дээн Күнзеңмааның оралдажышкынындан чүү-даа үнмээн. Бажын доза аъттыг чорта бээрге, хойлар ону хөме таварааш, эрте бээр болган. Ынчанмайн канчаар, шуурганның бөлүн алганы элезиннелчек доң харжыгаштар кижиниң арнын бэзин ажыңнады оя шаап турар. Күнзеңмаа шуушкан хойлар соондан, хат дүжүр шааптарындан короткаш, бир холу-биле эзер бажындан так туттунуп алган, бараадап чоруп олурган. Чежеге дээр ынчаар чоруп келгени билдинмес.

Бир-ле чоруп олурарга, орук ийинде ханы чоога таваржып келген. Хойнуң бажын арай боорда ынаар дозуп киирген. Шаа төнгөн хойлар ханы чоога иштинде ыжык черге чыдыпканнар. Имиртиннен, дүн дүшкен. Шуурган соксаал чок үрүл-ле турган. Күнзеңмаа база өзээнге киир доңуп келген. Одаг салып, чынып аар дээрге оду-даа чок. Соокка хойлар үедей бээринден короткаш, оларның аразынче кирип, тургузу сывыртап, кезек болгаш-ла дескиндир шуудады сүрүп каап-ла хонган. Даартазында шуурган дал дуьш четпейн чорда намдап, аязып эгелээн. Күнзеңмаа чоога иштинден үнүп келгеш, ылавылап көрүп турарга, моол девискээринче ханылап бады келген, чавыс тейлер-лиг белде келген ышкаш болган.

Улуг шуурган болганы-биле совхозтун девискээринге ажылдан хонган оперативтиг бөлүк аалга келбээн коданның барып болгу дег уун дилеп чорааш, Күнзеңмаага таваржы берген. Бөлүктүң тодаратканы-биле алырга, шуурган аайы-биле хойлар моол кызыгаарын эртип киргеш, кыштагдан 12 километр хире ырап келген болган.

«Боттуң аштап-суксааны, доңуп, түрээни-даа канчаар, ниитиниң малы-ла онча-менди болганы эки-дир» деп, бөлүктүң термоста эккелгени изиг шайын аартавышаан, чиик машина иштинде, Күнзеңмаа хөөрөп олурган. Оон дадыккан хүрөн шырайлыг арнында өөрүшкүнүң хүлүмзүрүү чайынналган. Ол күштүг шуурган совхозтун девискээринде малчыннарның сес өглерин буза шапкан, 12 бажыннарның крышазын алгаш барган. Аас-кежик болуп, харын-даа айыыл-халап болбаан.

Бо болуушкунну дыңнап ора, Моолче аалдап чорааш көргеним Улаангом хоорайда аймактың төп музейинде бир булунда чырыткан күштүг хат-шуургандан ниитиниң малын камгалап тургаш, черге доңуп өлгөн малчын Гонгорну сактып

ордум. Анаа өлгениниң соонда Моол Арат Республиканың Маадыры атты тывыскан чораан.

Күнзеңмаа база маадырлыг чорукту кылган эрес кыстарының бирээзи-дир.

... Коммунист, депутат эш Күнзеңмаа Намбар-ооловна хөйниити ажылынга идепкейлиги-биле киржиپ турар. Ол Улаатай бригадада партия организациязының секретарының оралакчызы, дагдыныкчы. Бригадада беш төрүүр кодандан тургустунган бот-орулга-чарылгага үндезилеттинген коллективтиг керээ-биле ажылдаар звенонун удуртукчузу. Ажыл-агый, социал хөгжүлдө, амыдырал хандырылга айтырыгларының талазы-биле сонгукчуларның чагыгларын күүседиринден ангыда, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң Президиумунун хуралдарына, сессияларына айтырыглар белеткээринге улуг үлүг-хуузун кирип турар.

Күнзеңмаа беш уругларының иези. Ол ажы-төлүн төлептиг кижилер кылдыр өстүреринче доктаамал кичээнгейни салып турар. Уруглары Лариса, Руслана олар дээди эртемниг башкылар, оглу Владимир тускай ортумак эртемниг белеткелчи, а Өлчөй биле Буян амдыызында школачылар, эки өөрөдилгелиг пионерлерниң одуруунда чоруп турарлар.

Партия болгаш Совет чазак Күнзеңмаа Намбар-ооловнаның төлептиг күш-ажылын бедни-биле үнөлээн. Ол Совет Тываның 40 чыл оюн таварыштыр РСФСР-ниң Дээди Совединиң Хүндүлел бижини-биле шаңнаткан.

Он бирги беш чылда чедип алган күш-ажылчы чедишкиннери дээш 1985 чылдың ноябрь айда «Хүндүлелдин демдээ» орден-биле база шаңнаткан. Ол Улус ажыл-агыйының чедишкиннериниң делгелгезиниң доктаамал киржикчизи, оон ийи хүлөр медалының эдилекчизи.

Чүлдүм ЧАП

Малчын салгалдың баштыңы

1. ҮЕ-БИЛЕ ҮЖҮҮРЛЕЖИП...

Өвүр кавызында торгалыгжылар дугайында эюн-баштак чугаа бар: «Торгалыглар аът дээнде кончуг — чорук чоктун чоруун үндүр мактааш салыр, торгалыглар мөге дээнде, алдан дөрттүң чирин дуглаан мөгезин начын чедир мактааш салыр». Оон-на харын эрткен аът-даа оларны, шүүлген мөге-даа олар-

ны болу бергилээр. А эки аът биле мөге кижиге деннедин алыры — ол дээрге дээди мактал. А Осур-оол Чамзыевич Тумат бир-тээ «силерний, бистий» диртип, мактал-былаашта кире берген болганда, ол шынап-ла тус черниц малчыннарынын тулган начыннарынын бирээзи болуп, адыг-чарыштыг эш-өөрүн чангыс эвес удаа «чан бажынга салган» дээрзин херечилеп турары ол-дур. Осур-оол Тумат чүглө ажылгыр кежээзи-биле, хөй муң мал-маганны төрөөн колхоз, совхозтарынга өстүрүп бергени-биле алдар-хүндү чедип албаан, ол харын кылган соонда, чүвени ыяк кылыр болгаш чаа чүвс бүрүзүнче чүткүлдүү-биле онзагай кижилерниц бирээзи бооп келген. Ол бүгү Осур-оол Туматка кажан, канчаар эгелээнил дээр болза, ам төөгүлүг апарган үжен-дөртөн чылдарже хая көрнүр ужурлуг бис.

Бистин улуг назылыг кижилеривистин эрткен оруун коптара бээрге, черле ындыг болгай, оларның намдар-төөгүзү төрөөн черлеринин, харын-даа төрөөн Тывазынын төөгүлүг үелери-биле үскүлежи бергилээр, эргилделиг болуушкуннары-биле түдүш холбаалыг. Осур-оол Чамзыевич Туматтын эрткен оруу база ындыг. Оларның эң бетики чижээн безин алырга, ол дээрге Торгалыг, Чалааты девискээрлеринге тургустунуп келген ажил-агыйларның үш хевирлерин, үш чадазын көрүп, оларның үш катап чаарттынып, эде тургустунуп келгенин чүглө караа-биле көрүп эртпээн, а холу-биле тутчуп, тургусчуп келгеннерниц бирээзи. Ол дээрге амгы ажил-агыйларның эң-не эге хевири, ора-сомазы болур баштайгы мал, чер ажылының эге хевири — МЧАЭ, оон дараазында 1949—1950 чылдарда ол-ла катты-жыышкыннарының үндезининге тургустунган баштайгы колхозтар-дыр. Адактын сөөлүндө, ол дээрге, амгы үенин күчүлүг теви-биле хөгжүп, сайзырап турар бөгүнгү совхозтар-дыр. Оларның бирээзи, үстүндө чугаалаанывыс дег, «Торгалыг» совхозтан дөстелип үнген аныяк ажил-агый — «Ак-Чыраа».

Кажан Чалаатының делгем девискээринге «Ак-Чыраа» аттыг ангы, тускайла ажил-агый тургустуна бээрге, Осур-оол Чамзыевичинин сеткилинге ол чорук дыка-ла таарышкан. Ынчан хып дээн аныяк эр Тумат Осур-оол баштайгы ол эвилел-эштелгени организастанып, а сөөлүндө барып удуртуп-баштап-даа турган болгай. Оон-биле кады ол күзел-бодалдың төрүттүнүн кээринге үжен чылдарның культура көдүрлүүшкүнү, оон жүжүк-бижин онза салдарлыг болганы чугаажок.

Ол шынап-ла ындыг. Ынчангы арат чоннуң алыс чаа чүвеже чүткүлдүү, организастыг чорукка хандыкшылды аайлыг эвес, ол үеде элээди оолак апарган Осур-оол база-ла, өскелер-биле бир дөмей, шак ол чаа чүвеже сундугуп, чаа үенин базымындан чыда калбаан. Чалааты, Ирбитей ол ынчаар организас-

тап турган бөлгүмнерге киржип тургаш, чаа тыва бижикке өөренип апкан. Баштайгы дээрде араттарга халаска үлөп берип турган «Шын», «Реванэ шыны» солуннарны «улуг каралап» чоруй, чоорту барза-барза, чыылган чонга илдик чокка номчуп берип турар апарган.

Осур-оол ынчалдыр өзүп-доругуп кээп, ам харын чүгле солун кыйгырар оол эвес, а харын агитатор хүлээлгезин медеделди-биле күүседип турар, ёзулуг аревэчи атка безин төлөптиг эр апарган. Ынчангы үе бөдүүн-даа бол, алыс негелдези шыырак, ылангыя агитатор, аревэчи кижил ол дээрге, чүгле кожуун, суму иштинде болуушкуннарны эвес, а харын улуг чурт ССРЭ-де, чырык өртемчейде онза солун чүү болуп турарын безин ыяк билир, хөй чонга ыяап чедирген турар ужурлуг турган. Тумат Осур-оол ол дугайын ыяк билир болгаш ынчаар кызып-даа турган. Шак ынчалдыр аныяк эрниц билиг-меделели чоорту өзүп быжыгып, политиктиг дадыгышыкны хевирлеттинип олурган. Осур-оол ам «аал агитатору» бичии оолак эвес, а «арбан, суму агитатору» атка чедип турар апарган. Ол чорук ону баштай арбан даргазынга, элээн үе эрткен соонда, каттышкап МЧАЭ даргазынга чедир депшиттиргенинге чедирип турган.

Амыдырал кижини өөредир дээри черле шын. Ук ажылды удуртуп башкараынга ол үени-биле шору үжүк-бижиктиг апарган эр бар-ла күжүн берип, бар-ла шаа-биле кызып турган. Ам артында бодунуу-биле нарын болгаш бсрге турган ол үеде, Осур-оол Тумат ынчангы эштелгениң даргазы болбушаан, нам үүрүнүн, аревэниң ажылын, санакчы бухгалтерниң хүлээлгезин катый-хаара харыылаар ужурга таваржып турган. Ажыл-херекти ынчаар башкараын ол ынчан-на чон-биле ажылдаарынга шыырак дуржулгалыг арбан, суму-даа даргалап турган чоок төрели Тумат Дүвекей, ол үеде-ле алдарлыг малчын, ТАР-ның чазак ордениниң эдилекчизи Тумат Сонам олардан өөренип ап, оон өске айтырыгларны төп черлерден, кожуундан кээп тургулаан айтышыкын, саавырлардан билип ап, адак сөөлүндө солун-сеткүүлдерден шингээди ап турганы чугаажок.

Кандыг-даа чаа чүүл, бир эвес ол нийтилел ужур-уткалыг болза, черле ындыг: кижилерни бир-ле хире-черге-биле доюлдуруп, хөдөлдирер. Ону шын билип деткиир-даа, аңаа удурланып чөрчүр-даа, ужурун билбейн, дадагалзааш олуруптар-даа кижилер турар. Ынчалза-даа Ирбитей, Чалаатының чонунун хөй кезин чаа ужурну эдериң, Тумат Дүвекей, Осур-оол ышкаш мурнакчы кижилерге бүзүрөп, оларны долгандыр чаа тургустунуп турган МЧАЭ-ге күзелди-биле кирип турганнар. Баштайгы удаада олар шак ынчалдыр тыртар күш болур — аът, шарызын болгаш күш-ажылдың дериг-херекселдери: терге; ша-

наан, андазын, илиирин ниитилештирип алгаш, эштелгенин бар-ла турган материалдыг баазазы ол болганда, бирден бирээ чокка санап, данзылап алганнар. Ам харын сиген, тараа шөл-дерин шилип алырын шиитпирлээри арткан. Сиген шөлүндө айтыргы-даа чок, Ак-Чырааның эгээртинемес шынаазындан чай-гаар үнүп чыдар, тараа шөлү шала чегей, ынчалза-даа Ирби-тей аксының сугаттыг черлери — Көк-Хаакты ниитинии кыл-дыр шилип алганнар.

Ол үениң чижээ-биле алырга, чангыс ангыс тараа тарып ап чораан хуу ажыл-агыйлыг араттарга МЧАЭ-чилерниң күжүн, демин кадып тургаш, хөй-хөй гектар черни суггарып, ниити күш-биле андарып, тарып ап деп чүве безин кижиге бүрүзүнге онза чаа чүве кылдыр көзүлгөн. А кажан баштайгы сарааттар Чалаатының делгем шынаазын ээлептерге, баштайгы дүжүт барба-сава сынмас кылдыр ажааттына бээрге, дадагалзап, ма-нап олургулаан улус безин ажыл-агыйның ол чаа хевириниң алыс кедилиин эскерип, билип эгелээннер. Тумат Осур-оолдун ол хүннерден, ол чаа эге базымнардан үндүргөн түннели кан-чаарга-даа, коллективтиг ажыл-агый хуузунда олурар, хуузунда борастаныр чоруктан каш катап ажыг, күштүг болгаш бүзү-релдиг, кижилерге артыкшылды, тодуг-догаа чорукту ханды-рар, оларны чаа амыдыралче хаара тудуп, күзөл-соруун отту-рун турары-биле безин онза болгаш солун. Осур-оол Чамзыевич Туматтың күш-ажылчы намдарының шак ынчалдыр эгелээни ол. Эгелээр эгслээрде, өскөн-төрөөн Ирбитейиниң унунга, каш шагның эчизинде бистиг чүве шыя тыртып көрбөөн ооң калбак делгем ховуларынга баштайгы андазын изин үндүрүшкенинден, амгы «Ак-Чыраа» совхозунуң эге чадазын, эң баштайгы ора-сомазын таптыг-ла дөртен беш чылдар бурунгаар тудуп-тур-гусчуп келген үезинден эгелээни ол.

Тумат Осур-оолдун МЧАЭ-ден ынчаар эгелеп алганы кокпа оруу чоннун чоон оруунче шилчип, ооң-биле башташкаш, каш чылдар эрткен соонда ам харын Торгалыг, Дус-Дагның девис-кээринге тургустунуп турган чаа ажыл-агыйга, «Торгалыг» колхозка, бүдүн арбан-сумузу, МЧАЭ-зи-биле катый кирип аарынга чедирип келген.

2. МАЛЧЫННЫҢ ОРУУН ШИЛИП АЛГАШ...

Ирбитейиниң «Тээли» МЧАЭ-зи ынчалдыр чаа тургустунган коллективтиг ажыл-агыйның база бир кезии бооп кирген бол-ганда, МЧАЭ-чилерге кандыг чайгылыышкын турар боор — шупту чаа колхоз «Торгалыгның» кижигүннери болур күзелдиин коллективтиги-биле илереткеннер. Ам харын чаа ёзунуң, чаа

ажыл-агыйынга кирип алгаш, кым болурул, каяа, чүнү ажыл-даарыл деп айтырыгны Осур-оол Тумат болгаш оон өөрүнүн шиитпирлээри арткан. Ол харын чайлыг херек болган. Чүл дээрге, оларның моон мурнунда турган МЧАЭ-зи ышкаш эвес, канчаарга-даа улуг хемчээлдиг бо ажыл-агыйга кандыг-даа мергежилдиг кижиге херек чүве болган: дөрт чүзүн үскен малга кадарчы бол, хову-шөлгө тараажы, сугатчы бол, суур төвү тударынга тудугжула, бызачыла, ол хамаанчок тракторист, чолаачы бол, оон эртсе учетчик-бригадир, санакчы бухгалтер дээш, черле ынчаш ажыл-ла муң чок. Тумат Осур-оолдун эш-өөрүнүн хөй кезин ынчалдыр янзы-бүрү ажыл-мергежилдиг апаргылаан болгаш чамдыктары харын мал ажылын шилип ап, өскелери суурга артып каап, аныяк эрни элээн бодандырган-нар-даа.

Ынчалза-даа Торгалыг, Дус-Даг черле ада-төөгүдөн мал ораны бооп келгенинден ийикпе, азы Өвүр кавызынга ол шагда-ла ат-алдарлыг апарган, муң ажыг малды азырааш, хөй кезин фронтуга өргээш, ТАР-ның ордени-биле шаңнаткан малчын арат төрели Тумат Сонам ышкаш үлегерлиг кижилернин салдары-биле ийикпе, чок-ла болза МЧАЭ үезинде удуртукчу, бухгалтер, учетчик болгаш экономист хүлээлгени каттай-хаара күүседип тургаш, хамыктың ужуру мал ажылында деп чүвени ылантап билип алганындан-даа бооп чадавас — канчалза-даа Осур-оол Тумат ол чайын малчын болурунун оруун чайгылыш чокка шилип алган. Шак ынчалдыр Торгалыг, Дус-Дагның оदारларынга, чаа ажыл-агыйның ниитилештирген хөй муң малының аразынга Тумат Осур-оолдун хөй, өшкүзүнүн коданы база көстүп келген. Шак ынчалдыр Осур-оол Чамзыевич Туматтын хойжу амыдыралы 1949 чылдын күзүнүнден эгелээш, бо хүннерге чедир уламчылап келгени ол. Ол дээрге хоочун малчынның «Торгалыг», «Ак-Чыраа» совхозтарынга он мундан оранчок ажыг хөй малды өстүрүп бергени, ол дээрге бүгү «Торгалыг» совхозтун амгы үеде дөртен муң хире хоюнун үштүн бир кезин-дир дизе, хөөремче чокка сөглээни ол.

Мынча чылдарның иштинде Осур-оол Чамзыевич уругларының иези Сүден Хапылановна-биле кады малчынның чымыштыг, белең эвес ажылын шилип алгаш, оон кандыг талазын көрбээн чүве дээр. Оон иштинде колхоз баштаар черинин баштайгы мактал бижиинден Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны атка чедип, казактын база бир дээди хавыязы — Октябрь революциязының ордени-биле-даа шаңнадып — чедишкиннер-ниң бедиинге-даа теп чораан-на, амыр-дыш чок, сагыш-сеткил оожургавас берге үелерни-даа чурттап эртип чораан-на. Ын-

чалза-даа ол-ла бүгүнүн аразындан ниитинин малын хүлээп алганы баштайгы чылы анаа кажан-даа уттундурбас, дүүн чаа болган дег, карактарга көстүп кээр.

Ынчан орай күс турган. Аалдардан чыып, хүлээткен мал ам артында холумак: ында хой-даа, өшкү-даа барык дең чыгы. Ол хире малга бодап кылбаан кажaa канчаарга-даа дыкпыш, тар. Ооң кадында чамдык ак сеткилдиг эвес кижилер чайын шоолуг деңгивээн, күжү арган, бүдүү чыргалыг ийикпе азы кырган-дижең малын колхозка салганы кыш орту кирип чорда-ла билдиниң эгелээн. Ындыг байдал малды кыштан хүр ажыраарын улам нарыыдаткан. Ынчалза-даа аныяк өг-бүлө ундараваан: бар-ла аргаларны ажыглап, ажылга шудургу, кызымаан көргүзүп турганнар. Колхоз баштаар чери база анаа олурбаан: чедирги дег дузаны чедирип, чаш мал төлүнге четчир хире сиген-чимисти сөөртпүшаан, шаа-биле хандырган-даа. Ынчанмыже шала часкаар олар он шаа хой, өшкүдөн дөмей-ле когарап үнгеннер.

Ам канчаар, баштайгы чылдың баштайгы бергелери. Анаа сылдап алгаш алган хүлээлгезинден ойталаар болза, соң даарта атка багай. Канчаарга-даа колхозка салган малының артыы үжен шаа шээр чүве оларда бар болгай. Оларының чамдыызы-биле дуогу бастырып, өрезин төлөп алгаш, аныяк өг-бүлө шилип алган ажылын оон ынай уламчылап кирипкен. Хүлээнгени күштүг, ажылды сегирип алган соонда, эчизинге чедирер. Осур-оол Туматтың амгы сорулгазы ол. Канчаарга-даа моон мурнунда, МЧАЭ-ге-ле, хөйге-чонга чаа амыдырал дугайында тайылбырлап, чаа чүүлче оларны организаптап, күш-ажылчы дадыгыышкынны ынчан-на алган болгаш, баштайгы бергелерден чалданы бээр хире кижии Осур-оол эвес болган. Ол дугайында малчын боду:

— Черле ынчаш мал малдаан кижиниң онча-менди чорууру чангыс чүгле кышка удур белеткенип, аарыг-хамчыктан, ыткуштан камгаланып аары-биле кызыгаарланыр эвес. Оон ангыда агаар-бойдустуң хай-халавы база тургулаар, оон база кичээнир. Эн ылаңгыя бистиң Өвүр ышкаш агаар-бойдузу кадыг-ширин черге бойдустуң болуушкуннарын хайгаарап билир, баш удур хемчег алыры, оваарымчалыг, серемчилелдиг болуру кажан-даа артык эвес. Ону оваарып чорбаска малчын кижиге окта болбаан. Аныякта кижии белең-селең чүве эскерер эвес, бир-ле ынчаар, көктүг чайын хамык малымны оскунуп ал часканым сагыжымдан ам-даа ыравас — деп, бир-ле хөөрежиң орап аравыста чугаалаан кижии. Ооң ол чугаазы бо-ла болгай.

3. ХЫЛДЫҢ КЫРЫНДАН

Ол чайын аныяк малчын өг-бүлө Түмейлиг хемниң бажынга, чүглө чай дүжер билек, дыка эрте тайгалап үнүп келгенер. Ынчан-на агаар-бойдустун байдалы эки чүвени оштавайн, тайга баштары болганчок-ла булут тыртылып, бүргөп-чаап турган. Эртен-кежээлерде аът өртеп каап аргамчы безин дүрдүнмес, соогу кончуг. «Ынчап-ла тургай, кудай багы арлы бээр, тайга дээрге тайга-ла болгай» деп, аныяк малчын тооваан. А херек кырында ындыг эвес болган. Чайлаглаашкын база уткалыг: теппиже-ле буу-хаа ынаар ыдып бербейн, тайганың агаар-бойдузунга малды чоорту чадыктырып, бээр көжүп ора, ооругларга, эдектерге ону ийи-үш хондур доктаадып, узун кышты, берге часты эрткен малдың арык-күжүн барымдаалап көөр ужурлуг турган. А аныяк малчын ол бүгүнү чугулага албайн барган болган.

Ынчалдың бе дээн ышкаш, карак-ла бо, кезек-кезек долулуг хат-чаъс эрткен соонда, өл харын улдурткаш турупкан. Бойдуста болчаг чок деп чүве бо-дур ам. Барып-барып дүне када, барып-барып чангыс өг, оода-ла кажаа безин тудуп четтикпээн турда. Ооң кадында дыңзыг эвес-даа бол, соок хат хадып үрүп эгелээрде, байдал улам бергедээн. Малчынның бодалы-ла чылыг кажаа, ыжык чер, чаглактыг арга-арыг ишти. Ам артында чоокку аргага чедир безин аал аразы хире ырак. Дүннүң караңгызында ынаар канчап чедерил? Чемдик айны безин кара булуттар дуглап алган, чер, дээр-даа көстүр ужур чок. Кышка удур белеткенир боордан башка, чайлаглаарда чүү боор, ынча дээн кенен сеткил бо-дур ам. Агаар-бойдустун кадыг-шириинин барымдаалавайн, хей черге далашканы айбыл-халапка таварыштырар дей берген.

Даң адаары ам-даа элек. Ооң кадында донган-дожаан анай, хураган алгыржып, челеде бызаалар мөөлөди эдип, өшкү, хойнуң думчуу дунуп, ишкирнип-бышкырып эгелээннер. Малчынның сагыжы сагыш-ла эвес. Мырынай чаа, дөрт-беш хонук бурунгаар-ла, ол узун кышты, когурум-хаттыг берге часты шыдажып эрткен, ынчалза-даа арык-күжү суларай берген малын чайлагже, бээр бо Түмейлигже сүрүп үндүрүп ора, хой соонга чыдып каап чораан анай-хенчелерин кээргеп: «Адыр-адыр, хөөкүйлерим, бичии-ле шыдажыңар. Ам удавас Түмейлиивиске, кадар оъттуг чайлаавыска чеде бээр бис. Ынчан таптыг күш-дөнгөл кирип, чаяаңар чара семирп аар силер»— деп каап, өөрүшкү-маңнайлыг чоруп орган болгай. Ам бо ышкажыл? Бойдустун халавын кижин канчаптарыл? Кудай багы өршээлдиг

деп оргаш, хамык малды анаа олура-ла когун үзе оскунуп аар бе? Чок, ындыг чүве кайын турар. Хөделир, хөделир!

Мындыг таварылгада чүнү канчаар ужурлугул? Өг ишти шагда-ла бут кырында. Уругларының шору апарганның безин ада-иезинге дузалажып, уупку дег анай, хураганның өгже кирижи, хойну бөле сывыржып, өг баарынче, ыжык черже ай дижи, үне-кире халчыл-ла турганның. Чүгле чер чырыл, даң адып келзе-ле ужур бар. Улуг от-даа ужудуп ап болур, хойну арга иштинче кири сүрүп ап-даа болур. Ынча дидин бе дээч ышкаш, ырак эвесе аргадан дааш-ла эвес дааш үнүп, өйлеп-өйлеп кизирт-казырт, шиг-шаг-даа кыннып кээп тургулаан. Ол дээрге өл харның аар чүгүнге шыдашпайн, ыяш-даштын будуктары безин сыйлып, дөзүндөн оорлуп дүжүп эгелээни ол. Ындыг таварылгада ынаар мал кириери айыылдыг — малды базып, кемдедиң кааптып болур. Ындыг болганда, чангыс-ла арга: хойну өзен оруун куду сүрүп бадырар, эң чоок кыштагга барып кажаалаар.

Осур-оол бичиизинден тура черле сагынгыр-тывынгыры кончуг, белең-селең черге аймааравас кижичораан. Ынчангаш бо удаада база-ла чүгле кылыр ужурлуг чүвени кылып, ырмазырай берги дег арган-дорган өшкү, хоюн өөнгө долдур дажыглап ап, өл-кургаг ыяш чыып, хойну долгандыр улуг от-даа ужудуп четтигип турган. Ынчап турда, ам-на харын даң адып, чер чырып эгелээн. Малчын чүү боор, дем-не бодап алганы эзугаар хой баштаар улуг сарыг өшкүзүн четкеш, өскелерин кый деп чоруй, орук кайы сен дээш, бурунгаар базыпкан. Хою шуудап, чүвениң байдалы ам ажырбас хире апаарга, малчын ам-на оожургап, бодун шүгдүнүп, болган таварылганың дугайында сайгара бодап эгелээн.

Кижиниң бүдүжү черле ындыг: берге чүвеге таварышканда эн-не херектин кылыр, айыыл-халап чайлай бээрге, ол таварылгадан эн-не чугулазын сактып артар. «Соңгу угааны мерген» деп үлегер оон-на тывылган чүве боор он. Тумат база-ла хамыкты хайындыр бодангылап, малчын кижэ шагның дөрт үезинде сагыш оожургап болбазын, оваарымча, серемчилелдиг норуурун, чайын-даа болза, кажаалыг-серилиг, кады чоруур дузалакчы кадарчы эштиг болурунун чугулазын-даа бодап чоргулаан. Чогум-на ол душта оон сагыжынга: мал дээрге колхоз-туң улуг ажил-агый адыры-дыр, ону чүгле чангыс бригада кылдыр эвес, а харын черниң онзагай туруш байдалының аайыбиле коданнарны ангы-ангы бөлүктерге, бригадаларга үзе тургузары чугула, ынчан чайлаглаар, кыштаглаарда-даа, кажаакыштаг-даа кылырда бир аай хөделир, чангыс демниг болур ужурлуг дээн бодалдар кире дүшкүлээн.

Моон мурнунда МЧАЭ-ге тургаш-ла, бо талазы-биле ол бир-ле эки чүвени оон эскерип көрүп алган. Чүл дээрге ынчан-на дуржулгалыг улуска даянып, ылаңгыя Тумат Дүвекей, Бадыргы сугларның сүмези-биле тараа, сиген кезилдезиниң үезинде хөй улусту ажылче келбиже-ле чурум-чыскаал чокка кириптейн, аал-арбан аайы-биле черни, шөлдү үлээш, доозар, хүлээдир хуусааларын айыткаш, оларны чарыштырып, хей-аът кирип каарга, ынчан ажылдың кылдынгыр-бүдүнгүр болурун ол ылап-ла көргөн. Чогум-на ынчангаш коллективтиг ажылдышын организаастаарының ажыктыг талаларын ынчан-на, МЧАЭ-ге тургаш-ла көрүп, билип апкан болганда, ам харын ол дуржулганы хой ажылынга канчаар ажыглаза чогуурул дээрзин Осур-оол бо-ла бодай- бергилээр апарган. Шынап-ла харын малчыннарны, оларның чурттап турар девискээрлериниң, одар-белчирииниң аайы-биле тус-тус коданнар кылдыр, а коданнарны бригадалар кылдыр тургузуптар болза, ынчан ындыг бөлүктөр бир аай хөделир, бир баг болур, а хамык ужур бот-боттарын деткижер, бот-боттарынга бүзүрежир апаары чугаажок. Оон башка бо-дур ам, кижини бүрүзү чүгле боду мунганыр, бодунуң думчуун борастаар чоруктан ам-даа уштунмаан, коллективтиг чорукка ам-даа чаңчыкпаан.

Ийет, кижини бүрүзү даанган ажылы дээш бот-харысалгалыг болбайн аан, ынчалза-даа чүгле херектиг үеде эвес, а берге үеде, озал-ондак, айыыл-халап болган үеде, малчын бүрүзү бодунуң хамаарышкан коллективиниң ачы-дузазын көөр ужурлуг; ындыг таварылгаларда бригадир кижини кодан бүрүзүн кезиир ужурлуг. Ынчанмаска бо-дур ам. Аныяктын, дуржулга чоктуң хайы-биле, оон-биле болган бо таварылгада дег, агаар-бойдустун байдалын-даа барымдаалавайн, кым-биле-даа сүмелешпейн, хамыкты мурнай дужа-келбиже тайгаже чүткүдүп үнгеш, баштайгы айыыл-халаптан-на хамык малды оскунуп ал часкан. Ол таварылга Осур-оол Туматты шак ынчаар бодандырып, дүвүредип келген болганда, ол дугайында үстүнде бодалдары-биле аныяк малчын колхоз баштаар чери-биле, эш-өөрү-биле үлежип, сүмелешкен.

Болган таварылгадан, харын-даа кылган частырыындан чогуур түннелдерни үндүргөн, оон-биле кады бот-тускайлаң, шимченгир, ушкарып-башкарарынга эптиг ындыг бөлүктөр, звено, бригадалар тургузар дугайында аныяк малчынның кириген саналы деткимчени алган. Бистер бөгүндө көөрүвүске-ле ындыг: ажыл-агыйның адырлары, салбырлары черле шагдан тура турган ышкаш, олар база-ла бодунуң дужунда бригадалар, звенолар, бөлүктерге үстүнгени чайгаар болуп турган ыш-каш. А херек кырында ол ындыг эвес.

Чаа тургустунуп турган ажыл-агыйларның ажылын шууда-
дып, бир аай чурумче киирип, шын организастан алыры ындыг
амыр чүве эвес — ол чорук харын чүвени ээ ёзу-биле көөр,
чаартыкчы, чогаадыкчы бот-идепкейлиг Осур-оол Тумат ышкаш
ындыг кижилерниң ачызында, оларның арга-сүмезинин, дорт
киржилгезинин түңнелинде боттанып турган. Ынчангаш харын
«Торгалыг» совхозтуң калбак, делгем девискээринде мун-мун
малын өстүрүп мандыдып турар, аразында социалистиг чарыш-
тыг районга, республикага безин чедишкиннери динмирей
бергилээр амгы Кара-Тал, Ирбитей, Кадый-Бажы, Чоза брига-
далары боттарының тыптып, тургустунуп келген төөгүзүн хоо-
чун малчын Осур-оол Чамзыевич Тумат-биле, оон үе-черге эш-
өөрү-биле тудуш холбаалыг кылдыр көөрү, ол харын чөптүг
болур ужурлуг.

4. МАЛЧЫН САЛГАЛДЫҢ БАШТЫҢЫ

Төрээн колхозунга чаңгыс эвес чылдар иштинде малчын-
нап, совхозтуң, районнуң мурнакчыларының одуруунга кирип,
хууда көргүзүглери республика чергезинин деннелинге чедип
турза-даа, хоочун коммунист Осур-оол Туматтын сеткил-сагы-
жын ол чорук оожургатпайн турган. Хамык ужур ийи-чангыс
кижиниң чедишкиннинде эвес, хамык ужур бүдүн коллектив-
тин, бригаданың чедишкиннеринин дугайында бодаары чугу-
ла. Ындыг болганда ажылды ам бир янзы кылдыр эде органи-
застаары негеттинер. Ону кылырда чаа күш херек. Ындыг күш,
ындыг кижилер хамыктың мурнунда аныяктар болур
ужурлуг. А оларны кайыын тыварыл? Чыл келген тудум-на
мал ажылында аныяктар ховартап орар, а үндезин малчыннар
назы дөгүп, кырып орар. Хоорайлардан чалаар бе, суурлардан
ушта тыртар бе, өске хову, тудуг бригадаларындан чайыл
аар бе?

Ону ынчаар кылып болбайн аан. Ынчалза-даа шагда-ла
хоорайзып, сууржуй, берген, шагда-ла өске ажыл-албанда мер-
гежий берген кижилерни мал ажылынче «аалдап аары» ын-
дыг амыр бе! Ол белен эвес айтырыг. Бөгүн, даарта, бо дораан
шиитпирлей каалтары берге айтырыг. Өске черлерде дег, амгы
үениң негелделеринге дүүштүр тургустунган, доктаамал чырык-
тыг, радио, телевизорлуг, культура төптүг аныяктарның ындыг
бригадазы черле тургустунмайн аан. Ол дугайында чогуур чер-
лер бодап-даа, ажылды ынчаар чорудуп-даа турары чугаажок.
Ынчалза-даа бо айтырыгны даарта хүнче шилчидип-ле турар
болза, чүве бүдер бе?

Ону харын кажан-даа эвес, бөгүн шиитпирлээри чугула,

кайыын-чүден-даа эвес, а малчын бригаданың иштинден, малчын өг-бүледен аныяк малчыннарны тывар, өөредир, кижизидер херек. Шынап-даа болза, хүн бүрүдө, чыл санында мал аразынга, ада-иезиниң чанынга өзүп, оларның ажылынга дузалажып, ол ажылдын уг-шиин, аргазын, чажыдын көрүп биле берген, анаа чажындан тура чаңчыга берген малчын аалдын уруглары малчыннавайн, кымнар малчыннаарыл? Малчын кижжи боду-даа болза, бодунуң орнун солуур, изин базар, ооң ажыл-мергежилин уламчылаар малчын салгал өстүрүп албайн, кымны өстүрерил? Ада-өгбелернин үнелиг дуржулгазын, бедик мергежилин кымга дамчыдарыл?..

«Уктуг кижжи угун дөзээр» дээн үлегерде утка-ла бар. Чогум-на ынчангаш малчын салгалды бодунуң ажы-төлүндөн өстүрер, оон кедилиг чүве чок деп, малчын кижжи бүрүзү ындыг түннелди бодунга үндүрүп, ынчаар кылыр чүве болза, чүгө чүве бүдүп болбас деп? Ындыг аныяктарны чыып, эвилелдеп, бөлүктөп, ооң соонда олардан звенолар, бригадалар тургузары белең болбас бе? Бо чижектиг бодалдар Осур-оол Туматтын сагыжынга чеже кирбээн, чеже ону дүвүретпээн. Канчалза-даа монү черле амыдыралга боттандыраын шенеп көөр, көөрдө харын бодундан, өг-бүлезинден, уругларының уруглары чаа-ла ботбашкарып өзе берген үеден эгелээрин ол ынчан-на, аныяк чооруур үезинде-ле ыак бодап, шиитпирлеп алган.

Ынчалдыр чээрби ажыг чылдар бурунгаар оон уругларының улуу Орланмаа, өг-бүлө туткан соон дарый, ада-иезинин баштайгы малчын кызы болган. Ада-иезинин соон салгаан малчын оолдар, кыстарның эгези ол. Ооң соонда-ла Осур-оол малчынның улуг-биче оолдары, уруглары, харын-даа оларның безин уруг-дарыы малчыннар болуп, малчынның чымыштыг ижин боттарының мергежили кылдыр шилип ап эгелээннер. Ол дугайында бүдүн арбанга деңнежир ажы-төлү дөрт арбан чыгы, дөртөн шаа чедир өскөн ада кижиден, аалдың улуг кырган-ачазындан айтырарга, ол мынчаар харыылаар.

— Ийет, уругларымның улуу Орланмаа болгай. Ол мырынай аныяандан эгелээш, бо хүннерге чедир хой малдап келген. Ооң улуг оглу Федор ам безин алды-чеди чыл малдап каапкан. А оолдарымның улуу чораан болза, база-ла малчын кижжи. Ынчалза-даа оон бичези Найырал акызының соон дарый малчыннаан. Ам каш чыл улай сарлык кадарып турар, черле шору малчынга санаттырып чоруур. Оон-даа артык эки чүве, ооң улуг уруу Алдын-кыс ачазынга ам үш-дөрт чыл улай дузалакчылап келген. Ам мырынай ёзулуг сарлыккы кижжи болганы кырган-ачазы менээ улуг өөрүшкүдүр.

Найыралдан биче уруум Чечек. Ол инек малдаан, база-ла

багай эвес ажылдап чоруур. Оолдарым ортуну — Оюн-оол. Ол база шагда-ла хойжу ажылынга мергежий берген, алыс кызы-маа хөлчок кижн. Өмчө ам келир үениң малчыннары болзун деп кордап оарарым ийи бичии хеймер оолдарым Мерген биле Шолбан бар. Оларым база-ла бөгүнгө дээр менээ дузалажып, хой шытпайн келдилер.

Шыны херек, бүдүн малчын салгалдың баштыңы кижн чүгле мал ажылында безин ажы-төлүн салаа базып санай бээр-ге, холдун беш салаазы шынап-ла четпейн баар чораан. Оон ангыда база бир көргөн чүүлүм: хоочун малчынның шак бо салгалы анаа-ла ужур эдерип, адазының аайы-биле мал малдап чоруур эвес, а ол орукту медегерелднн-биле шилип алган, боттарының үүрүндө малчын адын сыкпайн, адазының хүндүлүг адынга төлөптн ажы-төл бооп чоруур улус. Ол дугайын сураг-лыг малчынның улуг оглу Тумат Найыралдың чижээндн көрүп болур.

Найырал шынап-ла мал ажылынга шагда-ла бедик мергежилдн, арга-дуржулгалыг апарган, совхозтун, харын-даа районнун безин, мурнакчы малчыннарының аразында көскү чернн ээлей берген малчын. Адазыны-биле алырга, шак ол «шору малчын апарган» (а Осур-оол Чамзыевич уругларын мактаарын-га тура чок кижн болгай), районнун мурнакчы сарлыкчылары-ның эң дээрелериннн бирээзи чыл санында-ла чүс сарлыктан чүс бызааны ап, социалистн чарыштын тиелекчнн болуп, чангыс эвес удаа район чемпиону атты чаалап ап келгеш, эрткен бешкн чылдың түннелинде Күш-ажылчы алдар орденнн үшкү чергези орден-биле шаңнаткан. Ону бодаарга, адазынын салгакчызы Найырал Октябрь революциязы орден хавыяалыг, Тыва АССР-нн алдарлыг малчыны ат-сураглыг адазынын соон ызырты сүрүп оар днзе хөөремчө чок. Оон эртсө, ону харын амгы үениң малчыны, оон негелдезинге дүгжүп турар малчын деп санап болур.

Чүл дээрге Найырал Осур-оолович алыс аныак салгалдың кижнн болгаш мергежил аайы-биле адазындан харын-даа ажып турар чергези база бар. Ол каш чылдар бурунгаар Балгазынның профтехучилищезн дооскан. Ынчангаш тракторист-машинист мергежилди база шнцгээднп алганы-биле амгы үениң негелдезинге дүүштүр техникнн билин четчнр, а малчыннар ортузунда экономикнн өөредилгеннн идепкейлиг дыннакчызы болганда, зооветеринарлыг билиглер-биле база чепсегеленип турар.

Найырал Тумат, адазы дег база-ла, келир үениң малчыннарын бодунун уругларындан белеткээр күзелдн. Ол ам сес уругларнын адазы. Ынчаарга уругларынын улуу Алдын-кыс,

Үстүндө чугаалаанывыс дег, адазының шагда-ла дузалакчы калдарчызы апарган, сарлыктар-биле шагда-ла «дылдажы берген», келир үениң малчыны болур оруун шагда-ла быжыы-биле шилип алган кижидир. Ынчангаш харын Алдын-кыстың кырган-ачазының өөрүп олурары анаа эвес — Осур-оол Туматтарының малчын салгалынга база бир малчын немежиپ турары ол-дур. Осур-оол Чамзыевич аныяк шаанда арбан база даргалап чораан. Ам бөгүндө ооң бодунун ажы-төлү арбандан ашкан, дөрт арбанга деннежип, дөртен шаа чедип турарын үстүндө айыткан бис.

Ол хире хөй кижиниң шупту малчыннар болбазы чөп-ле ыйнаан. Ынчалза-даа Осур-оол Чамзыевичиниң ынча хөй салгалынга чагыч сөзү чаңгыс: «Кижикандыг-даа ажил-мергежилди шилип ап болур. А шилип алган соонда — салдынмас, эчизинге чедирер, туюлунга чедир тутчур». Адазының бо сөстери чүгле малчын оолдар, кыстарынга эвес, а харын чолаачының мергежилин шилип алган Байыр биле Кара-оолга, кижизидикчи башкы болган Розага, библиотекарь хеймер уруу Наташага, боттарының ажил-мергежилдинге бердинип, бүгү сеткили-биле хандыкшып ажилдаарынга улуг салдарны чедирип, айтыкчы компас болуп чорууру чугаажок. Ооң бадыткалы кылдыр малчынның хеймер уруу Наталья көдээ библиотекалар аразында социалистиг чарышка эрткен чылын тиилекчи болуп, а 1986 чартык чылда база бирги черже үнгенин, ажил-албаным аайы-биле ол түннелдерге киришкенимни аас-кежиктиг ада кижээ айыткап, ооң өөрүшкүзүн кады үлежир аргалыг болган мен.

Кажан Ак-Чырааның Амдайын суурга чоруп тура, Наталья Осур-ооловнаның библиотеказынга ооң-биле чугаалажып ора, алыс черле ном, чогаалга чоок кижиканазының дугайында каш сөстен бижиб бээрин дилээн мен. Хеймер уруунун адазының дугайында бижээн сөстери бо: «Ачавыс бистерни күш-ажылга ынак, ону ёзулуг амыдыралдың үнденин кылдыр көөр кижилер кылдыр кижизидер дээш, кайы хире сагыш салып, кайы хире күш үндүрүп чораанын чүгле ам, улгадып өзүп келгеш, угаап билип чоруур боор чүве-дир. Ооң биске үргүлчү-ле чугаалаары «Кандыг-даа бергеге таварышса — ажып эртер, кандыг-даа ажилды кылганда — эчизинге чедирер» деп чагыч сөстери амыдыралга сагып чоруур дүрүмүвүс болу берген».

Ада дугайында, бүгү чуртталгазының иштинде ажил-хекти бирги чергеге салып келген, аал баштыңы улуг өгбө кижиканазында оон чылыг, оон үнелиг сөстер турбас-ла боор. Бистер база аңаа каттышпас аргавыс чок.

Ажылчынның чоргааралы

I

Санчат сөөлгү машиналарга дусту чүдүрүлкеш, хаваанда сыстып келген дерлерин мөге күдер холдары-биле олуй-солуй чода туткулааш, шагынче көөрге кежээкиниң тос шак чоокшулай берген болган. Дус даа черле ындыг, эрте турда-ла хуннү бедик бизеңнериниң артынче чажырыптар болгаш үе орайтааны билдинмес.

Бөгүн дустаан машиналар хөй болганындан Санчат хуннүн эрткенин, үе-шактың орайтааны-даа эскербейн барган.

Чүглө Тываның иштинде ажыл-агыйлар, бүдүрүлгө черлеринден келген машиналардан аңгыда Алтай край, Хакасиядан келген ийи колонна машиналарны база чүдүргөн. Санчат экскаваторун өжүрүп тургузуп кааш, дусчулар турлаанда манап олурар ынаа кыс Сайлыкмаага дүргөн чедери-биле сөөлгү чүдүргөн машиназынга олура каапкан. Санчат турлагга кээп, машина кабиназындан дүже халааш, даштын тургузуп каан чунар-демир чанынга ажылчын хевин уштуп салып, бел кежиинге чедир чанагаштанып каапкаш чунуп эгелээн. Дер-биле холушкан дустуң доозунналган довураа сугга эзилгеш, Санчаттын арыннарын, эриннерин улам ажыннадып турган. Силиди чунуп, солуй кеттинишкеш, Санчат уруглар чурттап турар бажынче басыпкан.

Бажың эжиин соктааш, чөпшээрел ёзугаар кире бээрге, Сайлыкмаа-даа чок, чонаада ээлчегден солчуп, ажылдааш келген акыларын хүлүмзүрүг, каткы-хөг-биле уткуп алыр повар кыс Чаймаа Санчатче дүвүрээзин-биле көре каапкаш, сыртынының адаандан сыга туткулап каан кыдырааш саазыны уштуп келгеш, Санчатче сунган. Санчат саазынны чада туткаш, Сайлыкмааның холунуң үжүүн танып каан. «Чалгааранчыг-дыр. Ынчангаш чанып чоруптум. Дыштанылгам төнгүже Кызылга турар мен. Бир эвес менээ ынак, ужуражыксаар болзунза соомдан чедип кел» — деп каан домактарны номчуй каапкаш, Санчат карактарынга бүзүрөвээн чүве дег кезек харлыга берген боданып турган.

Чаймаа Санчатче чоокшулады бир баскаш:

— Беш шак үезинде чорупту. Кызылче дорт кирер дус чүдүргөн машинага олурупту — деп чугаалаан.

— Ажырбас дунмам. Сайлыкмаа хоорайга өскөн болгаш чаныксай берген-дир — дээш, Санчат эжикче углапкан.

Даштыгаа үнүп келгеш, Сайлыкмааның арттырып каан бичинин база катап ылавылап номчаан.

Дүүн кежээ дусчулар турлааның кедээзинде деспек кырынга куспактажып алгаш олурда, Сайлыкмааның чугаалаан сөстери сагыжынга кирип келген: «Санчат кады чоруур бис. Кызылга бир организацияга ажылдап кирип алыр сен. Мен амдыы чылын бо өйде доозуп алыр болгай мен. Ынчан кудавыс дүжүрер бис. Бажын оочурунга кирип алыр сен. Авам, ачам сугларбиле база ынчаар сүмелешкен бис. Школага тургаш-ла инженер болурун күзеп чордуң чоп. Бо үеде кижиге эртем херек дээрзин билбес эвес сен. Красноярскинин политехниктиг институтунун Кызылда салбырынга кирип алгаш, ажылдавышаан бот-өөредилге-биле доозуп алыр сен. Ээнзиргей, бо черниң черинге он шаа борбак бажыңнарга сынмарлажы-сынмарлажы ажылдап, чурттаары сенээ түрөнчиг, берге ышкажыл...»

— Чок!— деп, иштинде ыткыр чугааланы каапкаш, Санчат өөрлери-биле кады чурттап турар бажыңынче базыпкан. Бажыңга кирип кээрге, Лопсан акый баштаан оолдар ийи үстүп алган шыдыраазын уламчылап ойнавышаан органнар.

— Чоп чааскаан чедип келдин, оол? Кеннивис кайыл? Чалгаарап турар хире чорду, бээр эдертип эккелбес сен — деп, Лопсан акый Санчатче көрүнгеш айтырган.

Хенертен салдырган айтырыгга Санчат девидексей берген:

— Сайлыкмаа хүндүс-ле чанар дээш Кызылче кирер машинага олурупкан-дыр — деп харыылааш, орнунун кырынга дээвириже көрүндүр чыдып алган.

— Ынча үр үениң иштинде душчуп көрүшпээн хирезинде-ле, ынакшаан эжиниң чанынга чаңгыс неделя-даа четпейн чыткаш, аалынче арлы бээр кысты кандыг эжим дээр боор ону — дээш, Кушкаш-оол тадылады каттыра берген.

Чонаада шырайы чымчак, чугаазы эптиг-эвилең Лопсан акый Кушкаш-оолче шырайын кадыды, шириин кылдыр көре каапкаш:

— Кыжырымак, чалчыргай чоруун соксат!— деп дынзыг хөрөктенген. Сайлыкмаа биле Санчаттын дугайында чугаа ооң-биле соксаан.

Сайлыкмааның чүнү-даа чугаалап кагбайн, саазында бижик арттырып кааш хенертен чоруй барганы, Эргеппейнин кылсы каапканы лаазының имистелчек чыры-биле капсырлаш-каш, сагыш-сеткилин хөрөк-чүрөөн шыдажыр аргажок кылдыр дакпыжадып келирге, Санчат бажыңдан үнгеш, турлагнын мурнуу-чөөн талазында дээрже бедип үне берген турар Ак-Шаттын сүвүрүнче углапкан.

Санчат хөй-ле бодалдарга алыскаш, Ак-Шат сувурунун бажынга үнүп келгенин безин эскербейн барган. Ак-Шаттын шыпшык бажындан көрүп олуларга, Курбун-Шиви шыгын дургаар чаттыла берген Чаа-Суурнун оттары карангы имир өттүр чивендиржиң көстүп турган. Успа-Хөл уундан кежээки ссринин салгын эстеп кээп, Санчатты часкарып, оожуктурган чүве дег бажының дүктерин өгбөннесди суйбал эртип турган. Сайлык-мааның соондан бо-ла дораан арлы бериксээзи келзе-даа, Санчатты бир-ле сорунзалыг улуг күш салбайн дедир тыртып турган ышкаш болган.

II.

Санчат-биле Сайлыкмаа дөрт чыл бурунгаар Кызылдың ийи дугаар школазын кады доозуп тура таныжа бергеннер. Сайлыкмаа ол-ла чылын Улан-Удэнинь культура институтунун хореография салбырынга өөренип кирип алган, а Санчатты шериг хүлээлгезин эрттирери-биле Совет Армияның хүрээленинче келдирти берген. Шериг хүлээлгезин эрттиргеш чедип келгеш, Санчат чингелеп аараан ачазын азырап, карактаар дээш өөренир чай-даа албаан. Төрөөн чери Торгалыгга ачазының орунунга совхозка дузалакчы малчыннап эгелээн.

Удатпаанда аарыг ачазы кызыл-дустай берген. Санчат өскүс арткан. Кады төрөөн ха-дунмалары безин бар эвес. Ол төрөөн иезинин аа-сүдүн-даа эммээн, эргеледин-чассыткан өпей ырын-даа дыннаваан. Авазы дун оглу Санчатты бергенден божаш, амы-тынындан аныяанда-ла чарылган. Ынчан Санчаттың ачазы өскүс арткан оглун өстүр азырап алып дээш када-рып турганы колхозтун хоюн өске кадарчыга хүлээди берип-кеш, суурже көжүп кирген. Оглу шору өзе бээрге, катап база мал ажылынче шилчээн болгаш ынчалдыр-ла чуртталгазының төнчүзүңге чедир өске киж-биле өг-бүле-даа тутпаан. Оол школа назыны чеде бээрге, Кызылдың ийи дугаар школазынга өөредип кирип каан. Санчат дыштанылгаларда келгеш ачазыңга дузалажып, хоюн кадаржыр турган.

«Өгбелериңниң болгаш ада-иениң чуртту Дус-Дагнын эдээнге төрүттүнгеш, эр бооп өскөн сен, оглум. Чемгерикчивис, эгээртиңмес эртин-байлактыг Дус-Дагны кагбайн, ээлеп чор. Төрөөн иениң мага-бодун база Дус-Дагнын алдын довураа шыгжап, чажырып чыдар» деп, Санчатка ачазының чагаан сөзү оон дусчу болуп ажылдай бээринге кол чылдагаан болган. Сагыш-сеткилинге аар шак бо берге минуталарда безин Санчат дус дааның бурунгудан бээр шыгжап келген эгээртиңмес эртин-байлаа болур арыг даш дузун казып, чонга бараалгадыр дээн

быжыг шиитпиринден чайгылбаан. Чүгле ханы ынакшаан эргими Сайлыкмааны дусчуларның ажыл-амыдыралынга, көдээге чанчыктырып, өөредип алырының аргаларын бодап, шериг херээ эрттирип чораан чылдарында-даа, амгы-даа үеде Сайлыкмааның шынчызы-биле манап чораанынга чоргаарланып, ынчалза-даа Кушкаш-оолдун кыжырааны дег хирт-бурт чорупканын кайгап, элдепсинип олурган.

Амдызында Дус-Дагнын дусчуларының амыдырал байдалы, ажыл-ижи нарын, берге дээрзин Санчат эки билир болгаш, ооң келир үези кайгамчык солун, чоргааранчыг дээрзинге ханызы-биле бүзүрээр. Өвүрнүң Хандагайты—Торгалыг четкен улуг күштүг электри шугуму маңаа чедип кээрге, дус бүдүрер черниң баазанын быжыглап, алгыдар, дериг-херекселдерни чаартыр. Алызында барып дус бүдүрүп болбаазырадыр улуг бүдүрүлгө чери маңаа тургустунар. Дусчуларның ажылчын суурунун таваан Көндөй ховузунда салып эгелээн. Ынчан ол Тываның чоргааралы — Хову-Аксы, Ак-Довурак ышкаш улуг бүдүрүлгө черлеринин база бир хеймери апаар. Дус-Дагнын бүдүрүлгө черинге ажылчыннар, аныяктар улам көвүдээр. Дусчулар суурунга чаа культура ордузу, магазиннер туттунар, Дус-Даанга ажыл-иш, ыр-шоор, каткы-хөг дүн-хүн чокка чаңгыланып турар аппаары үе удавас. Сайлыкмаа ону амдызында чедир билбейн турар, аңаа ону бүзүредир чугула деп бодал-биле даарта дораан Сайлыкмааже бижиир дээн чагааның сөстөрүн сагыжынга кошпушаан, Санчат аалзынганы дусчулар турлаанче кылаштап бадыпкан.

III.

Сайлыкмаа Кызылга чедип келгеш үш-дөрт-даа хонган. Санчат-даа, чагаазы-даа сураг. Ооң сагыжы ышкаш: «Санчат соондан сүрүп келбейн барза канчаарыл?— деп бодал Сайлыкмааны дүн-хүн чокка хилинчектеп эгелээн.— Хей-ле ынчалдым, Санчатка муңгаранчыг-ла болган боор. Оода чугаалап каар чүвемни» деп, Сайлыкмаа бодун-даа буруудаткылаар. Ынчалза-даа Санчаттын Кызылга ажылдап, чурттаар дугайында сүме, дилегни хүлээп албааны Сайлыкмаага дөмей-ле хораданчыг бооп артпышаан.

Санчатты эдертип эkkээри-биле авазынга берген аазаашкынын уруунун бүдүрбейн барганынга Сайлыкмааның авазы Часкал Санмаровна иштинде амырап чоруп турган. Ооң мурнунда Санчатты оглу-биле дөмей хүндүлөп, хүлээп көрүп чораан Часкал Санмаровна ажылчын болур деп шиитпирлеп, ше-

ригге доозуп алганы экскаваторжу мергежилин ёзугаар Дус-Дагның дус бүдүрүлге черинге ажылдай бергенинден эгелээш, анаа хамаарылгазы бир ангы апарганын Санчат эскерип чораан-даа болза, Сайлыкмааны авазының салдарынга алзыптар деп бодавайн-даа чораан.

Сайлыкмаа ава, ачазы-биле дачазынга ажылдап хүнзээш, бажыңче кирип ора, почта хааржаан ажыдыптарга, солуннар аразында манап турганы Санчаттың чагаазы бо чораан. Солуннарны авазынга тутсу каапкаш, Сайлыкмаа чагааны хөрөөнчө чыпшыр тутпушаан, бажыңны ажыткаш, кымны-даа мурнай кире халааш, удуур өрээлинче караш дээн. Чагааны часкаш, эгезинден төнчүзүңге чедир кончуг дүргөн чүгүртү номчуй каапкан.

Санчаттың чагаазында: «Сайлык, менээ хорадавайн көр. Сени-даа, бодумну-даа буруудадып шыдавас-тыр мен. Кижиниң ханызы-биле ынакшааны, чүлдү-чүрээ болган ынак эжинден ангыда сеткилинге таарышкан, сонуургаары ажылы, мергежили база турар. Ынчангаш чүгле дусчунуң мергежили болгаш Сайлыкмааның ынакшылы менээ долу аас-кежикти хайырлаар дээрзинге чүден-даа артык бүзүрээр мен»— дээн одуруглары ону бодандырыпкан.

Ол аразында өрээлче Сайлыкмааның авазы кирип келгеш:

— Кымдан чагаа алдың, уруум?— деп айтырган.

— Санчаттан келди.

— Чүү деп каан-дыр?

— Ажылымны каап шыдавас мен, анаа хевээр ажылдаар мен дээн-не чүве-дир.

— Бээр келир мен дээн-дир бе?

— Чок, ындыг чүве-даа биживээн-дир.

— Оозу-ла эки. Чоор сен ону, уруум. Бир эвес сенээ ылап-ла ынак турган болза, эдертирге ынавас хамаанчок, боду-ла соондан сүрүп халып тургай-ла. Дооскан эртем-билин безин чок, тенок оол эдерип алгаш, көдээже үнер деп тенивейин аван, ачанның чанынга ханын хоюг, амыр-дыш, арыг-силиг чурттап ажылдаай сен аан, уруум. Хоорайга өскөн кижини көдээге чурттаары дээрге-ле түрегдел-дир...

— Ам база-ла уруунну дедир сургап, төөредип эгеледин бе, кадай —дизе-ле, Сайлыкмааның ачазы Кежик Хүлерович өрээлге чугаалаттынып кирип келген.

— Төөредип, дедир сургап чүнү канчаптым. Харын ол Санчат деп чүвениң уруувусту төөредип, бээр эдертирге безин ынавайн, кайда-чүде оран-дүвү кыдыг-кызыгаар Дус-Дагда олуруп алган «ажылым кончуг, каап шыдавас мен» деп ёзуургап чыткан херээ чүл. Машиналарга дус чүдүрери дээрге кан-

дыг-даа кижинин кылыптары кара ажыл ышкажыл. Эртем-били, культура, хүндүткели чок Санчат ышкаш чүвени черле күдээ кылып ап шыдавас мен.

— Ынчап соора баар чүвөң бар ийин, авазы. Уруглар боттары-ла билир ыйнаан, орта киришкеш чоор сен. Барып дыштанып ап көр — дээш, Кежик Хүлерович кады-кыраанынын холундан чедип алгаш үнө берген.

«Шынап-ла менээ ынак болза, кандыг-даа чай чок турган болза даргазындан шөлээ-даа дилеп алгаш чедип-ле келгей. Авамның чугаалааны ышкаш Санчат мени тооп, хүндүлөп көрбөй турары ол-дур» — деп, чаа бодалдар Сайлыкмааның бажының иштинге тыптып, сагыш-сеткилин база катап доюлдуруп эгелээн.

IV.

Лопсан акыйнын сүмелээнин ёзугаар Сайлыкмаа өөренип чоруваанда барып ужуражып, ужур-чөвүн чугаалажыры-биле он хонуктун төлевир чок шөлээзин бээрин дилээн билдириш-кинин Санчат дус бүдүрүлгө черинин мастерин дамчыштыр Каа-Хемниң хөмүр-даш разрезинин начальнигинге киирген. Удатпаанда разрезтин начальнигинин Санчатка төлевир чок шөлээ бээр дугайында дужаалын ооң орнун солуп, түр када ажылдаар экскаваторну эккелген.

Санчат өөрлери-биле байырлашкаш, хөмүр-даш разрезинден келген автобуска олурупкан. Орук дургаар ол чүглө Сайлыкмааның дугайында бодап, дүргөн-ие ооң арнын көрүксеп, ужуражыксап чораан.

Өйлөп-өйлөп Сайлыкмааның шилгедек дурт-сыны, үргүлчү каттырымзап алган чоруур чазык шырайы, кыдырыктыг хоюг кара карактары сагыжынга чуруттунуп кээрге-ле, бүдүү иштинде хүлүмзүрүп каап чораан. Кызылга кежээликтей келгеш, Сайлыкмааның ада-иезинин бажынынга келген.

Кежик Хүлерович биле Сайлыкмаа Санчатты мурнундагызы дег өөрүшкү-биле уткуп-хүлээп алганнар. А Часкал Санмаровна чугаа-соот-даа чок чем белеткеп чоруп турган.

Кежээки чем болган. Шупту стол артынга олурупканнар. Часкал Санмаровна аяктарга шай кудуп олура:

— Өөрөнмейн ажылдаар деп шиитпирлеп алганыңарны өскертп шыдавас ышкажыл силер але? — деп, Санчаттан айтырган.

— Ийе — деп, Санчат кысказы-биле дорт харыылаан.

— Силерниң ол чурттап, ажылдап турар чериңерде суг, кудук безин чок, ижер, чунар сугну өскээртен дажыглап, сөөр-

түр, он шаа четпес казана бажыңнар бар, ээнзиргей оран-на дээр чорду. Ындыг черге бо үениң аныяктары канчап амыдырап чурттаар боор, черликсип калбас чүве бе? Бир эвес ол ажылыңардан адырлып шыдавас, анаа хевээр артар улус болзунарза Сайлыкмаа-биле харылзааңар соксадыңар. Сайлыкмаа амды чылын доозар, эртем-билигиг кижиге ажылдаар чер, чурттаар оран-сава база-ла херек апаар болгай.

Санчат кезек боданып чоруй, оожум, бүзүрелдиг үн-биле чугаалаан:

— Ооң дугайында баш бурунгаар бодап, шнитпирлеп каан чүве, Часкал Санмаровна. Чуртка эртем-билигиг кижилер хереги шын. Ынчалза-даа ажылчын күш чедишпейн турар. Шупту кижилер хол-биле ажыл кылбас бис, угаан-биле ажылдаар бис дижи, дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринче чүткүп, инженерлер, даргалар, эмчилер, башкылар болуп туруп бээр болза, кымнар хол-биле ажылдаарыл? Бисте кандыг-даа ажыл хүндүткелдиг, үнелиг. Ынчангаш ажылчын болурунда багай чүве чок деп бодаар мен. Удавас Өвүр Торгалыгның Дус-Дагга Тываның база бир улуг бүдүрүлгө чери — химия комбинаты тургустунуп, ажылчын суур туттунар. Ол бүдүрүлгө черинин ажылчыны болуру дээрге-ле меңээ өөрүшкү аас-кежик деп санап чоруур мен. Бодумнуң шилип алган ажыл-мергежилимге ынак болгаш чоргаарланыр-даа ужурум ында.

— Ол, ол харын! Сен чүглө бодунуң ажылыңга ынак сен. Мээң чангыс уруум Сайлыкмаадан оонну артык үнелээр сен. Мээң уруумну түредип, төөредир деп барган чүве бо. Мээң уруумну Дус-Дагга аппарып алгаш чүнү кылдыртыр, чүнү кадартыр сен. Мээң уруум артист болур кижиге. Ооң ажылдаар чери филармония, театр болдур ийин мооңар, сенээ паштанчылап, бараан боору эвес!

— Чок, Часкал Санмаровна, соора билип, бодап турар-дыр силер, Сайлыкмаага ынак мен, түредип, хомудатпас-даа мен. Хоорайга чурттаары чыргалдыг эки-ле харын, ынчалза-даа көдээге ажылдап, чурттаарында багай чүве чок, өөренип, чанчыга бээрге кайгамчык солун, хөй талалыг амыдырал-ла болгай. Сайлыкмаа оон кажан-даа чалданмас, чүткүлдүг, туруштуг дээрзин билер мен, ону чүглө силерниң суртаалыңар ээдередип, чайгылдырып турар, ынчангаш урууңарның амыдыралга бодунун шын туружун тып алыр дээн дилээшкининге шаптыктавазын күзээр мен... Тускай эртемниг кижиге ажылдаар чер тыпты бээр. Культура ажылдакчылары кайда-даа чедишпес. Келир чылын Сайлыкмаа культура институтун дооскаш, Чаа-Суурнуң азы Торгалыгның культура бажыңнарының бирээзинге көдээге культураны сайзырадып, хөгжүдериңге үлүүн кирип ажылдай

бээр, совхоз бисти чурттаар бажың-биле хандырап, а кажан дусчуларның ажылчын сууру туттунуп, чаа культура ордузу ажыттынарга, Сайлыкмаа аңаа ажылдай бээр, дусчуларның ажылчын суурунун үндезин чурттакчыларының бирээзи болу бээр бис. Ол дээрге ырак эвес үс-дир — дээш, Санчат чугаазын доозуп каан.

Часкал Саңмаровна бо чүнү чугаалаар ирги дээнзиг Кежик Хүлеровичке хыйыртай аарак көргөн. Кежик Хүлерович хөрөөн алгыды чөдүрө каапкаш:

— Санчаттың оозу-ла шын. Апыяандан эгелеп амыдырал, ажыл-ишке, бергелерге дадыгары, өөренири чугула. Мен силерни ынчалыңар, мынчалыңар деп сургап шыдапас мен. Кайыңар-даа угаан-медерелиңер четчип, улуг апарган улус-тур силер, боттарыңар-ла шийтпирлеп көрүңер, ындыг аа, уруум — дээш, Сайлыкмааже көргөн. Сайлыкмаа чөпшээрешкениниң демдээ кылдыр бажын соғаш кылып каан.

— Маргыжып, хөй чугаа көжүрүп олурувуста чем соор деп барды — дээш, Кежик Хүлерович аяк-тавактарда аыш-чемни аайлай салгылаан.

V.

Эртенинде хөмүр-даш разрезиниң бухгалтериязынга табель чедирери-биле Санчат белеткени бээрге, Сайлыкмаа эдертип алырын дилээн. Автобука иелээн олурупканнар. Разрезке чедип келгеш, Санчат контораже кире бээрге, Сайлыкмаа даштыгаа артып калгаш, хүндүлсүл самбыразынче көрө кааптарга, караанга бир-ле таныыры шырай илдиге берген. Чоокшулады кылаштааш, топтап көөрге мурнакчылар чуруктарының аразында Санчат бо хүлүмзүрүп алган орган. Чуруктуң адаанда: «Донгак Санчат Кара-оолович — Дус-Дагның дус бүдүрүлгө чериниң экскаваторжузу, бирги чартык чылда планныг даалганын 138 хууга күүсеткен» — деп каан болган. Санчаттың чуруунче Сайлыкмаа улуг чоргаарап, ханы бүзүрел-биле көрүп тура: «Авамның аайыңга кирип, сеткилин хомудаткан боор мен, Санчат, буруудатпайн көр. Ажылчынның быжыг тура-соруу, чоргааралыңа моон соңгаар шаптык, моондак ужураштырбайн эки эш болур дээш шыдаар шаам-биле сенээ деткимчени көргүзүп чурттаар мен» — деп даңгыраглап турган...

Зинаида ДОНГАК
АВАМ ЫРЫ

Кавайда чаш уруг көргөш,
Хайыралыг авам бодап,
Биче чашта эрткен оруум
Бирден бир чок сактып кээр мен.

Күстүн айы адакталып,
Диинчилер аъттанганда
Күдүрээлиг күзөг чуртка
Күжүр авам караа чыраан.

Өлчөйлиг чаш чолум алгап,
Өпөй ырын ырлап тура,
Авам күжүр анаа орбас —
Алгы, кезин ууштап оар.

Аялга дег хоюг чараш
Авам ыры ам-даа төнмээн.
Ааткыышта кавайлыгны
Аадар, чайгаар үлүг менде.

Ажы-төлдүг болу бергеш,
Авам ырын сактып чор мен.
Өрөмчөйгө өшпөс, төтпөс
Өпөй ырын ырлап чор мен.

ДӨРТТЭЭН ОДУРУГЛАР

* * *

Сээң караан — орай дээрде шолбан сылдыс,
Сээң үнүн — дамырак суг арыг ыры
Бодамчалыг таваар сөглээн сээң сөзүн,
Бодамдарны өттүр билип турганзыг-дыр.

* * *

Кижиг хөңнү уяраачал, өөрүүчөл —
Каан дээрде булут дуглаан хүнге дөмөй.
Каржы сөстөр дыннаптарга сагыш өөр —
Карак чажы мөндүнейндир ага-даа бээр.

Чежемейниң чаңгыс черде олуар бол,
Чүректерниң тиккилээри ийи аңгы.
Ынчангаштың болган-на чок билишпейн,
Ыйт чидип, хорадажыр ужуру ол бе?

Монгуш МАДОН

ЭЗИР

Эзир ышкаш чоргаар болгаш күштүг чорза,
Эңгимениң дүвүн дээрден харай көрзе,
Ээргииштелип ында ойнаан шуурганның
Ээреминге октаан даш дег шүүргетпес.

Эзимнерниң койгун хоруур шырыштарын
Эзир болуп, эргек базып санап алза.
Сыннар кыры бедик дээрже үнүп алгаш,
Сыдым чайган чылгычыны магадаза.

Кыш дүшпес ораннарже чанып ушпас
Кылаң дээрниң эзири бооп хуулуп алгаш,
Манчүректің тайгазының бажын эргип,
Малчын кыстың кодан хоюн кадарышса.

Энемек хая баарынга төрүттүнгөш,
Эзир ышкаш уя тутпаан болзумзажок.
Эр деп атты сагыл чоруур назымында
Эргим эжим, эки чуртум ээлеп чор мен.

САЛГАЛ

Болчаг кылыр бора-талдыг Берге-Хемге,
Бора-хектер үнүн алчып чайлаар туржук.
Хөй-ле чылдар билдиртпейн эрте берген,
Хөрек-чүрээм хөгжүмү ында артып калган.
Эрткен чылын инектер дилеп, кежээликтей,
Эштип ойнаар ээремивиске келиримге,
Чоогунда чиирбейлер мандып өскөн,
Чодур талым ужуп калган черде чыдыр.

Чалыы чорааш куспактангаш чассып алыр,
Чаглак талым, арткан төжөөн ээлиг болду.
Кымнарыл деп бүдүү харап көрбедим-даа,
Кыстар, оолдар кокпавысты изээйлер аан.

Николай Ооржак
КУСКУ БАЛЛАДА

Чашпан, сиген чыды эстээн
Күскү бүргег, дүмбей кежээ
Чалыы кыс шаан шинчи киирген
Хүрөң чаагың суйбап каан мен.

Холдарывыс чылды тутчун,
Хову кежир базыпкан бис.
Хоорзунда матнадак куш
Хоруй берген эдиң чытчык...

Орай күстүң чирин дуглаң,
Орайтады душпаан бис бе?
Оол, кыстың дүжүлгезин
Онган чечек солуптаан бс?

Он-он чылдар шуужуп эрткен,
Ол-ла шөлде базып чор мен.
Чашпан, сиген аразындан
Чалыы шаавыс дилеп чор мен.

Чарлышкынның тевиин угбайн,
Салымывыс башташпаан-дыр.
Эдер-хааржаам сени чоктап,
Ээн черде ырлап-ла чор.

Эглип келбес чалыы шаамнын
Эртинезин чидирипкеш,
Хайыралдыг ие черже
Қараам чажы дамдылап чор...

ХЕРЭЭЖЕННЕР

Кежик чолду чаяап чоруур,
Чашкы шаамдан акшыгыже
Херээжен чон, араңарга
Чаңыңарны танып өстүм.

Мурнуңарга буруум-даа бар,
Буян берген хүнүм-даа бар —
Мунгараанда, өөрээнде
Будуңарга сөгүрүүр мен.

Каржы-хала аажыңардан
Караам чаштыг чоргулаан мен.
Ээлдек-чымчак эргелелден
Эр деп адым мөзүлээн мен.

Тывызыксыг чаныңарны
Дыка-ла үр шинчилээн мен.
Назы-харны немээн тудум
Нарыныңар дам баар чорду.

Сугда шуру, дээрде сылдыс
Шуптуңарга бербээн-даа бол,
Чуртталгамның чула одун
Чурттажым кыс кыпсып чоруур.

Аажы-чаңнар чөрүлдээзи
Амыдырал байлакшыткан.
Херээжен чон эвес болза,
Кедергей-ле яды боор мен.

УЛУГ АРТ

Уруг сенээ душкан черим
Улуг-Артты уттур мен бе?
Улузувус чоон оруун
Утпайн сактып чоруул, сарым.

Чорумалдар ак сүт чажар
Чойган, пөштүг артывыска
Чолдуг кежик тыпкан болгаш
Чоргаар чурттап чор бис, сарым

Амыдырал агымында
Ашкан арттар көвей-даа бол,
Аас-кежик Улуг-Артын
Алгап, йөрээп чоруул, сарым.

Кежээкиниң кызыл хүнү
Херел чажар Улуг-Арттан
Келир өйнүң чалыылары
Кежик чолун тыпсын, сарым.

ДӨРГҮН-АКСЫ

Адалардан салгал дамчып чурттап чораан,
Адыш оюу — оргулаашта эрги чурт бо.
Кылын өдөк ам-даа бүтпээн, хевээр чыдыр,
Кылаң кара дамырак суг акпышаан-дыр.

Шак ол бичии кара сугнун шулураажы
Чайын-кыжын кажанда-даа соксаш дивес.
Мени көргөш, танып каанзыг «хүлүмзүрүп»,
Менди эреп чытканзыг-даа, кыланнай-дыр...

Чаа-Хөлдүн унун өрү кышкы соокта
Хайыра чок үрүп келир чывар-хаттан
Чалгын-биле оглун шуглаан куш ышкаш,
Кажааландыр туруп алган Боомнун даа бо.

Чүрекке чоок, дамыр-ханда тутчу берген
Чүү-даа чүве солуй албас хензиг чуртум,
Авайымның хойнунга кээп оарым дег,
Амыр шөлөөн шыгында бо саадап ор мен.

Каш чыл болду, ону санап чыткаш канчаар.
Орай-даа бол, эрте-даа бол, келгеним бо.
Оргулаашта ээнзирээн авам чурту —
Харлыккан дег, ыржым тыртып туруп алды.

Амыдырал шапкын, дүргөн хөгжүлдеси
Азарганчыг черим сени оюп каапкан,
Ынчалзажок оон динмит аялгазын
Ыржым өттүр таалап дыннап турар-дыр сен.

Чай чок бачым ажыл-ишче шымны бергеш,
Чайын-кыжын сени хаая сактыр-дыр мен.
Өөм орну өдөктелип артып калган, Дөргүн-Аксы,
Өртемчейже базым кылган кокпам-дыр сен.

Дөргүн-Аксы, адыш оюу — хензиг черим,
Төөгүгө артып калыр алдарың чок,
Ынчалза-даа менээ ыдык сагызын сен,
Ынай чүрээм ханызында мөңгө чор сен.

БИБЛИОТЕКАРЬ КЫСКА

Солун, сеткүүл чагылгам хөй,
Көрүп ханмас, номчуп ханмас;
Чоргаар чонум, улуг чуртум
Хөгжүлдэзин санап четпес.

Ынчалза-даа сылдаг кылып,
Сээнциинге хүннүң баар мен,
«Ындыг солун, ындыг сеткүүл
Сенде бар бе?»— дигилээр мен.

Чаныңга-ла ээртинип,
Чиге көрүп туруксаам кээр.
Чазык чаңың улам билип,
Сиңниксээрим черле аажок...

Ынакшылым чүрээмде чаш;
Өзүп орар чечек ышкаш,
Ынанып көр, шынчы төл мен,
Өөрүшкүвүс деңге көржүүл!

Күштүг чоннун, чолдуг чоннун
Эгээртинмес чаагай ижин
Күзел ханып, кыптыккыже
Эмиглежип кылышкай бис.

Салим СУРУҢ-ООЛ

БАЙ-КАВАЙ

Бистиң-биле кады чораан Калдар оглу Маскыр деп узун тыва бо черни Чинге-Хову дээр дижик. Ынчан бистер Цэнгэл сумузунун төвүндөн үнгөш, бир ындыг хемни куду бадып чыда, оң талаже ээпкен бис. Когурумнуг часкы хүн. Чүдөк кыжыран соок. Бо үеде Мөнгүн-Тайгага ындыг турар. Хар мүн-не хем иштинде эрип калган, ынчалза-даа чоогаларда, сайырларда хөртүктөп каапкан. ГАЗ-69 безин ол чооганың бажынга арай деп үнгөн, ынчалза-даа дагынын шазында деспелдирде турганын өггө чедип шыдаваан. Кылаштажыр ужурга таварышкан бис.

Кижилерде-даа дөмөй кижилер тургулаар, малда-даа дөмөй малдар таварышкылаар. Ону кым билбес деп. Чер-чуртта дөмөй черлер база эмгежок. Маңаа чоруп тура, бо черниң бистиң Тывада мээң билир черлерим-биле дөмөйүн элдепсиндим. Хандагайтыдан айттаныпкаш, Бора-Шайны эрткеш, Саглыны куду бадып-бадып, оң талаже ээпкеш, Кызыл-Арт, Нүүрүк-Хөлдүн кавызын таварып чоруп олурарга, ол ынчаар сенээ таныш, билириң черлер. Чүгө дээрге оладып, ынды-бетинден чаңгыс эвес эртип каапкан-на болгай сен. Кажан Мөген-Бүрени куду доңгаш кыннырынга-ла, көрбээнин,

чорбааның, танывазың черлер апаар. Ооң-биле кады сээң билир черлерин сагындырып кээр.

Узун, кыска дазыр ховулар. Чоогунда арга-ыяш аймаа көнгүс чок. Ырады көөрүңгө, бедик эвес даглар. Оларда база-ла ыяш аймаа карар-бас, Элээн ыңайлай бергенинде, байгы-ла сайдан бүткен, хап орда төнөр ужур чок, карак четпес хову. Ону эртип алырынга, үзүк-үзүк бичин кырланчыктарлыг черлерде, янзы-бүрү дириг амытаннар дүрзүлөрүннө дөмөйлөшкөк, адыр-мыдыр, бедик-чавыс азы хөй шоодайларны чыскаап, чыыра салып каан ышкаш, каътташкак-каътташкак хаяжыктар ховужуктар-биле аралаштыр тургулаар. Ында дүрзүлөрүнчү чамдыктары төвелерге дөмөйлөшкөк.

— Теве-Хая — деп, бир черге чоруп ора, бистиң Чадаана аксында Теве-Хаяны сактып келгеш, анаа-ла бодум хуумда чугаалаттыныпкан болдум.— Дөмөйүн көрүнерем.

— Оо, ол Теве-Хаян кайда боор, дүрзү-марзызын ышкыныпкан болгай аан. Ам ооң тевеге дөмөйлөжир чүвези чок — деп, чолаачы Кызылоол харааргаан сеткилин илеретти.— Тудугга хереглээр дээш буза шапкылап каапкан — дээш, боларны таптыг топтап көрейин адырам дээн-

зиг, кертик-кертик хаяларже база катап кылчаш кылынды. А Мөхмөрөн деп суму төвүнге келиривиске, ол суур база-ла ындыг янзылыг, ынчал-за-даа бот-боттарын сыртанышкан, баскылашкан медээжок улуг инек-даштардан, ёзулуг-ла суг даштарын-дап бүткен хаяжыктар сыскында турар болду.

— Ёзулуг-ла Мөнгүн-Тайга-дыр — деп, Иван Херлин бодунуң төрүт-түнгөн черин сакты-дыр. Ооң сестери шынап-ла барымдаалыг. Мөнгүн-Тайгада мындыг черлер хөй, ында база мындыг даштар эндерик. А мээң сагыжымга Алаштың хоюг-хоюг инек-даштары киргилээш баржык.

Ол кезек черлерни, ылаңгыя дел-геми Барлык шөлү хире бар ховуну көрүп чоруурга, шаг шаанда маңаа калчаа далай турган хевирлиг. Чам-дык ховужуктарны көөрге, Үстүү, Алдыы Дылаан-Каралар кедээзинден хереп оран Эдегей, Кудугуй сагыш-ка кирер.

Барыын чүкче ыраан тудум, ында черлер аттары барык шупту тыва апаары кайгамчык: Мөгенниг, Көжээлиг, Теректиг, Ак-Хем, Сыргалыг, Баян-Кол, Хайыракан, Харааты... Мындыг аттыг черлер бистиң Тывада эндерик-ле болгай.

Ам бистер Чинге-Хову бажында келген бис. Ийи өг. Бирээни улуг кадарчы Аюштуң (бодунуң чугаазы-биле алырга, Иргит сөөктүг) өө, бирээни оларның оглу, кениниң (Гарин биле Соксулмааның) өө. Кодаңда мал — хөй сарлык. Кыштагдан дүүн чаа көжүп келген болдулар.

Ол аймактың чурттагыч чонунуң эң-не хөйү казахтар. Оон артканна-ры урянхайлар, тывалар, дөрбеттер, торгуттар. Хөй эвес алтайлар база

бар. Боттарынын аразында моол дыл-биле харылзажыр. Ында шко-лалар моол болгаш казах дылдарда ажылдап турар. Казах школаларда баштайгы үш класстарга чүгле төр-рөөн дылынга өөренир. ооң соонда 4 класстан эгелеп моол болгаш орус дылдарны өөренип эгелээрин аймак төвүнге-ле билип алган бис.

Бо өглерде ээлеринден аңгыда ийи кырган кадайлар, үш бичии уруглар бар болду. Оларның моол болгаш казах дылды билири чугаа-жок. Чугаа колдуунда үш дыл кырынга аралаштыр чоруп турган: тывалап, казахтап, моолдап. Бир-тээ, барган аалчыларның бирээзи — «Ту-винская правда» солуннуң килдис эргелекчизи Светлана Қозлова ол дылдарның кайызын-даа билбес болганда, ооң айтырыгларынга хара-рылаары-биле очулдурукчу Белей (радио чериниң ажылдакчызы) очулдуруп, өске улустарның чугаа-ларың дамчыдып берип олурган. Мынчап кээрде аңаа 4 дыл дыңна-лып турган. Чүгле урянхай сөөк чо-лаачы Чаңчып-Доржу Түлүс (черле чүве ыыттаваас кижжи болчук) бис-тиң чугаавыска киришпейн олурган. Мен ол хүннерде ооң кыйыыңа олу-руп, ооң машиназы-биле халдып турган мен. Бир катап урянхайлап чугаалап көрөм деп тывалап дилээ-римге, билирин билип каан хире, ынчалза-даа чүгле быйыргын ак диш-терин чайыннаандыр хүүлүзүрүп каан. Оон ол-ла сестерни орустап чугааладым. Дыңнаан, дыңнавааны билдинмес шыгырт олурупчук. Ар-тымда олурган, МУР-нуң Чогаалчы-лар эвилелиниң казах салбырынын эргелекчизи Ж. Какей ооң-биле моолдашкаш, урянхай дылдың 40 хуузу моол сестер апарган дижик.

Өгүн ээлери болгаш бистер — тывалар бодувустуң төрөөн дылывыска чугаалажып эрткен бис. Алтай тывалары (олар боттарын ыңча дээр, а бистерни Таңды тывалары дижир) аймакта хөй эвес, 1000 ажыг кижини. Ындыг болганда, тыва дылды олар өөрөнмейн турарлар. «Алтай өргүл» (Алтайның шыпшык бажы) көдээ ажил-агый каттыжышкынында 5 малчын, 1 чер ажилдыг бригадалар бар. Оларның ийизинде тыва малчыннар. Өске артканнары суму төвүндө янзы-бүрү ажилдарда. Механизаторлар бар. Башкылар бар. Көдээ ажил-агыйның тускай эртемниглери бар. Чолаачылар бар. Эмчилер бар. Тудугжулар, садыгжылар бар. Чамдык дээди эртемниглер Улаан-Бааторда деп, сумунуң болгаш «Алтай өргүлдүн» даргазы Карымбек чугаалаан чүве.

— Бистиң база бир чоргаарланар киживис — республиканың рекордсмени, чемпиону, Моол Улус Республиканың Улуг хуралының депутаты Алтанцэцэг — деп, партком секретары Халийфа анаа улажы бержик.

— Ол чүү кижил? Чүну канчап турар кижил? Тыва кижини бе? — деп, дөстүнмес чаңныг Шириндүү ону база үзе кирди.

— Тыва, тыва. Саанчы кижини. Сарлык саап турар. Ол талазы-биле республика, бүгү Моолга рекорд тургускан. Бир сарлыктан эрткен чылын 1143 килограмм сүт сагган — деп, Карымбек дарга демгизин мурнапты.

Сарлык малдың ажыы, ооң аажы-чаңы тыва улуска билдингир. Ол болза өске малдар ышкаш эвес, кижиниң азыралын барык-ла херегле-

вес, аңчыргы мал-ла болгай. Сарлык кандыг-даа сооктан кортпас, харын-даа үргүлчү хадып турар сыннар сиртинге, кожагарлар кырынга чыдыксаар. Кандыг-даа кадыр хаяларга торулбас, өшкү-биле дөмей. Ооң ажыы, ээзи кижини чөп ажыглаар болза, база-ла улуг.

Бистиң Тывада сарлыктар хөй. Оларны Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Өвүр, Сүт-Хөл районнарындан, ол ышкаш Кызыл районнуң Тере-Хөлден көөр бис. Созхостар амдызында оларны чүгле эътке дужаары-биле өйлежип турар. Сөөлгү чылдарда чамдык ажил-агыйлар харын сарлыкты эвээш-би-челеп саап, оон эвээш эвес орулганы ап турар апарган. А моол малчыннар, моол специалистер ол талазы-биле бистерден хөйнү кылып турары каракка көскү-дүр. Ол мадан чүгле эът, сүт, саржаг, кеш ап турар эвес, сүдүнден ак чем аймаан — курутту, аажы-эжегейини кылгаш, тус черниң иштинге хереглээрин-биле дужааттырып турары анаа херечи. Сарлык хамаанчок, хой, өшкүзүн саар чаңчыл ында ам-даа кагдын-маан, олардан безин саржаг, ак чемни ап турарын мактавас аргажок.

1939 чылда Моолда чурттап турар казахтарны «казах кожууннар» кылдыр каттыштырган чүве-дир. Тывалар база оларга хамааржыры билдингир. А 1940 чылда Баян-Өлгий (Бай-Кавай) деп тускай аймак тургустунган.

Барыын моолдуң агаар-бойдузу аажок дошкун, ылангыя хөзүнү, довураа чер ажылын сайзырадырынга улуг-ла таарышпас. А мал ажылы улус ажил-агыйның эң-не кол адыры. Ол талазы-биле аймак шынап-ла бай — 1 200 000 ажыг баш

малдыг. Баян-Өлгийний ажилчы чоннарынга алыр дүжүт — мал төлүн бүрүн ажаап алыры. Көдээ ажил-агыйнын тускай эртемниглери ол кампанияны шагның эки үелеринге таарыштырып каан. Ында тарып боозадылга чок, кошкар-хунаны ажыглавышаан.

Моолдар, казахтар, тывалар төрүмелинден малга ынак. Ол чаңчылын ажы-төлүнгө дамчыдар дээш бүгү-ле чүвени кылып турарлар. Чаңгыс чижек. Малчынарнын хой, өшкүзү март 15-тен эгелеп хелбээ-биле төрүп эгелээр. Школачыларнын (үс-түкү класстарнын) часкы дыштанылгазын ынангаш ол үеле кылып каан. Ол үеде элээди уруглар ада-иелери-биле кады ай иштинде малдың чап төлүн азыражыр хүлээлгелиг. Азы бисте болза, сакманшиктээр. Ажы-төлдү малга, малчын профессияга бичинизинден чаңчыктырарының, белеткээринин дээди школазы оон эгелээр деп билир херек.

Чүвениң шынын чугаалаар апаар, мен бичии чорумда, мээң ада-ием сарлык тудуп чорбаан. Ынчалза-даа кады-кожа өглер кыдыындан кыра ону азырап, өстүрүп турган. Ылангыя 30 чылдарнын эгезинде Монгүп-Тайгадан тас инектер-биле сарлыктар орнап алыры бистиң черге база бир кампания турганын утпаан мен. Ынангаш билир мен: инекке бо-даарга, сарлык сүдү эвээш, ол хиреде үзү хөй. Бир чылын бистиң сумуга совет эмчи келген. Аңаа кижини бүрүзүн доозазын шинчип турган. Суму төвү Арысканныг-Арыгга чедир чистем Монгуш Данзырнын сарлынынга ушкажып алгаш, Актын суун кежиң, аңаа четкеним база-ла ам-даа сагымда хевээр.

Ынчаарга бистиң Тывага, Тыва АССР-ге сарлыктан хөй сүт сагган дээш, мактадып, шаннадып чыткан саанчыны дыңнаваан мен. А Моолдун Цэнгэл сумузунда тыва саанчы Жамбаагайн Алтанцэцэг бодунга быжыглаан 15 сарлыктарының бирээзинден-не 1143 килограмм сүт саапкан-дыр! Ооң чурук-хөрүүн бо чылда үнген «Монголия» деп сеткүүлдүн № 1-де парлап каан чорду. Моон алырга, ол ишчинин дуржулгазын биске тарадыры ажыктыг. Ол дугайын бистер, Тываның чогаадыкчы ажылдакчыларының делегациязының кежигүннери, боттарывыс аравыста чай кадында чугаалажып-даа чораан бис.

Чинге-Хову бажында өглернин иштики дерилгези Тываның кайыдаа булуңунда өглер-биле демей. Оон шаандакы-даа, амгы-даа эт-херекселдерин көрүп болур. Аптаралар, каътташтыр чыып үндүрүпкен чемоданилар, демир оруннар, янзы-бүрү шывыглар, приемник, бичии-бичии, борбак-борбак сандайлар. Чүгле ширтектери өске. Олар калбак эвес болгаш сырыырда алалай, янзы-бүрү өңнерлиг дилиндектерлиг кылдыр сырып каан. А чыышкын адаанда эзер, ханалар баштарында чүген, чулар, чеп, баг аргамчылар, дужак, кижен... идик-хеви-даа биезиги-ле боттарының хеви. Хөвөнниг тоннар, кадыг идиктер, чок болза моол салыктар. Чолаачы-даа эрлерни көөрге, боттарының национал хевин кедип чоруур.

Малчынарнын хереглелдерин хандырап талазы-биле Моолда онзагай сагыш салып турарын чер болгандан эскерип болур. Сумулар төптеринде амыдырал хандырылганың төптери ажылдап турар. Олар

колдуунда-ла малчыннар чагы күүседир. Оларны бис караавыс-биле көргөн бис. Албан черинче азы өгже кирерде идик аштаар, бичин будуктуң ужунда туужуур хевирлиг кылдыр салбактай шарып каан пөс ширбинштен эгелээш. хөвөнниг додгарлыг тоннар. ол хамаанчок мөнгүн баскыштыг чулар-чүгенге, казах эзерлерге чедир кижиниң хереглээр-ле эт-севин оларда кылып турар чүве болчук.

Дыл... Төрээн дыл.

Кандыг-даа нацияның төлээлекчин эскелерден хамыктың мурнунда дыл ылгаштырар-ла болгай. Ийе харын, ында тывалар боттарын Алтай тывалары бис джир улус болду. Оларныы шын болбайн. Чогум кажандан бээр анаа чурттай берген-нерил? Ону кым-даа билбес. Оон бээр та каш чүс, та каш муң чылдар эрткен. Каш борбак тывалар мынча чылдар иштинде канчап төрөөн дылын чидирбээнил? Ону тайылбырлаары, бодаарымга, белең ышкаш. Ол болза, улуг назылыг кижилериниң боттарының дылын, аажы-чаңчылдарын оскунмас дээш чорудуп келген чаңчыл апарган ажылының ачызы-дыр. Ол чаңчыл он-он, чүс-чүс салгалдарны дамчып келген, ам-даа күштүг болуп артпышаан.

Аюштуң өөнге мага хандыр-ла хүндүлөттүвис. Хөнектерде шай, тавакта боова, курут, чөпкөк, улуг-ла оңгар тавак долу эт-чаг арылган. Кургады кадырып каан сүт өрөмезиниң амданының чаагайын канчаар! Өгнүң ээлериниң дылы кандыг-даа холук чок шуут тыва. Суму-даа төвүнге тывалар-биле чугаалажыры-выска ындыг чораан. Ынчалза-даа ийн-чаңгыс билднимес, бистин чаңчыкпаанывыс сөстөр дыңналгылаар

болчук. Садыгга тыва садыгжы херэеженден бичии уруг идни айтырган мен. «Каш чаштыг?» джжж. «Каш харлыг?» дээрде, ынча дээр чүве-дир. Ында школада химия башкызы, аныяк чогаалчы Хийс мында чогаалчыларның чогаалдарының утказын мен казах дылче бижип берип турар мен дээш, «ону казах дылга оолдар янзылап бижип алган» джжж. Ону оолдар казах дылче таарыштыр очулдуруп турар диксээн боор ийин оң. Суму төвүнден бистин-биле келген Маскыр, ында улусчу контроль даргазы, чаңгыс чер чурттугларын «ырактан келген төрелдеринер-биле эки хоочулажыңар!» деп каап оржук. «Хоочулажыңар» дээрге, чугаалажыңар дээни ол. Анаа харыы кылдыр өгдө олурганнар «чугаалажыр, чугаалажыр» деп каап олуржуктар.

Өгнүң херэежен ээзи Шунай олурар:

— Төрелдериниң ырлаарын дыңнап көрзе кандыгыл?— деп, санал үндүрүп келген. С. Козлова дораан тура халыжык. Оон мен «Бай-Тайганы» эрги сөзү-биле бадырдым. И. Херлин каргыраалады, а Ш. Очур кожамык ырлап берген. А. Шунай биске база аян туткан. Нота билир турган болзумза, аялгазын бижип алыр ийик мен. Чүү-даа болза, сөзүн бижилип алган мен.

Хорумын эдерип аккан¹

Хомды хеми чаагай.

Хояанынга олыртып азыраан

Ада-неэ чаагай.

¹ Шүлүктерни кандыг-даа эдилге чок парлаан.

Агынын эдерип аккан
Ак хемим чаагай,
Ак сүдүндөн азыраан
Ием хөөркий чаагай.

Хаязын эдерип аккан
Харааты хеми чаагай,
Харангы дүне азыраан
Ием хөөркий чаагай.

Унун эдерип аккан
Унаган хеми чаагай,
Улык бодды азыраан
Ада-иез чаагай.

Чон чурттап чорда, ооң аас чогаалы турар. Моол тываларының аас чогаалы ам-даа чыгдымаан, ону сонуургап, шинчилел ажыл кылган кижини амдызында чок. Бир эвес чыыр болза, улустун ырлары, тывыздыктары, тоолдары, үлегер чугаалары, кожамыктары элбек деп билер керек.

Оон ангыда авторлуг ырларнын көстүп кээп турарын база эскердиз. Март 11-нин кезеэзинде, Цэнгел сумузунуң клувунга ужуражышкын болган чүве. Клуб ындыг кончуг улуг эвес, ынчалза-даа ханалары бедик, сценазы делгем. Черле ынчаш, бистиң чораан черлеривисте бажыңнар Ортаа Азияда, Казахстанда шаандагы тудуглардан үлегерлеттинген дээрзи каракка илден. А чурттакчыларнын хууда бажыңнарын самандан кылгылаан. Оларны кожа-кожа туткулааш, херимнериниң иштинде өглер тиккилеп каан. Оон-биле кады бо үениң бажыңнары, 2—3 каат бажыңнарнын суур бүрүзүндө туттунуп турарын база-ла эскерип болур.

Ол ужуражышкын дөрт дыл кырынга болуп эрткен — моол, тыва, орус, казах. Найырал, Төрээн чурт, партия, Ленин дугайында шүлүктөр чангыланып турган. Төнчүзүндө клуб чанында ажылдап турар бот-тывын-гыр артистер концерт көргүскен. Олар чүглө 10 кижини. Ыраажылар, музыкантылар, баянист. Тускай бригадирлиг. Кинолуг машинаны оларда быжыглап каан. Ол ансамбльди бот-орулга-чарылгалыг кылып каан. Артистер бүгү ажылды боттары күүседир. Бажыңын чуурун-даа боттары чуур, дериг-херекселдерни боттары садып, тыптынар. Септелгени боттарынын күсели-биле кылыр. Алыр шалыңны боттары ажылдап алыр.

Бо кижини бодаарга, берге-ле керек. Сумуда 6 бригада, 7000 ажыг чурттакчы. Ынчалза-даа сумунуң даргаларында дүвүрээр сеткил чок болчук.

— Бот-орулга-чарылгалыг болгандан бээр чартык чыл чедип тур. Ажырбайн турлар. Чүглө бисти эвес, аймактын 19 сумузун кезип турарла болгай — деп, партком секретары тайылбырлаан.

Концертке өске бүгүдөн ангыда, «Бистиң Тыва», «Декей оо» деп тыва ырларны база күүсеткеннер. Оон ангыда авторлуг тыва ырылар бадыннажык бис. Оон бирээзин А. Борхүү улустун сөзүңгө чогааткан. Сөзүн бижиң бээйт деп, артымда одурдан олурган тыва уруглардан дилээримге, чүглө чангыс куплетин бижиң четтиккен:

Аъттын ооргазынга чайгаттыңан
Аргажок бодум хөөркийни.
Аал-чуртту аралаан
Алыс бодум хөөркийнү.

Эртенинде школаның 400 хире өреникчилери-биле ужурашкан бис. Аңаа база-ла дөрт дылга чугаа болган. Солун чүве чүл дизе, тыва шүлүкчүлерниң чогаалдарын тыва өреникчилерниң чугаалааны болган.

— Силерниң библиотекаларда тыва номнар бар бе?— деп, чанымда олурган оолдан тывалап айтыарым-га.— Йок, мен казах — диди. Оон ындынга олурган оол — бар, бар — деп харыылаан.

Ооң соонда көөрүвүске, сумунун-даа, школаның-даа библиотекаларында тыва чогаалчыларның номна-ры шынап-ла элээн бар болду. Чам-дык эрги өөредилге номнары-даа бар.

Бир мындыг солун таварылга са-гыжымдан ам-даа үнмес. Сумуга ке-лиривиске, аалчылар бажыңың чанынга элээн хөй кижилер турган. Экилежиривиске тывалаары тыва-лап, казахтаары казахтап харыылап, хол тутчуп турганнар.

— Сәлеметсый бе? (Казахтап экни дээни ол).

— Экии — деп, бир эр холун су-нуп келди.— Мээң адым Борхүү.

Ам сактып келдим: «Өлгийге ра-дио төвүнге пленкалар дыңнап тур-ган бис. Ооң иштинде «Хөндерге-йим», «Дошпулуурум» деп ырылар база бар болган. Чолаачы Борхүү ырылап турар дишкеннер. Ол атты блокнотумга бижип алган кижилер мен. Чугаалажы бээримге, ол кижилер ол болган. Ам-даа чолаачы хевээр чор-ду. А аалчылар бажыңыңа чыдып алганыыста, ийи ашак кирип кел-ген. Бирээзи узун, хөрлүг. Бирээзи оон кыска, ынчалза-даа хөрээ кал-бак, чоон. Элээн чугаалажып каап-каныыста:

— Силерниң «Ногаан ортулук» деп чогаалчыларны номчуп каапкан бис. Дыштанылга черинде чорду. Мен деп турар кижилер бар, журна-лист. Силер бодунар силер бе?— деп, шала чолдаа бо ыйнаан.

Өөрүп-даа, кайгап-даа хөлчөк мен. Ном эрткен чылын чаа үнген бол-гай. Кызылдан кызыгаар ажылдыр 80 километр черде канчап чедип келген? Кым эккелген? Айтырдым.

— Копту кода чораан оолдар эк-келди — деп харыи дыннадым.

Ол номну олче та кым апарган. Копту оортан база-ла «оран дүвү» эвес чүве бе?

Бо болза Алтай тываларынын төрөөн дылынга үнген чогаалдарны сонуургап номчуп турарының хере-чизи-дир.

Улаан Хус (Кызыл-Хадып) деп суму төвүнге Культура бажыңыңа башкылар кежээзинге киришкен бис. Улуг-даа, делгем-даа бажың. Иш-тин казах улустун аас чогаалынын маадырларын көргүскен чуруктар-биле каастап каан. Ол сумуда хо-лук чок казахтар деп дыңнаан бис. Сценада оркестр. Чүгле казах аял-галар. Чыылганнар танчылап тур-ганнар. Казах уруглар бисти мурнун былаажып чалап турлар. «Думчук-ка тулганда, бызаа сугжу». Бис чоонган бис, база турупкан бис. Бисти даргалап чораан Очур Ши-риндүү дүрген-не Өлгий хоорайже чанар дээр сагыштыг кижилер. Бо удаада алзыпкан болдур эвеспе, улай-улай танчылааш турупкан. Колдуу-ла вальс ойнаар улус болду. Вальс болза, мен амырай бээр ки-жиле болгай мен. Оон бир оол «Бистиң Тываны» ырлады, а Свет-лана Козлова «Казах вальсты» ба-дырды. Мен моол-совет найырал

дугайында «Найырал» деп шүлүүм чугааладым. Ырлар, шүлүктөр улажып-ла турган. Бир чапсар аразында Улаан Хус сумунуң партком секретары А. Сайлаудан (Сайлау дээрге, казахтап сонгулда дээн сөс-түр, сонгулда хүнүндө төрүттүнгөн оолдур. Хөлчөк аныяк оол чорду) «Силерде твист теппес бе?» деп айтырган мен.

— Твист ынчаш болур — дээш, каттырып кагжык.

Баян-Өлгий аймак Моолдун эң-не барыын кызыгаары. Ооң девискээри улуг — 45,8 муң квадрат километр. Сонгу талазында Совет Эвилели, мурнуу-барыын талазында Кыдат Улус Республика-биле кызыгаарлашкак. Ол аймак Моолда национал аймак кылдыр санаттынып турар, чүге дээрге 81 муң чурттакчыларының 85 хуузу казахтар, оон артканары урианхайлар, тывалар, дөрбөттөр, узбектер, алтайлар. Ынчангаш МАР-ның чазаа ында чурттап турар аймак-сөөктерниң бүгү тала-лыг хөгжүлдезинче улуг сагыш салып турар.

Бистиң баштайгы ужуражышкынывыска-ла, аймактың нам комитетиниң секретары Цэрэн мынча дээн:

— Бистиң аймакта кадрлар, специалистер белеткээр айтырыг үе шиитпирлеттинген. Аймакка хергелеттинер кадрлар харын-даа артып турар. Чамдыктары сөөлгү үеде Убса-Нур, Копту аймактарында ажылдап турар апарган.

Секретарь ортумак болгаш дээди эртемниг специалистер дугайында чугаалап олурган болбайн. Шынап-ла ындыг чорду: кайда-даа кадрлар

четчир. Ажылчын кадрларны, 6 чүүл тускай эртемниглерни белеткеп турар профтехучилищеге чордувус. Ында кадрларны өстүреринге Совет Эвилели, өске-даа социалистиг чурттар (ылангыя Чехословакия) улуг рольду ойнаанын биске моол эштер чугаалап турдулар. Ам безин 20 хире совет тускай эртемниглер-ажыл-агыйның янзы-бүрү адырларында ажылдап, тускай эртемниглерни белеткээринге дузалажып турарын ол беседадан билип алган бис.

Аймакта республиканың Чогаалчылар эвилелиниң Казах салбырын тургусканы база-ла Моолдун Араттың революстуг намының ленинчи национал политиказының ачызы. Салбырда 16 кежигүн бактаап турар. Амдызында шупту казахтар. Аныяк болгаш эгелеп чоруур чогаалчылар 50 чедип турар.

Ол организацияга болган ужуражышкын дыка солун болуп эрткен. Дыл эртемнериниң кандидады, критик Кабидат Аскарулу салбырнын чогаалчыларынын кылып чорудуп турар ажылын биске таныштырган. Чылда 10 хире романиарны, тоожуларны, шүлүк аймааның чыындыларын тускай номнар кылдыр үндүрүп, номчукчуларга бараалгадып турар. Оон ангыда сураглыг моол чогаалчыларның дээр чогаалдарын казах дылче очулдулары көскү черни ээлеп турар. Тус черниң чогаалчылары Улаан-Бааторга моол дылга, Казахстанга казах дылга база парлаттынып турар. Салбыр тускай органның — «Шугила» («Туяа») деп сеткүүлдүг. Ооң арыннарындан чүгле казах эвес, тываларның чогаалдарын казах дылга номчуп болур.

Бистер эде тургустунуушкуннун үезинде совет литературада кандыг ажылдар чоруттунуп турарын чугаалап, үениң негелдезинге дүгжүр чаа маадырларны амдызында тып чадап турарывысты ажыы-биле билинген бис.

Моол (казах) чогаалчылар бистен хөй айтырыглар салган. Ылаңгыя бисте критиканың байдалын дыка сонуургааннар. Аймактың нам комитетиниң идеология килдизинин эргелекчизи Мурат (боду база чогаалчы) ора:

— Силерде критикага ынак кижилер бар бе?— дээш, хүлүмзүржүк. Берге айтырыг болган. Мен-не анаа ынак мен деп чыткан кижилер дыңнаваан мен.

Ооң-биле кады Баян-Өлгий чогаалчылары бисти аажок өөрткен. Биске белээвис дээш, номнар тудускан. Оларның аразында үш ном Тыва-биле холбашкан. Бирээзи казах дылда «Саян сазы» («Саян ыры»). Ында 30 тыва чогаалчыларның проза болгаш шүлүк чогаалдарын парлаан. Өскези — «Есон ерээл» («Тос йөрээл») деп дептер. Ында тыва шүлүкчүлериниң шүлүктерин моол дылга — Улаан-Бааторга үндүрген. Үшкүзү — «Тыва-моол-орус товч толь» («Тыва-моол-орус допчу словарь»). Ону база-ла Өлгий хоорайга үндүрген.

Партияның аймак комитетинин идеология айтырыгларын харыылаар секретары О. Хобсатор «ам сөс силерде» дээн болдур ийин. Ийе, сөс бисте.

Чогаалчылар организациязынга беседа дооступ турда, ийи эрлер, бирээзи улгады берген Р. Далабай, өскези оон аныак Т. Тайф, домбра

биле дошпулуурга какпышаан, «Бистиң Тываны» казахтап бадырыпкан. Оон соонда казах акыннарның ырын ырлаштылар. Кедергей-ле солун болчук. Кара аяк харыылыг. С. Козлова дораан тура халаан. Орус ыры салып бержик.

Чогаалчылар организациязының чанында фольклор ансамбли ажылдап турар чүве-дир, беш кижилер составтыг. Оларның сорулгазы — көдээ үнер, улустун аас чогаалын чыыр, оон ангыда чораан черлеринге концерт көргүзүп, чечен чогаалдың чогаалдарын суртаалдаар. Үлегерин өттүнүп болур, эки херек чордуйин.

Менээ Ж. Какей барганым даартазында-ла машинага хап каан үжен хире арын саазын берип каан. «Номчуп көрүнер. Оларның кайыларын очулдуруп алзывысса экил, сеткүүлүвүске. Сүмөден кадып көрүнер» деп дилээн чүве. Авторлары тывалар — Ч. Галсан, Т. Пунцаг, Г. Золбаяр. Бисте оларның-биле душчур, көржүр, чугаалажыр аргавыс чок болган, чүге дээрге олар дооза Улаан-Бааторда чурттап, ажылдап турар.

Ийе, өңүктүң дилээн күүсеттим. Чогаалдарны хөлчок таалап катап-катап номчудум. Шырак бижиттинген чогаалдар чорду. Эскерген чүвем, авторлар улустун аас чогаалының аяны-биле ам-даа биживишаан чорду. Үжен чылдарда бистин чогаалчыларывыстың баштайгы шүлүктери кандыг ийик. Шак-ла ыңдыг хевирлиг. Ол бүгүнү ол-ла ужуражышкынга казах чогаалчыларга чугаалап берген мен.

Номчаан шүлүктериниң чамдыктарын чара бижип алган кижилер мен.

САЛГЫН

Салгын чок болза,
Узун дыттар чүге
Ушпайн, ойнап турар ийик.

Салгын чок болза,
Күскү арыг кымнар-биле
Сарыг бүрүнү чыгдырар ийик.

Салгын чок болза,
Шораан даглар канчап-ла
Шоорлап, хөөмейлеп өөренир ийик.

Салгын чок болза,
Далай, хөлдер чүзү-биле
Чалгыын октап, көөргедир ийик.

Салгын чок болза,
Өшкөн от кайын-на
Өрдээн дег чалбыышталыр ийик.

Салгын чок болза,
Кара булуттар чүзү-биле
Курлустуда хөлгенеп өнөр ийик.

Салгыным! Салгыным!
Бүгү делегейни
Булут, туман шывар чөп чок.
Салгынна-ла! Салгынна-ла!

АДА-ЧУРТУМ

Артыштыг оёктун аксында
Адамның чайлаа бар-лай.
Өөнүң турган орнун
Ожук дажынан таныыр мен.

Оёктун үш дажын
Ожук алдынга эвилештирип,
Улугларның оккулуп чораан
Кызыл отун үспес мен.

Ак хемнің белдиринде
Адамның күзээ бар-лай.
Өөнүң турган черин
Челе орнундан тывар мен.

Инеем кызырабаазын деп,
Челе бажынга саңын каап,
Иемнің саап чораан
Ала сарлыын үспес мен.

Чунма дешкилээр хээлер,
Хек эткен чарыктар,
Өдүрек эштийн хемнер
Хонажым дизе мында-лай.

Ачы-төлүмге өлчейлиг,
Хой малымга ээлиг деп,
Адамның чалбарып чораан
Хинниг чуртум кагбас мен.

ЫРЛААН ЫРЫМ

Монжаг чуртум чаагай
Мактап ырлаан ыдымны
Ала хаяның чангыргазы
Аал аалга чедирер-ие.

Сыын дуртук аътым
Соодуг херексевес чүгүрүк-ие,
Сактып ырлаан ырым
Сагыш дыныммас өткүт-ие.

Соян чуртум чаагай деп
Сеткилден ырлаан ыдымны
Кызыл хаяның чангыргазы
Кижиге кижиге чедирер-ие.

Чээрен маңныг аътым
Чараг эмезеде чүгүрүк-ие.
Чоруй ырлаан ырым
Шуурган дыныммас өткүт-ие.

Тыва чуртум эвтиг деп
Ужурлуг ырлаан ыдымны
Тереме хаяның чаңгыргазы
Улус улуска чедирер-ие.

Кулун сиртиг аътым
Көжүп билбес чүгүрүк-ие.
Күзеп ырлаан ырым
Хазаргы дынымас өткүт-ие.

Т. Пунцаг

БИС ТЫВАЛАР БИС

Ырбыска чашта болза
Ыытым бо өртемчейге
Кайыын дынналчык?
Хүн өрү дүндүк чадагай
Тыва өгден.

Давыырак болгужа
Дуругуп өскен
Уяам чүү ийик?
Узун дагны адыр чайгадаыр
Ыяш кавай.

Аазатпай ышкаш диленип,
Ааска сугарда ыдым чидер
Эмискиим чүү ийик?
Иртиң кудуруу...

Хайыракан, Беш Богда,
Хомду, Харааты
Чурттаан чурт бир,
Чугган суг бир
Бис тывалар бис...

Ада ийкти тыртса
Сөөк бир-ле,
Ие ийкти сүрсө
Хинник бир-ле
Бис тывалар бис...

Оолдарга болза мактанып,
Ойнан бооп ховуланып,
Имней имней өөренген
Дылым дизе
Тыва дыл.

Г. Золбияр

АК ХЕМ

Ала хөөнүң алдынан
Аттынып үнген Ак хемим,
Хириристи чуп,
Киниристи кадырган сен,
Агым хемим,
Ак хемим.

Адам сени дөзээн
Эрес чагныг,
Иеэм сени дөзээн
Ак сеткилдиг,
Агым хемим,
Ак хемим.

ОРУКТУГ

Оруктугнун сынында
Беш чурттуң
Белгези болган
Оваа бар.

Оруктугнун бажы
Оваалыг ой
Чачалыг чарыгдан
Баштааны ужурлуг.

Оруктун аксын
Орук бадар
Оораш гертик деп
Адааны ужурлуг.

Ада-өгбевис
Ачы төлүнүн
Хонар хонажын
Айтып берген оруу
Ол-ла иргин.

Оруктугнун хонажында
Ыжы буругсуп,

Ыраакдан таныттынар
Тываның ак өглери долу иргин.

МЭЭҢ ААЛЫМ

Мээн аалым —
Ак-көк даглыг Алтайда,
Ала көле хемниг Тыва черде.
Харааты, Хомдунун белдири
Көжээлиг төвүлүг Цэнгэлде.

Мээн аалым —
Хүннүн херелин мурнай дозар Беш-Богдада,
Салгыны артыш чытталдыр сергирээн оёуктарда,
Сигени шынаа боп чайганган Узун-Ойда,
Күзели шын боп четчийн Моол чуртта.

Чанып-даа кээрге, чораан черлери,
таныжып алган өңүктери сагышка
кирип кээр-дир. А Чинге-Хову ба-
жында тыва өг ол-ла хевээр каракка
көстүп артып каар. Кызылдан 800
километр ырак черде тыва дыл кы-
рында чугаалажып турар кижилер
кайын уттундурар.

Аюштуң өөнден үнер деп туру-
вуста, оларның оглу Гагарин (Ю. А.
Гагарин космосче ушкан хүнде тэ-
рүттүнген оол-дур) биле кенни Сок-
сулмаа чалай-дыр.

— Бистиң бөдейивиске кириштиңер.
Ужур ындыг.

Тываларда ындыг чаңчыл бар
болгай, аалга барган кижини өглер-
ниң доозазынга кирип, шайлап эр-
тер. Ол чаңчыл ында хевээр чүве-
дир. Ол өгден база шайлаан бис.
Оон айттаныпкан бис.

— Төрелдерим чедип келген,
амыраарымны — деп турган чүве.

Бистиң бир дугаар ужурашканы-

выс тыва кижини ол болган.

Дылдың күжүн ала, чаңчылдың
читпезин ала!..

Каш хонук бурунгаар эрткен чер-
леривис. Кайда-даа хамык мал, хой,
өшкү, инек, сарлык, теке, чылгы.
Бай Моол мал-биле бай. Моолдар
малды азырап-даа билир, оон
ажыын чөп ажыглап-даа билир. Кы-
жын безин белерин тудуп, хымысты
кылып турар чорду. Бениң шими-
зин четтирип чордувус. Кыжын бе-
зин тараан былгап алган ижиң олу-
рларлар-дыр. Чооглаан бис. Орук
дургаар кара баштыг ак-ак хойлар-
ның силини чүү дээр. Дүк-дагының
арыг деп чүвезин! Мунгаш кажаа-
ларга бажыңнаваз болгаш ындыг
боор...

— Байырлыг, Баян-Өлгий — Бай-
Кавай!

Аттың чаражын, утказының ханы-
зын. Баян-Өлгий шынап-ла бай чор-
ду.

Леонид Борандаевич ЧАДАМБА

Тыва совет литература болгаш культура аар чидиригге таварышкан. 1987 чылдың апрель 24-те, 70 харлап бар чорааш, ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кезигүнү, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы Леонид Борандаевич Чадамба хертен мөчээн.

Л. Б. Чадамба 1918 чылдың март 18-те Тожу кожууннун Хоң-Шөл деп черге анчы араттын өг-бүлезинге төрүттүнген. Ол эрте чажында өскүс калгаш, ырак тайга-эзимге көшкүн амыдыралдың аар-бергезин чурттап эрткен.

Тоора-Хем суурга эң баштайгы ажиттынган эге чада школазынга өөренип киргеш, Л. Б. Чадамба бодунун билиглерже оруун эгелээн. 1937 чылда Кызылдың башкы техникумун дооскан, 1959 чылда областың партия школазын дооскан. 1941 чылда Л. Б. Чадамба Коммунистиг партияның хүррээленинге бактаап кирген.

Л. Б. Чадамба бодунуң күш-ажылчы оруун 1937 чылда Бии-Хем кожууннуң Кара-Хаак эге школазының башкызы ажилдан эгелээн. 1940 чылдан 1942 чылга чедир ТАР-ның Чырыдышкын яамызының эртем-методиктиг эргелекчизинге ажилдаан. 1942 чылда ТАР-ның Эртем комитединиң даргазынга томуйлаткан. 1945—1951 чылдарда Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институтунуң директору. Областың партия школазын дооскан соонда Л. Б. Чадамбаны СЭКП обкомунуң школа килдизинин эргелекчизинге бадылаан. 1955 чылдан эгелээш, пенсияже үнгүже чедир республиканың культура органнарынга — облкүүскомнуң культура эргелелиниң начальнигинге, Тыва АССР-ниң культура министринге ажилдап чораан. Л. Б. Чадамба пенсияже үнзе-даа, Тайбың камгалалының республика комитединиң харысалгалыг секретарынга, «Улуг-Хем» альманахтың редакторунга үр чылдарда ажилдаан.

Л. Б. Чадамбаның литературлуг салым-чаяаны аныяанда-ла илереп эгелээн: ооң баштайгы шүлүктери 1941 чылда парлалгага көстүп келген. Тыва совет литератураның тургустунарынга болгаш хөгжүп сайзыраарынга Л. Б. Чадамба улуг үлүүн кириген. Л. Б. Чадамбаның чогаалдары бедик идеялиг, совет амыдыралды ханызы-биле көргүзүп турар. Ол бодунуң чогаалдарынга Совет Төрээн чуртту, Коммунистиг партияны, улустарның найы-

ралын чылыг сөстөр-биле алгап-йөрээп чораан. Орус классиктиг болгаш совет литератураның чогаалдарын тыва дылга очулдуар ажылга идепкейлиг киржип чораан. Проза болгаш шүлүк аймаанга хамааржыр «Ак-көк хемнер», «Салгакчылар», «Аян чорук», «Ивижилер» деп номнары номчукчуларга делгереңгейи-биле билдингир апарган. Л. Б. Чадамбаның чогаалдарын ССРЭ-нин улустарының дылдарынче очулдурган.

Чогаадыкчы ажылы-биле чергелештир Л. Б. Чадамба тыва школаларга өөредилге номнарын чогаадыр, редакторлаар болгаш очулдуар ажылга шудургу киришкен — тыва дылдың грамматиказының болгаш эге класстарга номчулга номнарының автору. Чогаалчының ол ажылга ачы-хавыязын Ушинскийниң медалы-биле шаңнап демдеглээн.

Л. Б. Чадамба хөй-ниитиниң амыдыралынга идепкейлиг киржип чораан. Чурттуң эрге-чагыргазының дээди органынга тыва улустуң баштайгы төлээ-лекчилериниң бирээзи — ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутадынга үш удаа, СЭКП обкомунуң кежигүнүнге, ажилчы чоннар депутаттарының обласгь Совединиң депутадынга ийи удаа, Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң кежигүнүнге хөй удаа сонгудуп чораан. Төрээн чурттуң мурнунга ачы-хавыязы дээш, Л. Б. Чадамба Күш-ажылдың Кызыл Тугу орден-биле ийи катап, ТАР-ның Республика ордени-биле болгаш ССРЭ-ниң медальдары-биле шаңнаткан. Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы деп хүндүлүг атты тывыскан. Л. Б. Чадамба Кызыл хоорай-ның хүндүлүг хамаатызы чораан.

Коммунист Л. Б. Чадамбаның, салым-чаяанныг чогаалчының, чазык чаагай, эпиг-эвилең болгаш сагыш-сеткили элбек чадагай кижиниң дугайында чырыткылыг тураскаал бистиң чүректеривиске кезээде мөңгө артар.

К. К. Қудажы, А. С. Серен, Ю. Л. Аранчын, М. Б. Кенин-Лопсан, Ю. Ш. Кюнзегеш, О. Ө. Сувакпит, С. С. Сүрүң-оол, Е. Д. Танова, С. В. Қозлова, М. А. Хадаханэ, А. А. Даржай, Д. Д. Сарыкай, М. Қ. Өлчей-оол, Қ. Ч. Черлиг-оол, А. Ф. Емельянов, А. К. Калзан, В. С. Серен-оол, В. Б. Монгуш.

ДОПЧУЗУ

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

<i>Александр Даржай. Хомудал</i>	3
<i>Александр Бегзи. Чойган</i>	33

ШҮЛҮГЛЕЛДЕР, ШҮЛҮКТЕР

<i>Юрий Кюнзегеш. Ынакшылдын буяны</i>	60
<i>Монгуш Доржу. Эскериг. Угаадыг. Хүлүмзүрүг</i>	69—70
<i>Саая Майнак. Сактыышкын. Шалын</i>	70—71
<i>Игорь Иргит. Элик. «Бусту берген шаажанны хырбалаарга». Чаң-гыс-ла сөс</i>	71
<i>Антон Уержаа. Алажымга. Кызыл хүнде</i>	73—74
<i>Каң-оол Чүлдүм. Мана-ла, сарыым. Чара шалаар четти-ле</i>	76
<i>Виктор Чотпуң-оол. Дагларга йөрөөл. Сылдыс</i>	75—76
<i>Эдуард Мижит. Далажыылы. Дүш</i>	77
<i>Михаил Дуюнгар. Авамны мен дүжей бээр мен. Чалыы шаавыс аялгазы</i>	79
<i>Моторк Тирчин. Ыры. Мал эмчизи</i>	79—80
<i>Салчак Сарыг-оол. Пөште мөөгү</i>	80
<i>Сандю Сандан. Кады чору. Часкы чагаа</i>	81
<i>Амыр-Донгак Зоя. Уттундурган ырыда дег. Иениң йөрөөлн. Бил-бес-тир сен</i>	82
<i>Куулар Николай. Хам-Дыт. Херлип-көстүп бедээп бажың тууйбу-зундан</i>	82—84

УЛУСТАРНЫҢ НАЙЫРАЛЫ — ЛИТЕРАТУРАЛАРНЫҢ НАЙЫРАЛЫ УКРАИНАНЫҢ ЧОГААЛЧЫЛАРЫ

<i>Олесь Гончар. Кара Чоога. Очул. М. Хомушку</i>	86
<i>Дмитро Павлычко. Тук. Очул. Ю. Кюнзегеш. Кулунчак. Очул. Ю. Кюнзегеш</i>	99—100
<i>Борис Олейник. Ава. «Ынак кыска кагдырылса, кемдеп болур». Ил-билиг ирей. Очул. С. Сүрүң-оол</i>	100—101
<i>Иван Драч. Мөөгүлээшкин бодаалдары. Ачам хөөрүнге. Очул. М. Өлчей-оол</i>	103—104
<i>Виталий Коротич. От. Очул. К. Черлиг-оол</i>	105
<i>Василь Симоненко. Черим чүрээ. Очул. Э. Кечил-оол. Далайга дамды. Мегелеткен кыс. Шак. Очул. М. Өлчей-оол</i>	106—107
<i>Лина Костенко. «Даглыг черниң кижилери кайгамчык-тыр». «Чаш-кы шаамны чаа-дайын өлүрүп каан». Очул. М. Доржу</i>	107—108

«Хүннүг черге шүлүкчүлөр сая чорбаан». Очул. М. Доржу .	109
Микола Ишеничный. Кызыгааржылар ырлажып турда. Очул.	
М. Доржу. Хемчигешке. Очул. Ч. Доржу	111
Аныяк шүлүкчүлөргө. Очул. А. Үержаа	112

СЫЛДЫСЧЫГАШ

Леонид Чадамба. Таймира. Кушкаштар. Динцмей	114
Олег Сувакпит. Салааларым	115
Кечил-оол Экер-оол. Эртемнерниц бедниче. Уткуп кел чор. Хем- ге. Школаже	118-119
Монгуш Эрген. Каң холдар	120
Шаңгыр-оол Суваң. Аннаашкын	121

«УЛУГ-ХЕМ»—ӨВҮР РАЙОНДА

Базыр Монгуш. Ажыл-агыйжы туруш-биле	126
Танов Монгуш. Чазактын кежигүнү	137
Чүлдүм Чап. Малчын салгалдың баштыңы	142
Эрес-оол Монгуш. Ажылчынның чоргааралы	155
Зинаида Донгак. Авам ыры. Дөрттээн одуруглар	163
Монгуш Мадон. Эзир	164

САЛГАЛ

Николай Ооржак. Күскү баллада. Херээженнер. Улуг-Арт	166
Данзын Маадыр-оол. Дөргүн-Аксы. Библиотекарь кыска	168

НАЙЫРАЛДЫҢ ОРУКТАРЫ

Салим Сүрүң-оол. Бай-Кавай	169
Ч. Галсан. Салгын. Ада-чуртум. Ырлаан ырым	178
Т. Пунцаг. Бис тывалар бис	180
Г. Золбаяр. Ак-Хем. Оруктуг. Мээң аалым	182
Леонид Чадамба.	184

УЛУГ-ХЕМ, № 66

На тувинском языке

Фотографии на обложках В. Пивоварова. Редакторы издания Н. Ш. Куулар, А. Д. Сат. Художественный редактор М. Ч. Чооду. Технический редактор А. А. Чернова. Корректор Г. Н. Биче-оол.

Сдано в набор 15.04.87. Подписано к печати 1.06.87. ТС 01390. Формат 60×84¹/₁₆. Бумага тип. № 1. Гарнитура литературная. Печать высокая. Физ. печ. л. 11,5. Усл. печ. л. 10,7. Усл. кр.-оттисков 11,05. Уч.-изд. л. 10,8. Цена 75 коп. Тираж 5000 экз. Заказ № 860. ТП 1987 г. Тувинское книжное издательство, 667000 г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57. Типография Госкомиздата Тувинской АССР, 667000 г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

75 коп.

**КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРЕР
ЧЕРИ**